

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Лазуріна Наталія Петрівна

УДК 141.7:316.61+303.7

**ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Муляр Володимир Ілліч,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ	13
1.1. Громадянські чесноти як стрижневий елемент філософських концепцій людини в стародавні часи	14
1.2. Концепції природних прав людини та громадянського суспільства – важливий крок в актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості	42
1.3. Громадянська компетентність особистості: конституювання проблеми в сучасній гуманітарній науці	68
Висновки до першого розділу	88
РОЗДІЛ 2 ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ТА МОТИВАЦІЙНИЙ.....	92
МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ	92
2.1. Поняття громадянської компетентності особистості.....	92
2.2. Головні чинники та структурні елементи громадянської компетентності особистості	106
2.3. Мотиваційний механізм громадянської компетентності особистості	133
Висновки до другого розділу	152
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	157
3.1. Громадянська компетентність особистості в контексті цивілізаційних викликів сучасного світу	157
3.2 Громадянська компетентність особистості: сучасний український контекст	181
ВИСНОВКИ	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	216

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Тема компетентної особистості завжди була предметом особливої уваги як з боку суспільства, так і з боку людинознавчих наук в цілому, соціально-філософської зокрема. Це пояснюється, насамперед, тим місцем, яке в усі часи займала компетентна особистість в складній суспільній структурі, і тією роллю, яку вона відігравала у справі реального історичного поступу. Адже в історії завжди був попит на людей, які володіли знаннями про те чи інше явище природного та суспільного буття, проявляли волю, вміння і навички, адекватно застосовували їх практично. Сьогодні, в інформаційну епоху, феномен знання та його носії (як мислячі, так і діючі) стають особливою цінністю.

Не менш актуальним в усі часи було і явище громадянської компетентності. Знання про природу громадянства, громадянські права і свободи, громадянський обов'язок, громадянські чесноти – ці та інші питання функціонування громадянської сфери були однаково важливими в усі часи, для будь-якої країни, народу, держави. Цю думку можна підтвердити, якщо звернути увагу на діяльність найдавніших у світі державних утворень. Вже тоді статус громадянина набував особливої як честі, так і відповідальності, а громадянами визнавалися далеко не всі члени суспільства, а лише ті, хто своїми особистими чеснотами та діями заслуговував на особливу шану з боку співвітчизників, демонструючи одночасно найвищі зразки відданості своєму народу і відповідальності за його долю.

Проблема громадянської компетентності особистості набуває особливого значення в новітню епоху. Цьому сприяє низка суттєвих причин, які відображають якісні зміни в життєдіяльності людської цивілізації на зламі XX та XXI століть. Людство вступило в епоху перманентних кардинальних зрушень в найважливіших сферах життя – економічній, політико-правовій, соціально-

духовній тощо. Вони виявляють себе як цивілізаційні виклики, без розуміння суті яких неможливо компетентно, швидко і точно діяти, щоб гідно реагувати на їх наслідки. Це однаковою мірою стосується і окремої людини, особистості. Орієнтуватися в сучасному житті, яке все більше нагадує калейдоскоп подій, може лише людина знаюча, вольова, компетентна, така, яка своїми діями виявить найкращі громадянські якості, котрі будуть корисними як для неї самої, так і для своєї країни, а нерідко і всього світу.

Проблема громадянської компетентності особистості стає надзвичайно важливою для сучасної української спільноти. Проголосивши державну самостійність і шлях на побудову демократичного суспільства, Україна «відкрилася» для світу. Вона інтенсивно входить в загальносвітовий процес і стикається з усіма позитивними та негативними його наслідками. Тому, для української людини так само як і для всього світу, гостро актуалізується питання компетентної життєдіяльності, в тому числі громадянської компетентності. Разом з тим, для українця ця проблема має й інший вимір. Він пов'язаний з необхідністю розбудови незалежної держави, практичної відсутності історичного досвіду у цій справі. Це накладає особливий відбиток на процес актуалізації та розгортання явища громадянської компетентності особистості. Завдання обтяжує і відсутність в українців досвіду функціонування демократичної влади як прозоро діючої, що залучає до процесу прийняття рішень найширші верстви громадян. Очевидна суспільна потреба в громадянській компетентності особистості в сучасному українському суспільстві має бути відображена в теорії, а саме явище громадянської компетентності повинно отримати відповідний статус у науці, насамперед, соціально-філософській.

Стан наукової розробки теми. Становлення громадянської компетентності як проблеми зайняло тривалий час. Змістовні зрізи у якості людських чеснот, в тому числі і громадянських, можна зустріти вже в творах Фалеса, Піфагора, Протагора, Сократа. Однак на їх фоні вирізняються Платон та Арістотель. Платон абсолютизував громадянські чесноти, їх сутність вбачав у знанні, а головну суспільну цінність обґрунтовував в органічній єдності з державою. Поза

державою громадянських чеснот не існує, як не існує і самого громадянина. Арістотель же розглядав громадянські чесноти поза їх крайніми станами, а саме як серединну якість людини. На відміну від Платона, він фактично їх «понижив у класі», віддавши перевагу спогляданню істини, мудрості, яка, на думку мислителя, вище будь-якої громадянської чесноти.

Арістотель започаткував інший важливий зріз в контексті громадянської компетентності особистості – проблему природного права, яка отримала потужний поштовх в епоху Відродження і пов'язана з іменем, насамперед, Г. Гроція. Новизна його підходу полягала в прагненні довести органічну єдність природного права людини та її природи. Крім того, і це особливо важливо, Г. Гроцій запропонував нову, раціональну методологію обґрунтування природних прав людини, яка виявить свою справжню роль в контексті іншої теми – проблеми громадянського суспільства.

Темі громадянського суспільства присвятили свої роботи, зокрема, англійські філософи Т. Гоббс і Дж. Лок. Концепція першого ґрунтувалася на ідеї цілковитої асоціальності людини, а відтак повної небезпеки втрати своїх основних життєвих свобод і неможливості реалізації громадянських прав в умовах «війни всіх проти всіх». Головна ж методологічна позиція Дж. Лока була іншою: людина – істота соціальна, моральна і мирна, тому її природний стан – це стан людської злагоди та взаємодопомоги, найкращим способом прояву яких є громадянська позиція людини, повна реалізація її громадянських прав і свобод, а також громадянського обов'язку.

У XIX столітті особливу роль в розробці концепції громадянського суспільства зіграв Г.В.Ф. Гегель, сформулювавши основні його принципи: принцип конкретної особи, приватного інтересу громадянина і принцип обслуговуючої ролі держави як органу, що покликаний створити необхідні умови для реалізації приватних інтересів громадян.

З XX століття з'являються перші дослідження компетентності особистості, пов'язані з роботами американського дослідника Н. Хомського (1965 р.), де вперше вводиться поняття «компетенція». Другий період (70-90-і роки XX ст.) –

це період перших спроб визначення компетентності як явища та обґрунтування її компонентів (Дж. Равен «Компетентність в сучасному суспільстві»). З'являються також перші дослідження теми в Росії та Україні. Серед дослідників – І. Зімня, Н. Кузьміна, Л. Петровська (Росія), Л. Сохань, Є. Головаха, Р. Ануфрієва, О. Злобіна (Україна). Третій період в розробці проблеми компетентної особистості продовжується до сьогодні і характеризується явищем компетентнісного підходу в освіті, прийняттям відповідних міжнародних документів, а також законодавчих актів в Україні.

Безпосередньо проблема громадянської компетентності особистості в західній філософії виникає одночасно з актуалізацією теми компетентності взагалі. До дослідників громадянської компетентності віднесемо Б. Рассела, Дж. Ролса, С. Вербу, Р.А. Даля, Х. Мюнклера, Н. Боббіо, Дж. Сарторі, Б.У. Холла, Д. Хелда та ін. В українському гуманітарному просторі громадянська компетентність особистості як об'єкт дослідження перебуває поки що в початковій стадії. Основну увагу їй приділяють вчені-педагоги – О. Пометун, І. Єрмаков, О. Овчарук, Н. Гупан, І. Тараненко та ін. Тема громадянської компетентності стала предметом низки державних документів освітнього характеру, а також ряду дослідницьких проектів за підтримки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, ЄС та МВФ.

Потрібно сказати, що на соціально-філософському рівні громадянська компетентність особистості ще не отримала достатньої уваги. Практично немає фундаментальних робіт з цієї тематики. Не актуалізувалися методологічні засади дослідження громадянської компетентності особистості в соціальній філософії. Відсутній філософський аналіз поняття громадянської компетентності особистості, структури явища, основних чинників його розгортання. Немає спеціальних досліджень стану та перспектив розвитку громадянської компетентності особистості в сучасних українських реаліях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи безпосередньо пов'язана з науково-дослідною темою кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного

університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних знань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 28 квітня 2009 р.).

Мета дослідження полягає в актуалізації та соціально-філософській концептуалізації громадянської компетентності особистості. Реалізація даної мети зумовила постановку і теоретичне вирішення таких **завдань**:

- здійснити аналіз методологічних засад дослідження громадянської компетентності особистості в соціальній філософії, виявити її головні парадигми на шляху теоретичного конституювання як проблеми сучасної гуманітарної науки;
- розкрити сутність громадянської компетентності особистості, визначити її поняття;
- показати головні чинники та структурні елементи громадянської компетентності особистості;
- обґрунтувати основні структурні елементи мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості;
- дослідити особливості цивілізаційних викликів сучасного світу і показати їх роль в актуалізації та розгортанні проблеми громадянської компетентності особистості;
- проаналізувати стан та перспективи розвитку громадянської компетентності в сучасному українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є компетентність особистості як якісна та цілісна характеристика її життєдіяльності.

Предметом дослідження є громадянська компетентність особистості в її соціально-філософському та теоретико-методологічному осмисленні.

Методологічні основи дослідження зумовлені особливостями об'єкта та предмета дослідження, багатогранністю внутрішньої структури громадянської компетентності особистості та зовнішніх чинників її розгортання, а тому визначаються підходом, який спирається на принципи об'єктивності, цілісності та системності, а також на комплекс загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Це дозволило забезпечити обґрунтованість та достовірність наукових результатів. Найширшого використання отримав системний метод, який забезпечив розгляд громадянської компетентності особистості як явища, яке виступає в якості системоутворювальної чесноти людини і надає цілісності всій сукупності її громадянських проявів. Метод єдності історичного і логічного був використаний при аналізі методологічних засад дослідження громадянської компетентності особистості та визначенні основних вузлових ліній (парадигм) на шляху теоретичного конституювання її як проблеми гуманітарного знання. Порівняльний метод дав можливість виокремити з поля компетентності особистості громадянську компетентність особистості, показати її особливості та сфери прояву. Цьому сприяло також застосування герменевтичного підходу, який дозволив проникати в сутність та зміст громадянської компетентності особистості. Свою роль відіграли і такі методи як аналіз, синтез, індукція, дедукція тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняному науковому просторі здійснена спроба актуалізації та соціально-філософської концептуалізації громадянської компетентності особистості в її соціально-філософському та теоретико-методологічному осмисленні.

У результаті дослідження обґрунтовано низку положень, що характеризуються науковою новизною і виносяться на захист:

- здійснено аналіз методологічних засад дослідження громадянської компетентності особистості в соціальній філософії, виявлено її головні парадигми на шляху теоретичного конституювання як проблеми сучасної гуманітарної науки. Доведено, що громадянська компетентність особистості отримує своє теоретичне конституювання лише в минулому столітті, однак свою актуальність

проявляє на протязі всього розгортання соціально-філософських досліджень життєдіяльності людини, «виблискуючи» своїми змістовними гранями (вузловими лініями, парадигмами) в залежності від часу та суспільних запитів. Такими методологічними засадами розгортання проблеми громадянської компетентності особистості визначені проблеми людських, зокрема громадянських чеснот, природного права та громадянського суспільства;

- розкрито сутність громадянської компетентності особистості як складного багаторівневого, внутрішньо цілісного явища її життєдіяльності, визначено її поняття в чотирьох методологічних зрізах. За природою громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає певний стан людського індивіда, громадянське буття якого є адекватним стану соціуму, в якому він здійснює власну життєдіяльність. За функціональним призначенням – це поняття, яке відображає стан індивіда як громадянина, рівень громадянськості якого дозволяє йому реалізовувати свої права і свободи, виконувати громадянські обов’язки. У структурному вимірі громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає здатність і готовність людини виявляти свій статус громадянина та рівень громадянськості завдяки пізнавальним, діяльним, вольовим та цілепокладальним чеснотам. За широтою дії громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає ключову, поліваріантну, полівалентну, системну компетентність особистості, яка дозволяє їй реалізовувати свої громадянські чесноти у всіх сферах життєдіяльності, насамперед, у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній;

- показано головні чинники та структурні елементи громадянської компетентності особистості. Серед перших: політичний режим, громадянська культура, громадянське суспільство. Стрижневим елементом структури громадянської компетентності особистості є «Я» людини, що поєднує в собі як її індивідуальність, так і особистість. Перша характеризує людину з боку її неповторності, унікальності, друга фіксує усталене соціальне в ній. Головними елементами структури громадянської компетентності особистості є пізнавальні (когнітивні), діяльнісні (процедуральні) та морально-вольові (ціннісні);

- виявлено основні структурні елементи мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості. Показано, що мотиваційний механізм громадянської компетентності особистості включає систему її рушійних сил, які характеризують громадянську компетентність як процес внутрішньо детермінований. Головними елементами мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості є потреби, інтереси, цілі, ідеали. Ключовою серед них є потреба в громадянській компетентності, яка характеризується такими сутнісними ознаками, як системність, здатність підпорядковувати собі інші потреби, цілеспрямованість, полівалентність як здатність виражатися і втілюватися через інші, практично всі, потреби особистості;

- досліджено особливості цивілізаційних викликів сучасного світу і показано їх роль в актуалізації та розгортанні проблеми громадянської компетентності особистості. Доведено, що головними цивілізаційними викликами сучасного світу є прискорення темпів людського життя та глобалізація. Перше зумовлює розширення соціального простору людини, в тому числі його громадянського життя, і одночасно ущільнює соціальний час, загострюючи проблему компетентного прийняття рішень, в тому числі в громадянській сфері. Друга не тільки формує світовий ринок капіталів, товарів, послуг, робочої сили, планетарного інформаційного простору, а одночасно зумовлює своєрідний світовий громадянський простір, чим актуалізує громадянськість, громадянську сферу, громадянську компетентність;

- проаналізовано стан та перспективи розвитку громадянської компетентності особистості в сучасному українському суспільстві. Виявлено, що цей процес зумовлюється дією двох важливих чинників – політичного та громадянського. Українська незалежна держава ще не зробила проблему громадянської компетентності особистості (як і свою компетентність в громадянському вимірі) предметом своєї системної діяльності. Цим вона зумовила: варіант активної самостійної роботи людини по актуалізації та формуванню власної громадянської компетентності; варіант формування громадянської компетентності шляхом наростаючої недовіри до давно вже діючих

основних акторів сучасної політичної сцени України і пошуку акторів нових, не обтяжених минулою діяльністю у владі; варіант еміграційний як відмову від активної діяльності за свої громадянські права як у внутрішньому смислі (внутрішня еміграція), так і у зовнішньому (зовнішня, фізична еміграція).

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає, насамперед, в актуалізації та соціально-філософській концептуалізації проблеми громадянської компетентності особистості як стрижневого явища в усій сукупності громадянського життя людини. Матеріали і висновки дисертації дають обґрунтоване цілісне уявлення про методологічні засади дослідження явища громадянської компетентності особистості, про його сутність, структурні елементи, основні чинники та мотиваційний механізм. Показані також особливості громадянської компетентності особистості в умовах найважливіших викликів сучасного світу, а також в контексті суспільних процесів сучасної України. Висновки дисертації сприяють поглибленому розумінню особливостей громадянського буття сучасної особистості, загострюють увагу на перспективах громадянської компетентності як однієї з важливих проблем сьогодення і майбутнього.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сформульовані в ній положення, ідеї та узагальнення можуть використовуватися для стратегії і тактики реформ, які почалися в Україні; для уточнення державної політики в сфері громадянського життя українців; в навчальному процесі під час викладання курсів соціальної філософії, філософії історії, політології, права, спецкурсів та проблемно орієнтованих курсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Всі результати і висновки отримані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на низці міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних та науково-практичних конференцій, зокрема: IX Міжнародній науково-практичній

конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті» (Харків, 2008); II Міжнародній науково-теоретичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема суспільства» (Житомир, 2009); II Міжвузівській науково-теоретичній конференції молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: творче, критичне і практичне мислення» (Житомир, 2009); IV Загальноукраїнській науково-практичній конференції «Якість життя: проблеми, пріоритети і перспективи» (Донецьк, 2010); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (Сімферополь, 2011).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 16 публікаціях, у тому числі: 6 – статті, опубліковані у фахових виданнях з філософських наук, 1 – статті в інших наукових виданнях, 9 – тези доповідей на конференціях.

Структура дисертації та обсяг роботи зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів (восьми підрозділів), висновків та списку використаних джерел (238 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, основна частина роботи – 215 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Починаючи соціально-філософський аналіз явища громадянської компетентності особистості, варто, насамперед, означити кілька важливих моментів. Перший з них полягає в тому, що наукові розвідки громадянської компетентності особистості – одна з виняткових теоретико-методологічних проблем останніх десятиліть. Але якщо проаналізувати наявну наукову літературу в розрізі компетентності, то можна помітити явну нерівномірність у внутрішній тематиці. Абсолютна більшість публікацій присвячені або проблемам компетентності взагалі, або компетенціям – компетентності в конкретній сфері діяльності людини. Зокрема серед дисертаційних робіт на вказану тематику, першість утримує тема професійної компетентності, тоді як громадянській компетентності присвячені всього декілька робіт [115; 177]. Те ж саме можна сказати і про монографічну літературу.

Друге зауваження полягає в тому, що явище громадянської компетентності особистості – це феномен, який неможливо уявити поза контекстом компетентності як такої, компетентності як явища, будь-який теоретичний аналіз якого є своєрідним зрізом суспільних відносин, людського розвитку, соціуму взагалі. Звідси випливає, що тема громадянської компетентності обов'язково має «накладатися» на тему компетентності взагалі, на тему компетентності в найрізноманітніших її проявах – соціальній, життєвій, професійній, цивілізаційній тощо.

Третій момент стосується самої громадянської компетентності особистості. Безсумнівно вона є складним явищем, особливим чином структурована, має свої власні соціальні механізми прояву. З іншого боку, в умовах її недослідженості не тільки на конкретно-науковому рівні, а й на методологічному, соціально-філософському це породжує цілий ряд труднощів. Одна з них зводиться до

питання про власне конституювання як особливої проблеми наукового пізнання. Адже тема нова, її теоретична констатація – справа останнього десятиліття, можливо двох. В таких умовах дуже важливою є своєрідна репрезентативність поняття громадянської компетентності особистості через змістовну спорідненість з іншими поняттями. Саме таким чином ми зможемо показати витoki проблеми. Витoki громадянської компетентності особистості як соціально-історичного явища, яке було завжди актуальним практично, однак свою науково-теоретичну актуальність отримало лише в наш час. І в цьому контексті це явище, цілком можливо досліджувати в історичному аспекті, що і є предметом першого розділу даного дослідження. В рамках такого методологічного підходу громадянську компетентність особистості варто розглядати скрізь призму таких важливих людських чеснот як чесноти знання, уміння, навичок, досвіду, чесноти громадянина, громадянськості, громадянства тощо. В обрії проблематики громадянської компетентності лежать, на нашу думку і такі явища як природне право людини, громадянське суспільство та інші.

1.1. Громадянські чесноти як стрижневий елемент філософських концепцій людини в стародавні часи

Вже ранній період становлення західноєвропейської філософської думки характеризується чітким людиномірним спрямуванням. Незважаючи на те, що перші давньогрецькі мудреці в цілому займалися вивченням природи як основного об'єкта своїх розвідок, людина в їх уявленнях постає особливим предметом. Так славнозвісний Фалес характеризує розум як найважливішу чесноту людини. «Що швидше за все? – Швидше за все розум, він обганяє все [187, с. 38]». Розум дає мудрість, а остання здатна долати час і простір. З усіх достоїнств людини розум займає системностворювальну якість, яка дає можливість людині не тільки пізнавати навколишній світ та саму себе, але й створює підстави для світоглядних орієнтацій. Розум допомагає із знанням справи

долати труднощі на життєвому шляху, компетентно розв'язувати проблеми світу і самої людини.

Цілий ряд важливих в контексті нашого дослідження висновків зробив великий Піфагор. Розум він вважав головною рисою людини, яка здатна возвеличувати її як творця і будівника свого життя. «Насамперед навчайся кожному річ називати її іменем: це найперша і найважливіша із всіх наук» – зауважував філософ [187, с. 86]. Така здатність дасть можливість формувати власну мудрість, яка є шляхом до порядку. «Що є мудрість? – запитує Піфагор. Знання порядку. Якщо бажаєш бути мудрим протягом твого життя, все постав на своє місце. Минуща тимчасова слава не варта тихого і безтурботного порядку, видимого у щоденних справах мудрого [187, с. 86]». Творити порядок в своєму житті – завдання кожної людини, яка бажає бути достойним членом суспільства. Розум, який дає шлях до високої філософії, очищення від оманливих думок, залучення до науки, позбавлення розуму від невігластва – це мета людини, яка в кінцевому підсумку прагне щастя. На думку Піфагора розум і щастя є обов'язковими сторонами людини, яка прагне достойно пройти свій життєвий шлях.

Разом з тим, Піфагор великого значення надавав факту узгодження розуму людини та її життєдіяльності. Саме таке узгодження розуму є основою благополуччя. «Якщо тебе запитують: в чому полягає благополуччя? – відповідай: бути в узгодженні з собою [187, с. 88]». Тут розум людини відіграє провідну роль, бо він – запорука і порядку, і щастя.

Потрібно зазначити, що така відповідність розуму людини та її життєдіяльності, як чи не головної засади компетентного, знаючого характеру буття людини, простежується в історії усієї давньогрецької філософії людини. Так, відомий Геракліт, зазначав, що «розуміння – найвеличніша чеснота, і мудрість полягає в тому, щоб говорити правду і діяти в узгодженні з природою, її брати до уваги [9, с. 56]». Розуміння – це похідна розуму, який пробуджує знання і дає розуміння. Останнє є динамічною рисою людини, яка, накопичуючись, стає одним з елементів мудрості. Життєвий шлях людини, побудований на розумі і

розумінні неодмінно породжує мудрість, а та дає підстави компетентно, правильно, точно розв'язувати суперечності життя.

Помітну роль в становленні і теоретичному конструюванні проблеми компетентності людини, в тому числі і громадянської компетентності особистості, відіграв відомий давньогрецький філософ Протагор. Він вважав, що мірою всіх речей є людина. «Якими речі являються мені, – зауважував філософ, – такими вони і суть для мене, а якими (вони являються) тобі, такими вони для тебе [9, с. 67]».

Ця відома думка Протагора може бути зрозуміла і стосовно нашої проблеми. Адже виявити власну компетентність – значить точно відобразити проблему буття. А це відображення – суть того, хто відображає, тобто самої людини, яка відображає. Звідси – думка про певну суб'єктність компетентності як явища. Адже людина, яка виражає власну компетентність стосовно певної життєвої проблеми, певним чином усвідомлює і формулює цю проблему. Вона її бачить так, ким ця людина є в даним момент. Звідси відповідне вирішення проблеми людиною. «Люди, – підкреслював Протагор, – в різний час сприймають по різному, в залежності від відмінності своїх станів. А саме, той, хто живе за природою, сприймає те, що міститься в матерії, що може виявитися таким, що живе за природою, тим же, що живуть протиприродно – те, що (може являтися) таким, що живе протиприродно і точно таке саме вчення дається і стосовно віку, і відносно сну або не сну, і стосовно кожного виду стану (людини). Отже ... критерієм існуючого є людина. Бо все, що являється людям, те і існує... [9, с. 67]».

Таким чином, за думкою Протагора, людина пізнає явища природи і суспільства так, як це дозволяє її власна природа і конкретний стан. Звідси – якість і пізнання, і характеру діяльності людини, звідси – її компетентність. Разом з тим, тільки так розуміти слова Протагора було б неправильним. Адже давньогрецький філософ фактично говорить про проблему узгодженості суб'єкта і об'єкта, людини і природи. Пізнання – це завжди процес, який має бути адекватним природі того, що пізнається. Лише тоді суб'єкт буде рівним об'єкту за

можливостями взаємодії. І лише тоді можлива справжня компетентність людини. Компетентний той, хто пізнає і діє у відповідності як зі своєю природою, так і природою об'єкту.

Близькі до вищенаведеного думки ми знаходимо і у Парменіда, представника елейської школи давньої Греції. «Все повинен знати ти. Істини повної моєї безстрашне серце... Тут достовірності шлях, і до істини він наближує [9, с. 60]». За думкою філософа, пізнання – прояв нашого серця, родова властивість людини. Пошук істини – це шлях, який веде до достойного життя. Разом з тим, думка і те, про що наша думка – одне й те саме, вважав Парменід. «Одне і те саме є думка і те, про що думка існує. Адже без буття, в якому її вираз, думки тобі не знайти [9, с. 61]». Це означає, що розумінню передують адекватність речі і думки. Виходячи з такої адекватності, компетентність можна вивести лише з точного пояснення явищ природи і людини, а також адекватної усьому поясненню діяльності людини.

Особливе місце в становленні проблеми громадянської компетентності займає видатний давньогрецький філософ Платон. Цей, по праву названий нами, титан думки, аналізуючи надзвичайно широку палітру буттєвих засад людини, одним з перших в історії західноєвропейської гуманітарної науки почав використовувати не тільки поняття громадянина, але і громадянських чеснот, громадянських добродітностей.

Виклад платонівської концепції громадянських чеснот неможливо здійснити, не згадавши час, в якому жив і творив цей мислитель. Можна назвати, як мінімум, дві причини, які вплинули як на світогляд Платона в цілому, так і на філософське бачення ним проблем людини, громадянина, суспільства і держави.

Соціально-політична ситуація в стародавній Греції початку V століття до нашої ери була дуже складною. Фактично розкладався класичний грецький поліс, що уособлював злет демократії, розквіт держави і суспільства. Цей процес відбувався за мірками навіть стародавньої історії дуже швидко і болісно. Як пише відомий дослідник античної культури О. Лосєв, на початку віку (тут автор має на увазі кінець V ст. до н. е., адже той час рахується від кінця до початку – Л.Н.)

перед нами ще юний поліс рабовласницької демократії, яка успішно перемагає деспотичну Персію, в середині віку – небувалий розквіт, про який до цих пір не може забути культурне людство, розквіт всього на кілька десятиріч, а вже в другій половині віку – розклад, трагічна Пелопонеська війна, кінець старих ідеалів. Після перевороту 404 р. до н. е. демократія в Афінах формально була відновлена, але її розклад незмінно продовжувався, поки у другій половині IV ст. до н. е. Греція не втратила своєї незалежності і вже назавжди не перетворилась в жалюгідну провінцію [101, с. 18-19]. Платон як геній, який отримав блискучу на той час освіту не тільки з філософії, етики, логіки тощо, але і з історії, не міг не помічати цих швидких і згубних для давньогрецького полісу процесів. Особливого забарвлення цьому контексту надає те, що Платон, будучи в принципі далеким від поточної політики, завжди залишався державницько мислячим філософом. Держава для нього була тим живим організмом, який надає кожному громадянину умови для безмежного самовдосконалення. Платон завжди вважав себе відданим громадянином Афінської держави і тому ставив собі за обов'язок в силу власних можливостей її вдосконалювати. Навіть цей факт життя Платона демонструє те, що він не уявляв людини в її громадянських якостях поза існуванням держави як такої. Платонівська ідея громадянина, громадянськості і держави, державності – фактично дві органічні сторони одного, досконалого існування соціуму. Тільки держава, державницьке життя, на думку Платона, перетворювало людських індивідів у громадян – свідомих, активних, таких, що володіють і вдосконалюють свої громадянські чесноти будівничих держави.

Другою важливою причиною, яка вплинула на платонівську концепцію громадянських достоїнств, стала зустріч з Сократом (407 року до н. е.). Вона справила справжній переворот у поглядах Платона. Він зрозумів, що Сократ фактично усвідомлював те саме (руйнацію грецького полісу – Л.Н.), але, можливо, його філософія полягала в тому, щоб методом іронії критикувати те, що сприяло руйнації. Далі критики Сократ не пішов. Інша справа Платон, який глибоко увібрав в себе досягнення сучасної йому античної цивілізації. Крім того, як зазначає О. Лосєв, він переживав крах цієї цивілізації, до якого Сократ не

дожив і катастрофічні розміри якого ще не повністю собі уявляв. Тому Платону, який так само був розчарований у всіх тодішніх формах суспільного і державного життя, а також не уявляв собі ще всієї своєрідності часу еллінізму, що наставав, довелося звернутися в ту область людської свідомості, яка завжди приходить на виручку в моменти великих соціальних катастроф. Це область – мрія і фантазія, новий – і вже раціоналізований міф, утопія [101, с. 20-21].

В результаті Платон створив вчення – мрію, вчення про ідеальний державний устрій, в якому немає місця соціальним конфліктам і потрясінням. В такій державі, як щиро вірив Платон, сповна розгорнуться всі людські чесноти і вони будуть спрямовані на реалізацію однієї, але пріоритетної, громадянської чесноти, суть якої Платон вбачав у службі державі.

Насамперед Платон зайнявся пошуком головної причини того жахливого процесу руйнації грецького полісу, очевидцем якого він був. Дж. Себайн і Т. Торсон, автори фундаментальної «Історії політичної думки» наводять слова Платона з автобіографії, доданій до Сьомого листа, з якої видно той висновок, до якого прийшов давньогрецький мислитель. «Внаслідок чого я, хоч і був спочатку сповнений прагнення громадської діяльності, коли споглядав водоверть громадського життя і бачив невпинний рух мінливих течій, зрештою відчув запаморочення... і кінець кінцем виразно усвідомив: у всіх без винятку нинішніх держав система правління погана. Їхні конституції майже не піддаються оновленню, і поліпшити їх можна хіба що за допомогою якогось чудодійного задуму і щасливого збігу обставин. Отже, я змушений був сказати на славу істинній філософії, що вона відкриває висоти, з яких ми можемо у будь-якому випадку розпізнати, що справедливо для громад, а що для індивідів; і що відтак людство не побачить кращих днів, доки або щирі і справжні послідовники філософії здобудуть політичну владу, або клас, який здійснює політичне управління, стане, з ласки провидіння, класом справжніх філософів [171, с. 63-64]».

Отже, за Платоном, головна причина будь-яких суспільних катастроф криється у незнанні того, що відбувається, а відтак у некомпетентності

правлячого класу, з одного боку, та громадян, з іншого. Звідси особлива актуалізація Платоном проблеми знання природи, людини, суспільства, держави. Звідси ж і особлива актуалізація Платоном питання про свідоме життя держави, і про компетентне управління нею. Можна стверджувати, що давньогрецький філософ, створивши свій проект глобального оновлення суспільства на основі розбудови ідеальної держави, опосередковано визнає компетентність однією з найважливіших проблем реалізації такого проекту. Ось чому концепція Платона про громадянські чесноти людини методологічно правильно буде розглядати в контексті його загальної теорії держави і громадянина.

Суспільна природа людини, за думкою Платона, впливає з самої суті людини, яка є недосконалою. В силу цього індивід не може бути самодостатнім сам по собі, а тому для свого нормального існування потребує колективної опори. «Держава, – пише давньогрецький філософ, – народжується тоді, коли кожен з нас сам для себе буває недостатнім і має потребу в багатьох [9, с. 78]». Крім того, недосконалість індивіда зумовлена його «множинністю», завдяки якій складові частини його природи (розум, енергія, звірячий інстинкт) як ворожі одне одному призводять до того, що життя індивіда стає непередбачуваним і тому нерідко шкідливим для інших. Зовсім інша справа – держава. Вона за своєю природою є «одниною», бо здатна об'єднувати різних людських індивідів заради загального блага всіх і, таким чином, забезпечувати умови для сприяння основного призначення кожного – самореалізації, для добра і справедливості.

Отже, за Платоном, щоб людському індивіду досягнути досконалості, потрібна держава. Вона є головною умовою і суспільним способом в щасливому і достойному житті кожного. Саме в рамках держави людина здатна культивувати і реалізовувати свої найкращі людські чесноти, як професійні, так і громадянські. В ідеальній державі простолюдин досягає такого щастя, яке відповідає його природі, бо можна зробити все в більшій кількості, краще та легше, якщо виконувати одну яку-небудь роботу відповідно до своїх нахилів. «Справедливість полягає в тому, щоб кожен мав своє і виконував також своє, займався своєю справою і не втручався в чужу [143, с. 224-225]».

Як видно, Платон розглядає державу у її відносинах з індивідом і як обов'язкову умову цілісного розгортання природних сил індивіда, і як найважливішу ціль будь-якого колективного існування людей. Разом з тим, в цій дилемі держави та індивіда він віддає перевагу першій. Тільки в рамках держави може самореалізуватися індивід, і тільки під її контролем. «Найвищим принципом з усіх є той, що ніхто, ні чоловік, ні жінка не повинні залишатися без провідника. Так само не можна звикнути робити хоч би що то було на власний розсуд; байдуже через запопадливість чи через жвавність характеру. І на війні і під час миру слід спрямовувати свій погляд на вождя і вірно йти за ним. Навіть у найдрібніших питаннях слід діяти під керівництвом», – так передає думку Платона К. Поппер [153, с. 122].

Вирішуючи для себе питання про природу індивіда та держави, Платон розгортає свій проект ідеальної держави. Основним її принципом він називає справедливість. Кожному громадянину держави справедливість відводить особливе заняття і особливе місце. Панування справедливості згуртовує різноманітні і навіть різнорідні частини держави в ціле, зафіксоване єдністю і гармонією. Важливо зазначити, що справедливість, як вважав Платон, існує апріорі так само, як існує незчисленна кількість «образів», «ейдосів», духовних досконалостей. Завдання громадянина та держави – за допомогою душі «пригадати» їх, витягнути з пам'яті душі, а відтак впровадити в реальне життя. З іншого боку, як зазначає В. Асмус, один з відомих дослідників античної філософії, Платон вважав, що всі розряди громадян держави в рівній мірі необхідні державі і, взяті всі разом, являють велике і прекрасне [15, с. 242].

Нагадаємо, що в ідеальній державі Платона знаходиться місце трьом розрядам громадян – охоронцям, військовим та ремісникам. При цьому кожна з цих каст займає особливе місце і грає особливу роль в житті держави. Одним вона (держава – Л.Н.) доручає управління і владу, іншим – військовий захист у випадку необхідності, треті – зайняті ремеслом та іншою продуктивною працею... Влада повинна бути у філософів і споглядачів першого блага [15, с. 242-243]. Змістом найвищої справедливості в такому поділі є те, що кожен має робити своє,

відведене йому саме справедливістю, яка реалізується неодмінно в ім'я цілого, тобто держави. Тому, кожний окремий громадянин держави повинен займатися чимось одним з того, що потрібно державі і притому якраз тим, до чого він за своїми природними задатками здібний [143, с. 224]. Якщо ж цього не відбувається, тоді в державі настає несправедливість, яка призведе до катастрофи для всіх і кожного. Бо коли ремісник чи хтось інший, – пише Платон, – гендляр за своїми природними нахилами, спробує перейти в стан воїнів, чи хто-небудь з воїнів спробує проникнути в число членів ради або в охоронці, не будучи гідним цього, причому і ті, і інші поміняються і своїми засобами, і своїм званням, або коли одна і та сама людина спробує все це зробити одночасно, тоді така зміна і втручання не в свою справу – загибель для держави [143, с. 226].

Побудована за законами найвищої справедливості досконала держава, за Платоном, володіє чотирма головними чеснотами: мудрістю, мужністю, стримуючою мірою і справедливістю. Як зазначає В. Асмус, під мудрістю давньогрецький філософ розуміє не яке-небудь технічне знання або уміння, а найвище знання або здібність дати пораду про державу в цілому – про способи спрямування її внутрішніх справ і про керівництво нею в її зовнішніх відносинах. Таке знання «охоронне», а ті, що володіють цим знанням правителі – «досконалі охоронці». «Мудрість – доблесть, яка належить не множині ремісників, а вельми небагатьом філософам – і є... не стільки навіть спеціальністю з керівництва державою, скільки спогляданням занебесної області вічних і досконалих «ідей» – доблесть в основі своїй моральна (Государство, IV, 428В – 429А) [3, с. 661]». Ось чому Платон вважав, що досконалою державою мають управляти, лише філософи – особливі громадяни, які не тільки володіють вічним і охоронним знанням, але і є зразком громадянських чеснот і громадянських компетентностей.

Послідовно за Сократом Платон формулює провідну думку своєї політичної філософії, – ідею про те, що доброчесність – це знання. Він щиро вірив у об'єктивну можливість доброго життя як для окремих індивідів, так і для держав – життя, яке можна зробити предметом дослідження, яке може бути упорядковане на основі раціональної методики і яким можна, таким чином

розумно розпорядитися. А для цього мають бути, в першу чергу, люди – провідники, які володіють знанням, провідники – правителі, філософи.

Філософа – правителя Платон наділяє особливими громадянськими чеснотами. По-перше, у нього (філософа) має бути природна здатність до наук, які долучають і підводять до знання, яке досягається розумом, а не такого, яке є змінним і мінливим. По-друге, філософ має любити істину і ні в якому разі не допускати обману. По-третє, йому має бути від природи притаманна скромність, по натурі він має бути спокійним в душевних хвилюваннях.

А ще філософу, який може бути правителем ідеальної держави, потрібно володіти незалежністю думки, а дріб'язкові уявлення більше всього ворожі йому як майбутньому споглядачу божества і людини. І повинен він бути від природи справедливий. Тільки тоді, коли він буде правдолюбивим, незалежним і стриманим, підуть йому на користь здібності і пам'ять, які також відрізняють філософа. На думку Платона, яку виразив один з послідовників та коментаторів його вчення Алкіной, вказані природні задатки в поєднанні з правильним навчанням та відповідним вихованням дають зразки досконалої чесноти, однак якщо їх залишити без уваги, вони стають причиною величезного зла [3, с. 625].

Говорячи про громадянську чесноту правителя, Платон вказує на те, що вона є одночасно і теоретичною і практичною. До неї відноситься і уміння забезпечити в державі благополуччя, щастя, єдність і згоду. Будучи мистецтвом наказувати, громадянська чеснота має у підпорядкуванні військове мистецтво полководця і судове мистецтво, а крім того, занята розглядом тисячі інших справ, зокрема визначенням того, вести війну чи ні [3, с. 662].

Незважаючи на вказані вище громадянські чесноти правителя – філософа, варто сказати, що вони є своєрідними одиничними доблестями, що вказують на мудрість як чесноту. Справжнім, всеосяжним виразом мудрості є, як вважав Платон, споглядання першого блага, яке можна визначити як бога і перший розум.

Правитель досконалої держави повинен прагнути досягти сутності бога і найвищої справедливості. Це потрібно йому для того, щоб цілковито виконувати

свою місію в державі. Якщо він цього досягне, то може уподобатись самому богові. Про те, що уподобатись божеству – значить бути поміркованим і справедливим, сам Платон пише у «Федоні». «А найщасливіші серед них, що ідуть в найкраще місце, – це ті, хто досяг успіхів у громадянській, корисній для всього народу чесноті: ім'я їй поміркованість і справедливість [141, с. 38]».

Другою чеснотою досконалої держави Платон називає мужність. Вона, як і мудрість, властива невеликому колу осіб, хоча в порівнянні з мудрими цих осіб більше. Мужність – здатність душі не піддаватися страху; стійкість душі перед загрозою страху і небезпеки; сила, яка врівноважує небезпеку; упокореність душі по відношенню до речей, які уявляються на основі правильного міркування страшними і такими, що не викликають побоювання. Мужність – збереження уявлення про обов'язок при небезпеці і без неї, тобто певна здатність зберігати уявлення про обов'язки, – такими формулюваннями Платон виражає суть мужності [140, с. 616, 655]. Для того, щоб мужність функціонувала як чеснота держави і громадянина, достатньо щоб у державі існувала хоча б деяка частина громадян, які володіють здатністю постійно берегти в собі правильну і узгоджену з законом думку про те, що є страшним і що не є (Государство, IV, 429А – 430С).

Третя доблесть досконалої держави – стримуюча міра. За думкою Платона це вже не є якістю особливого або окремого класу, а чеснота, яка належить всім. Там, де вона існує, всі члени суспільства визнають прийнятий в досконалій державі закон та існуючий в ній уряд, який стримує дурні потяги.

Таким чином, стримуюча міра призводить до гармонійного узгодження як кращих, так і гірших сторін (Государство, IV, 430Д – 432Д), – цитує думку Платона В. Асмус [15, с. 244].

Найпильнішої уваги Платона заслуговує справедливість – фундаментальна властивість досконалої держави і людська чеснота. Як і стримуюча міра, справедливість властива всім громадянам держави. В діалозі «Протагор» Платон каже, що «всі люди по суті вважають будь-яку людину причетною до справедливості та інших громадянських доблестей [142, с. 432]». Це впливає з того, що будь-хто буде проголошувати себе справедливим не залежно від того, є

він таким чи ні. А той, хто заявляє, що він є несправедливим, перебуває не в своєму розумі. Тому «необхідно будь-кому так або інакше бути причетним до справедливості, в іншому випадку йому не місце серед людей», – зауважує Платон [142, с. 433]. З цього випливає, що будь-хто з людей не тільки причетний до справедливості, але має вносити свою частку до її творіння, чи то порадою або конкретними діями. «Якщо вважається, – пише Платон, – що будь-хто причетний до цієї чесноти, значить, можна будь-кого визнавати радником, коли про неї іде мова [142, с. 433]». Цей висновок давньогрецького філософа дуже важливий з огляду на особливий статус даної чесноти – фактичної моральної, матеріальної, духовної, політичної та правової засади досконалої держави. Такої чесноти, без якої вказана держава не може існувати, але так само не можуть існувати і громадяни такої держави.

Справедливість поряд з поміркованістю Платон розглядає як основу і суть громадянської чесноти. У згадуваному вище діалозі «Протагор» він зазначає, що «коли ж вони (афіняни – Л.Н.) беруться за раду в частині громадянської чесноти, де вся справа у справедливості та поміркованості, тут вони слухають, як і потрібно, раду будь-якої людини, оскільки будь-кому властиво бути причетним до цієї чесноти, а інакше не бути державі [142, с. 432]».

Платон розглядав справедливість і як апіорне начало досконалої держави, вічний і незнищений «ейдос» ідеального суспільного порядку, і як головну, кінцеву мету функціонування такої держави. Цей статус справедливості в якості чесноти зумовлений кількома її особливостями. Як начало будь-якого розумного співіснування людських спільнот і держави, що притаманне всім громадянам, справедливість виявляє свою божественну сутність. І в цьому контексті вона є не що інше як досконалий і найкращий настрій душі, завдяки якому людина придбаває розсудливість, врівноваженість та ґрунтовність в словах і справах. Саме така динаміка розгортання справедливості як найвищої громадянської чесноти людини говорить про те, що і сама людина стає на шлях, який веде її до божества. Адже справедливість – найвища і божественна сутність, яку бог

проявляє щодо людей апріорі. Ще більше божество допомагає людині, яка свідомо прагне справедливості, добре уявляючи її як теоретично, так і практично.

З іншого боку, справедливість як фундаментальна громадянська чеснота, концентрує в собі всі інші людські чесноти. Згаданий вище Алкіной (в інтерпретації Альбіна – Л.Н.) наводить думку Платона про поділ чеснот. Із чеснот, – пише він, – одні потрібно вважати головними, а інші – другорядними. Головні пов'язані з розумним началом, від якого отримують досконалість і інше, а другорядні чесноти пов'язані з почуттєвістю. Ці останні ведуть до прекрасного завдяки розуму, а не самі по собі, оскільки самі по собі вони розумом не володіють, а отримують його завдяки розумності при відповідному способі життя і виховання [4, с. 468]. Справедливість як найвище втілення розумності, уособлює собою всю складну структуру людських чеснот і чеснот держави. Вона є певним узгодженням усіх чеснот одної з одною, здатність, завдяки якій три частини душі примірюються і доходять згоди, причому кожна займає місце, відповідно і властиве її достоїнству. Однак центром всієї взаємодії чеснот людини, як і її душі, є розум. Завдяки йому відбувається упорядкування життя як окремого індивіда, так і держави в цілому.

Ідея знання як основи будь-якої чесноти і розуму як стрижневого елемента справедливості логічно привели Платона до думки про те, що громадянські чесноти мають бути предметом особливої уваги як самого громадянина, так і держави. Бо якщо добродетельність – це знання, то їй можна навчатися, а це є неодмінною складовою діяльності добродетельної держави. За думкою Платона, при добрій системі просвіти можливе будь-яке удосконалення; якщо ж навчанням і вихованням нехтувати, не має особливого значення все інше, що робить держава.

В контексті вищесказаного особливої ролі Платон надає правителю – філософу. Адже навчання і виховання – найбільш певний засіб, за допомогою якого правитель може формувати людську природу у потрібному напрямку з метою створення гармонійної держави, – зауважують Дж. Себайн і Т. Торсон [171, с. 83]. В такому разі явища знання, чесноти, навчання (освіти) і компетентності виглядають як єдиний, внутрішньо органічно пов'язаний процес

формування достойних громадян держави, в якому сама держава, в тому числі в особі її правителя – охоронця, відіграє ключову роль. Отже, визнавши всю важливість виховання, держава не може допустити того, щоб освіта була лише предметом особистого попиту і джерелом прибутку для тих, хто задовольняє цей попит. Вона повинна сама створити необхідні умови, подбати про те, щоб громадяни отримали дійсно потрібну їм освіту і щоб ця освіта сприяла злагоді і добробуту держави. Ось чому ми маємо проплатонівський проект державної системи освіти, основне завдання якої він вбачав у вихованні достойних громадян держави – знаючих, уміючих, відданих інтересам держави, компетентних.

Говорячи про особливу роль держави у навчанні та вихованні громадянських чеснот людини, Платон не випускав з поля зору самої участі громадянина в цьому процесі. Він виходив з того, що чеснота ця (справедливість – Л.Н.) не вважається вродженою і виникаючою спонтанно, однак що їй навчаються, і якщо хто досягнув її, то тільки старанністю... Цю чесноту можна набути старанням і навчанням [142, с. 433].

Така робота, на думку давньогрецького філософа, не може бути якимось одноразовим актом. Культивування громадянських чеснот – тривалий процес, який починається з раннього віку і продовжується все життя людини. В «Законах» Платон пише, що людина, яка бажає стати достойною у будь-якій справі, повинна з ранніх років вправлятися, то граючись, то всерйоз, у всьому, що цього прагне. Наприклад, хто хоче стати добрим землеробом або будівельником, повинен ще в іграх або обробляти землю, або зводити які не-будь дитячі спорудження. Те, що з дитинства веде до чесноти, примушує людину пристрасно бажати і прагнути стати досконалим громадянином, який уміє згідно з справедливістю підкорятися або володарювати [140, с. 91, 92].

Завершуючи аналіз платонівської концепції громадянських чеснот, зауважимо таке. Давньогрецький філософ не завжди послідовний, коли говорить про справедливість як головну громадянську чесноту. З одного боку, за Платоном, вона має бути притаманною усім людям, усім громадянам держави. Разом з тим, Платон каже про те, що не може людина одночасно вправлятися в багатьох

справах. В «Законах» він пише, що «громадянину достатньо володіти тим мистецтвом, яке одночасно потребує вправління і в багатьох пізнаннях, це вміння підтримувати і дотримуватись загальнодержавного благоустрою. Громадянин не може цим займатися так, між іншим. Старанно ж віддаватися двом заняттям або двом мистецтвам не здатна, мабуть, за своєю природою жодна людина, так само як ніхто не може і сам вправлятися в чомусь як треба, і одночасно керувати вправами інших... В державі кожен повинен володіти тільки одним ремеслом, яке і надає йому засоби до життя [140, с. 301]». Можливо тут мова іде про те, що громадянин – це той, який культивує багато знань і умінь, навичок, в цьому чеснота, і все це він спрямовує на загально – державний благоустрій. Цим він відрізняється від інших, які свій розвиток спрямовують лише на окрему сферу діяльності.

Концепція Платона про громадянські чесноти є першою фундаментальною теоретичною розвідкою в стародавній західноєвропейській філософії. І вона заклала фундамент подальших розробок. В цьому її наукова ціна. Разом з тим, не можна не зауважити і того, що в цілому ця концепція узгоджується з часом, в якому вона формувалась. А саме, ідея громадянина і громадянських чеснот у Платона, як, до речі, у всьому стародавньому філософському просторі органічно вписувалась в базовий на той час принцип взаємовідносин індивіда та суспільства, в даному разі держави. Цей принцип ґрунтувався на визнанні соціуму (суспільства, держави, в цілому колективного) детермінуючим елементом цього взаємозв'язку і, таким чином, на визнанні підпорядкованості одиничного загальному, не виокремлення одиничного, індивідуального як такого. З цих позицій і обґрунтовувались Платоном громадянські чесноти окремого індивіда, цінувались як такі лише в контексті їх цінності для держави, поза нею такі чесноти не визнавалися філософом.

Варто зазначити і те, що наділивши громадян чеснотами в ім'я держави в цілому, Платон фактично в своїй концепції не дає вибору будь-якому члену держави. На його думку, виявляти громадянські чесноти – це обов'язок кожного, а в іншому випадку людині не місце серед людей. Про це зазначалося вище.

Платонівська концепція громадянських чеснот передбачає їх культивування і ціну лише в умовах держави, а саме досконалої держави, де всі зобов'язані навчатися і реалізовувати ці здатності, якщо бажають бути достойними членами суспільства. Іншого варіанту культивування людських чеснот Платон не допускає.

Суттєвою віхою в дослідженні громадянських чеснот як стрижневого елемента філософських концепцій людини в стародавній західноєвропейській традиції стало вчення Арістотеля. Будучи найвидатнішим учнем Платона, Арістотель великою мірою перейняв теоретичні позиції свого учителя, в цілому ряді аспектів розвинувши їх. Разом з тим, при дослідженні деяких проблем Арістотель зайняв не тільки критичну позицію, але навіть діаметрально протилежну Платону. Його знаменита фраза «Платон мені друг, але істина дорожча» яскраво характеризує його не тільки як справжнього дослідника, але й філософа, який жив і творив фактично в іншу історичну епоху.

Час Платона і Арістотеля, з одного боку був неначе один. Від народження першого (428 р. до н. е) до смерті другого (322 р. до н. е.) пройшло менше століття. Якщо є взяти до уваги рік народження Арістотеля, то Платону було вже 44 роки, а в рік його смерті Арістотелю було всього 37 років. Фактично доля відвела їм всього 20 років одночасного життя, коли Арістотель перебував у академії Платона. Разом з тим, можна стверджувати, що життя і діяльність цих двох титанів давньогрецької філософської думки відбувалися у двох, зовсім різних епохах. Платон був очевидцем швидкого розкладу класичного грецького полісу з його розвинутими демократичними традиціями і переходу до рабовласницької аристократичної демократії. Одночасно цей процес, хоч і був дуже швидкий і болісний, не дав достатніх підстав Платону розгледіти основні риси нового суспільного ладу, що приходив на зміну грецькому полісу. Так само, як Сократ, відчуваючи в свій час корінні суспільні зміни, не зміг угледіти в них чітких обрисів майбутнього, що стало ясным для його учня Платона. Так само тепер і Платон, що став свідком нових суспільних змін, не побачив в них обриси нового майбутнього, яке далось лише його учневі Арістотелю. Однак, якщо Платон для теоретичного вирішення проблем, які постали в його час, вибудував

модель суспільного устрою, якою фактично закликав історію повернутися назад, то Арістотель, навпаки, спрямовував свій погляд уперед, в майбутнє.

Аналіз арістотелівського розуміння громадянських чеснот передбачає висвітлення кількох взаємопов'язаних аспектів: про сутність людських чеснот; про типологію чеснот людини; про розуміння сутності держави і пов'язане з ним розмежування чеснот людини і політика.

Людські чесноти, за Арістотелем, впливають із самої природи людини. Вслід за Платоном, Стагірит висловився про те, що людська природа є недосконалою і цей людський недолік можна долати в процесі людського життя. Однак, якщо Платон вважав розум основою і найвищою ціллю самовдосконалення з метою придбання знання і наступного становлення людини як громадянина держави, то Арістотель думав інакше. Він взагалі піддавав сумніву тезу про те, що людські чесноти мають своїм джерелом розум. «Не розум – начало і керівник чесноти, а, скоріше, рух почуттів. Спочатку повинен виникнути якийсь не усвідомлений запал до прекрасного, а вже потім розум виносить вирок і судить», – цитує Арістотеля Е. Борохов [28, с. 140]. В цьому ж контексті показовою є наведена А. Чанишевим, відомим дослідником стародавньої філософії, концепція Арістотеля щодо тези Сократа про те, що «ніхто, володіючи знанням, не стане протидіяти добру (Арістотель. Етика / [пер. Э. Радкова]. – СПб, 1908. – с. 123)». Насправді, вважає Арістотель, ця думка Сократа не витримує критики, оскільки всім очевидно, що мати знання про добро і чинити добро – не одне і те ж. Адже люди порочні, маючи знання, не користуються ними свідомо; люди нестримані – несвідомо, забуваючи про все на світі в стані афекту. На думку Арістотеля, Сократ думав, що чесноти суть якості розуму (оскільки всі вони є знанням). В дійсності ми думаємо, – писав Арістотель, – що вони (чесноти – Л.Н.) дотичні до розуму [214, с. 139]. Тому що розум – необхідна, але не достатня умова для чесноти, оскільки потрібно ще уміти застосовувати її в справі. «А справи чесноти неможливо робити, не страждаючи або не насолоджуючись при цьому», – писав Арістотель [187, с. 278]. Таким чином, одним з джерел людських чеснот давньогрецький філософ вважав почуття.

В результаті вищесказаного Арістотель визначає чесноту характеру як упереджену набуту якість душі, яка знаходиться в суб'єктивній середині і визначається розумом, і притому визначається так, як би її визначила розсудлива людина, середина двох вад – надлишку і недоліку [214, с. 141].

Як бачимо, чеснот людини багато не буває, як і мало не буває. Прихильник середини як ідеального стану всього, що існує, Арістотель так само кваліфікує і людські чесноти. «Все потребує противаги, щоб досягати міри і середини, оскільки в цьому полягають сутність і правильне співвідношення. Будь – яка чеснота є середнє місце між протилежними крайнощами». «Скромність – середина між безсоромністю і сором'язливістю [187, с. 276, 278]».

Виявляючи середину будь-якої людської якості як її справжню чесноту, Арістотель з підозрою ставиться до її крайніх форм – як надлишку, так і недоліку. При цьому більшість людей, як він вважає, не акцентують на цьому, дуже важливому, моменті свою увагу. Вони нерідко ототожнюють істинну чесноту з її надлишком, а це призводить до плутанини і непорозумінь в реальному житті. Арістотель визначає етичну чесноту як середину двох вад, тобто надлишку і недоліку чогось, – коментує його думку А. Чанишев. Наприклад, недолік мужності – боягузтво, а надлишок мужності – божевільна відвага, яка також вважається вадом, але оскільки така відвага зустрічається рідко, то люди і звикли протиставляти мужність і боягузтво як дві крайнощі, тоді коли мужність не крайність, а саме середина. В крайнощах середини немає; помилково було б шукати середину в боягузтві, також помилково шукати середину в надлишку або недоліку [214, с. 137].

Разом з тим, Арістотель не абсолютизує свою концепцію середини як справжньої чесноти людини. Він визнає, що його система спрацьовує не завжди. Адже не кожна вада є відхиленням від середини в той чи інший бік. Зокрема, вказує давньогрецький філософ, немає середини між крадіжкою і не крадіжкою, бо немає доброї крадіжки, вона сама по суті є дурною.

Визначаючи певну якість людської душі, Арістотель дає типологію чеснот людини. В найбільш загальному вигляді він поділяє душу на нерозумну і розумну.

Основними видами нерозумної душі людини є рослинна і пристрасна. У рослинній душі чеснот немає, бо, за думкою давньогрецького філософа, вона здійснює свою діяльність як вегетативна нервова система, яка діє автоматично, без вольових зусиль. Оскільки людський індивід не може контролювати ці процеси в своєму житті, то і чеснотами душі вказані процеси не можуть характеризуватися. Таке саме пояснення не стосується і вад людини на рівні рослинної душі. Головною особливістю цього рівня людського існування є відсутність свободи людини, вільного вибору.

Пристрасний рівень людської душі характеризується своїми як чеснотами, так і вадами. Саме з цього рівня починається свобода вибору і саме цей рівень душі, на думку Арістотеля, є основою особливого, суто людського способу існування – морального. А наука, що має вивчати дану душу, називається етикою. Ось чому Арістотель називає чесноти пристрасної, по суті ще не розумної душі, етичними.

Етичні чесноти, як думав Арістотель, не є розумними чеснотами, оскільки розум до їх виникнення і здійснення мінімально дотичний. Основу діяльності душі, на рівні етичних чеснот, складають пристрасні, які впливають з особливої людської тілесності. Коментуючи думки давньогрецького мислителя В. Асмус зазначає, що етичні чесноти виникають із звичок і із звичок отримали свою назву – дещо змінне слово «нрав» [15, с. 365]. В даному випадку термін «нрав» потрібно ототожнити з терміном «характер». Таким чином, етичні чесноти – це чесноти людського характеру. Своім джерелом, вони мають як вроджені ознаки людини, так і придбані в процесі суспільного життя. Перші криються у фізіології людини, вони зумовлені особливостями функціонування нервової системи, найрізноманітніших процесів в організмі людини і в цілому характеризують темперамент людини. Другі формуються в процесі життя завдяки вихованню певного роду потреб, умінь, навичок, звичаїв, традицій. Однак головною особливістю етичних чеснот є їх приватна, функціонуюча без видимого впливу розуму людини, основа. Етичні чесноти, за Арістотелем, є по суті своїй чесноти переважно чутливої сфери сутності людини, а не інтелектуальної. Ось чому

левову частку таких чеснот складають ті, які формуються завдяки вихованню, але актуалізуються як звички, реалізація яких не вимагає сумніву в мисленні, його креативності і творчого характеру.

Враховуючи те, що етичні чесноти, одним своїм джерелом мають тілесність, вони є надзвичайно різними. Арістотель вже в ті часи розумів, що однакових людей не буває. Звідси випливає висновок про те, що етичні чесноти хоч і належать всім людям, але в різній мірі. Багато залежить від особливостей здоров'я, темпераменту людини, особливостей освоєння нею умінь, навичок і звичок. Арістотель вважав, що одні етичні чесноти більше характеризують чоловіків, інші жінок, одні ремісників, інші гендлярів. Одні чесноти формуються переважно у вільних людей, інші – переважно у підлеглих тощо.

Розумна душа, за думкою Арістотеля, має дві частини – розсудливу і розумну. Основна ознака першої з них – практичність, другої – мудрість. Разом з тим, оскільки обидві ці частини душі ґрунтуються на розумі, інтелекті, раціональному мисленні, то чесноти, що формуються в рамках такої душі є для Арістотеля єдиним класом – він їх називає діаноетичними. Головною ознакою таких чеснот є те, що вони за своєю суттю є чеснотами інтелекту, розуму душі, яка рефлексує, здатна до творчості, зміни. Це вже не ті етичні чесноти, які фактично є звичками і втілюються людиною без особливого усвідомлення, а під впливом бажань і пристрастей. Це якісно інші чесноти – діаноетичні чесноти розвиваються головним чином шляхом свідомого навчання і самовиховання, при активній участі самої людини. Таким чином, цей вид людських чеснот неможливий без свідомого напруження волі, без свідомої постановки цілі життя або певного його відрізка. А відтак діаноетичні чесноти вимагають для свого розвитку часу і досвіду.

Разом з тим, діаноетичні чесноти в рамках одиничного класу внутрішньо диференційовані. Як було сказано вище, за Арістотелем, одні з них ґрунтуються на практичній основі, інші – на мудрості. А головний критерій поділу один – відсутність або наявність дозвілля. Дозвілля, на думку давньогрецького філософа, – основний спосіб реалізації свободи. Свобода – єдиний спосіб

самореалізації людини. Не маючи свободи, людина реалізується не цілковито, а однобічно, а значить не досягає найвищої мети людського існування – повного розгортання власної сутності. Однак саме останнє є найвищою метою людини як істоти, яка є божественною за своєю суттю.

На думку Арістотеля, дозвілля є найкращим способом реалізації людської свободи, бо не передбачає якоїсь конкретної, практичної мети. Тому саме в дозвіллі людина здатна на вільну гру своїх сил, на вільну самореалізацію. В. Муляр, коментуючи ці думки давньогрецького філософа, відзначає ідею Арістотеля про вільно народжених. Невільнонароджені не можуть самореалізуватись цілковито, бо основна причина їх діяльності полягає в тому, що вони працюють за винагороду, а значить вони невольні, а залежні від такої винагороди. Тому вільнонароджений громадянин не повинен в дозвіллі професійно займатись якоюсь справою, бо тоді вона стане для нього певним обмеженням його свободи [121, с. 32]. Сам Арістотель з цього приводу висловлювався так: «з числа вільних наук вільнонародженій людині деякі можна вивчати лише до певних меж; надмірно ж ревниве заняття ними з метою старанного вивчення їх спричиняє шкоду [12, с. 629]».

Розумна практична душа народжує діаноетичні практичні чесноти. До них Арістотель відносить чесноти, які втілюються у будь-якій сфері людської діяльності, в тому числі і в політиці. Основною ознакою такого виду чеснот є діяльність розуму, але на рівні розсудку. Це забезпечує людині поміркованість та розважливість – те, що потрібно, щоб діяти практично і щоб така діяльність була адекватною людським життєвим потребам, інтересам, цілям. А також для того, щоб така діяльність забезпечувала людину основами того, що вимагає її нормальне відтворення на біологічному та духовному рівнях.

Враховуючи проблеми даного дослідження, звернемо увагу на погляди Арістотеля щодо політичної, громадянської діяльності і чеснот, які в цих видах діяльності актуалізуються. Однак спочатку проаналізуємо саму ідею держави і громадянина в трактуванні цього давньогрецького філософа.

Звертаючись до сутності держави, Арістотель вказує, що держава – це певний вид спілкування. Це – особливий спосіб спільного життя людей. Разом з тим, в «Політиці» він зазначає, що це найвища форма спілкування, в рамках якої існує ціла система інших соціальних відносин, як наприклад, спільне життя в рамках ведення господарських справ, спільне життя заради обміну благами. Однак жодна з них не виражає суті держави як такої. Сутність держави – в досягненні блага. «Ясно, відзначає Арістотель, – що держава не є топографічне спілкування, ні охоронний союз проти несправедливості, ні спілкування заради господарського обміну. Все це необхідно повинно бути, щоб створилася держава, але поки є тільки це, держава не виникає. Вона виникає тільки тоді, коли створюється спілкування заради благого життя між сімействами і родами, заради досконалого і достатнього для самого себе життя (III, 13, 1280в 30-35)[14, с. 239]».

Визначаючи складові частини держави і громадян, Арістотель говорить, що на цю проблему є різні погляди, оскільки одну і ту саму людину не всі визнають громадянином. Причина, очевидно, полягає в тому, що вирішення цього питання залежить від того, якого типу ця держава. Недаремно в «Політиці» він дає одне із визначень держави як форми спільного життя громадян, які користуються певним політичним устроєм [214, с.154]. Що ж до самого давньогрецького мислителя, то його позиція на цю проблему не дуже чітка. В одному місці він каже про п'ять складових частин держави. Одна з них – народна маса, яка працює над продуктами харчування, це землероби. Друга група – клас так званих ремісників. Вони займаються ремеслами, без яких не може існувати жодна держава. Третю групу складає торгівельний клас, який займається купівлею і продажем, оптовою і роздрібною торгівлею. Четверта група, за думкою Арістотеля, – це наймані робітники, а п'ята – військові (Арістотель. Політика IV, II, 1290в 35 – 40 – 1291а 5 – 10) [14, с. 239]. В іншому місці цієї ж роботи Арістотель зазначає, що по суті два головних класи складають державу. Це військові і особи, з числа яких виділяється законорадчий орган, який турбується про загальні інтереси держави. В руках обох цих класів має бути зосереджено і володіння власністю, а громадянами можуть бути тільки особи, що належать до цих класів. Ремісники не

мають прав громадянства, як і будь-який інший клас населення, діяльність якого не спрямована на служіння чесноті. Громадяни держави не повинні вести не тільки таке життя, яке ведуть ремісники, але і таке життя, яке ведуть торговельники – такого роду життя є неблагородним і іде врозрід із чеснотою; не повинні бути громадянами і землероби, оскільки вони будуть потребувати дозвілля і для розвитку своєї чесноти, і для заняття політичною діяльністю (Аристотель. Політика VII, 2, 1328в – 1329а 5 – 25) [14, с. 239].

Деяку ясність в цьому питанні вносить інша думка Аристотеля. Він говорить про те, що хоча землероби, ремісники і іншого роду поденщики необхідно повинні бути наявні в державі, але власне елементами, які складають державу, є військова каста і ті, хто наділений законодавчою владою. І якщо вважати душу людини частиною більш суттєвою, ніж тіло, то і в державному організмі душу держави потрібно визнати важливішим елементом, ніж інші, які відносяться тільки до задоволення його необхідних потреб. А такою «душею» держави і є військова каста і та каста, в обов'язках якої знаходиться здійснення правосуддя, понад те, каста з законорачими функціями (Аристотель. Політика IV, 13, 1291а – 25-30) [14, с. 239].

Як бачимо, прагнення до золоті середини проявлялося в Аристотеля і в питанні про склад держави і громадян. Однак в цілому можна говорити, що давньогрецький філософ, на відміну від Платона, не зараховує в державу склад громадян хто живе в країні. В цілому він розрізняє громадян держави як тих, хто бере участь в справах суду і управління загальними справами. Це абсолютне поняття громадянина – таке поняття, яке може бути застосоване до будь-якої форми державного правління. Різниця ж між останніми полягає не стільки в понятті громадянина, а в тому, на які прошарки населення поширюється там право брати участь в управлінні державою і в суді. «Хто громадянин в демократичній державі, той часто не вважається за громадянина в олігархічній, бо в демократіях... всі громадяни безвідносно беруть участь у всіх справах, а в олігархіях навпаки [214, с. 156]».

Звернемось тепер до питання про громадянські чесноти, як їх собі уявляв Арістотель. Вони, насамперед, мають бути пояснені з функцій громадянина. Головною метою тут виступає ідея служіння державі, тобто загальним справам. Такою вищою метою Арістотель уявляв загальне благо. Щоб досягти загального блага, громадянин як законодавець, за думкою Арістотеля, повинен бути, насамперед, знавцем людської природи, компетентним у своїй взаємодії з нею. Політик завжди повинен мати на увазі, що людина піддається пристрастям, а вони нерідко зумовлюють її шкідливу поведінку стосовно інших людей, і держави. Звідси випливає, що громадянин (політик, законодавець) має своїми діями (через законодавчу діяльність) встановлювати такі суспільні обставини, які б мінімізували пристрасну природу людини і розвивали б у людській душі бажання чеснот. «Законодавці, – каже Арістотель, – повинні залучати до чеснот і спонукати громадян до прекрасного». «До закону пристрасть не причетна [214, с. 150, 154]».

Отже, компетентна громадянська чеснота, полягає в знанні людської природи, психіки людини, мотивів її діяльності і способів втілення позитивних людських сил. З іншого боку, не тільки знання, але і вміння такі знання втілити в життя держави за допомогою законодавства. Це вимагає певного рівня власної волі, налаштування на те, що таким благородним діям може бути спричинений опір з боку інших політичних сил або окремих громадян. Логіка Арістотеля приводить саме до таких висновків.

Деякі аспекти громадянських чеснот вимагають попередньо розглянути найвищий рівень людської душі та її чеснот, тому до нього і звернемося. При всій повазі до практичного рівня душі, очевидну перевагу Арістотель віддає душі мудрій. Бо саме вона є сутнісним відображенням людського як такого в людині. В «Нікомаховій етиці», розглядаючи питання про найвищу чесноту людини, Арістотель зазначає, що справжня мета людського життя – не насолода, а блаженство. Це пояснюється тим, що блаженне життя відповідне з чеснотою і притому з найважливішою, яка притаманна кращій частині душі. Діяльність цієї частини споглядальна, така діяльність – найважливіша і найнеперервніша

(Никомахова Етика X. 6, 1176a 1176 в) [13]. Найголовнішою властивістю споглядання як діяльності є її самодостатність. Споглядання, як його розумів Арістотель, – це такий стан душі, коли в умовах повного дозвілля і власної свободи людина задається питаннями і відповідями, пов'язаними з пошуком найвищих істин, сутностей світу і Бога. Споглядання не потребує для його розгортання чогось додаткового, воно є само для себе ціллю. Однак такою ціллю, яка дає можливість досягати найвищого рівня досконалості не заради чогось конкретного в житті, а заради самої досконалості як найвищій сутнісної риси людини. В. Асмус, коментуючи думки Арістотеля щодо споглядання як найвищої чесноти людини, зазначає, що споглядання – єдина річ, яку люблять лише заради нього самого, бо від нього, крім споглядання, нічого не виходить: навпаки, діями ми завжди досягаємо чогось понад самої дії [15, с. 372-373].

Споглядання можливе за цілого ряду умов. Воно – це, насамперед, діяльність чистого розуму, тобто такого розуму, який не обтяжений ніякими матеріальними проблемами. Не обтяжений цей розум і дріб'язковими духовними питаннями, які нерідко заважають розглядати істинну сутність буття. Споглядання – це стан душі, яка занурена в сферу пошуку найвищих істин, що не розкриваються ні пристрастній, ні практичній душам. Споглядання – духовний процес людини, яка абстрагується від власних пристрастей і проблем щоденного буття, здіймається над ними і, таким чином, отримує шанс побачити те, чого неможливо побачити, перебуваючи в лоні життєвих буднів. Пізнання вічних принципів і законів буття – найвище призначення людини і це можливо лише завдяки спогляданню. І саме в цьому контексті Арістотель розглядає найціннішу людську чесноту, доблесть. Такою проголошується теоретичне споглядання істини – самодостатнє, самоцінне, звільнене від хвилювань і турбот практичної діяльності. Споглядання як передумова справжнього філософствування, що здійснюється лише в умовах дозвілля як повної свободи.

Як бачимо, Арістотель, створюючи типологію людських чеснот, найвищого місця серед них надає спогляданню. Він абсолютно впевнений, що культивування цієї чесноти відкриває найпотаємніші божественні сили, які закладені в людині,

але в умовах практичної діяльності вони приховані і не реалізуються. Таким чином, Арістотель позбавляє такої цінності всі інші людські чесноти, в тому числі громадянські. В цьому контексті показовою є думка давньогрецького мислителя, щодо споглядання та інших чеснот. Досконалість, притаманна спогляданню, робиться особливо ясною, якщо співставити споглядання з практичними чеснотами. Діяльність цих чеснот полягає в політиці або війні, але така діяльність, особливо військова, позбавлена дозвілля. Діяльність політика також позбавлена дозвілля і завжди має на увазі, крім самого управління, владу і ритуали шанування. Навіть якщо вона має власне блаженство або блаженство громадян, то все ж очевидно, що це інше блаженство, ніж те, що ними шукається. Хоча не можна заперечувати, – зазначає Арістотель – що діяльність чеснот політичної і військової здійснюється над іншими за красою і величчю, але все ж таки вона позбавлена дозвілля, прагне завжди до певної мети і бажано ж заради самої себе. Навпаки, споглядальна діяльність розуму відрізняється значно, існує заради себе самої, не прагне до жодної зовнішньої для неї цілі і містить в собі їй одній притаманній насолоду, яка посилює енергію (Никомахова етика X, 7, 1177 в) [13].

Виражаючи суть споглядання, як діяльності розуму і найвищої людської чесноти, Арістотель добре розумів всю складність цього процесу для реальної людини. І припускав, що таке життя (як споглядання) є більш значним, ніж це можливе для людини. Бо людина – це насамперед істота, яка прагне насолоди і щастя в реальному, практичному, а не інтелектуальному житті. І навіть, якби якась людина і прожила це життя як споглядання, то не тому, що вона людина, а тому, що в ній є дещо божественне. І це божественне треба в собі знайти і відкрити. Ось чому, на думку Арістотеля, кожен має прагнути споглядання як ідеального функціонування розуму. Необхідно, – підводить підсумки Арістотель, – прагнути безсмертя, робити все можливе, щоб жити у відповідності з тим, що в нас сильніше і важливіше. І хоча воно за обсягом і невелике, однак за значенням і силою перевищує все інше. Можна навіть сказати, що кожна людина, в сутності, є тільки це, оскільки саме воно в ній краще і владарює. Розумне

життя природне для людини, бо воно і робить переважно її людиною (Никомахова етика X, 7, 1178a) [13].

Як видно з попереднього аналізу, Арістотель, розгорнувши концепцію людських чеснот і побудувавши їх типологію, громадянські чесноти не розглядає як квінтесенцію всієї гами чеснот людини. На відміну від Платона, який саме у громадянських добродійностях, чеснотах вбачав весь сенс як людського, так і державного (політичного) буття людини, Арістотель фактично «понижив у класі» громадянські чесноти. Хоча і показав, що серед усіх громадянських чеснот доблесть політична і військова мають особливе значення. І все ж вони не є найціннішими з точки зору сенсу існування людини.

Фактично Арістотель розмежував громадянські чесноти від людських як таких, показавши перші з них як складову частину других. Разом з тим, він показав їх такими, які мають суттєві відмінності. Він вважав, що є чеснота людини і є чеснота громадянина. Чеснота доброї людини і чеснота хорошого громадянина не одне те саме, бо громадянська чеснота нижче етичної (а тим більше діаноетичної). Неможливо, щоб всі громадяни були добропорядними людьми. «Якість хорошого громадянина повинна належати всім (тому що лише за цієї умови держава може бути найкращою); але не можна вимагати, щоб якості хороших людей були приналежністю всіх громадян, – оскільки для доброї держави немає необхідності в тому, щоб її складали люди неодмінно морально досконалі (Арістотель. Політика ; [пер. Н. Скворцова] ; 2-е изд. – М., 1865–1893. – с. 102) [214, с. 152-153]». Чеснота громадянина полягає в здатності коритися владі і законам, тоді як для уміння володарювати необхідна не тільки чеснота громадянина, але і чеснота людини, тому той хто володарює над людьми, повинен бути морально досконалим.

Значення арістотелівської концепції людських чеснот в цілому, громадянських зокрема, розкривається в кількох важливих моментах. Особливо у порівнянні з Платоном. Перший з них полягає в тому, що Арістотель розмежував людські і громадянські чесноти, тоді, як Платон такого не робив. В цьому проявилася одна з перших спроб давньогрецької філософії осмислити різницю

між суспільством і державою. Як пишуть Дж. Себайн і Т. Торсон, «сучасна різниця між державою і суспільством – це те, чого грецькі мислителі не уявляли собі досить ясно і не могли б зробити цього, поки не уявили державу як правову структуру. Але Арістотель врешті – решт досяг дуже доброго наближення до неї [171, с. 123]». Другий важливий момент полягає в тому, що Арістотель, хоч в цілому поєднує етику і політику, але в силу розмежування ним держави і суспільства, громадянських чеснот і людських чеснот все-таки вдається до їх певного розподілення. Він це робить в тому смислі, що моральність політика і звичайної людини оцінюється із застосуванням специфічних критеріїв, що впливають із сутності як політичного, громадянського, так із сутності людського. При цьому, як видно з попереднього аналізу, етичні проблеми Арістотель виводить на чільне місце у порівнянні з громадянськими. Шкода від неморальної дії звичайної людини не іде ні в яке порівняння з шкодою від неморальної дії громадянина, політика. Звідси Арістотель робить висновок про те, що «абсолютно неможливо діяти в суспільному житті, не будучи людиною певних етичних якостей, а саме людиною достойною [187, с. 278]». Третій, і можливо найважливіший момент арістотелівського розуміння громадянських чеснот, полягає в тому, що це розуміння фактично спрямовано не назад, як у Платона, а вперед. Здається, що при всій актуальності для Арістотеля проблеми державності, її значення він не перебільшує, особливо у порівнянні з Платоном. Якщо для останнього держава – це цілковита і остаточна, всеосяжна, тотальна умова існування людини, то для Арістотеля – ні. Якщо для Платона бути громадянином є обов'язковою умовою його людського існування, то для його учня Арістотеля – не обов'язково. Для нього головне – бути людиною і володіти людськими чеснотами, які є на порядок вищі від громадянських. Цією своєю позицією Арістотель фактично відкрив шлях для конституювання проблеми прав і свобод людини.

Бути громадянином чи не бути – це природне право людини. Воно має бути реалізоване через її свободну волю. Розвивати громадянські чесноти чи культивувати людські доблесті – це проблема, яка має вирішуватися самою

людиною. І це має зумовлюватися природою людини – природними здібностями, потребами, знаннями, досвідом тощо. Таким чином, Арістотеля можна вважати одним із фундаторів ідеї природного права людини – проблеми, яка в контексті даного дослідження є дуже важливою як вузловий момент конституювання ідеї громадянської компетентності особистості.

1.2. Концепції природних прав людини та громадянського суспільства – важливий крок в актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості

Ідея природних прав людини, звичайно, виникла задовго до Арістотеля. Вже в найдавніші часи давньогрецька філософська думка зачіпає цю тему. Так, Гесіод, висловлюючи думки щодо рівності людей, опосередковано ставить питання про природні права людей. Деякі окремі висновки знаходимо також і в Геракліта та Демокріта. Зокрема, перший з них говорить про те, що «любить природа приховуватись [187, с. 128]». Це стосується не тільки природи взагалі, але й природи будь-якого явища, в тому числі і людини. Природа людини не знаходиться на поверхні явища людини, а є її внутрішньою сутністю. Тому мудрість полягає в тому, щоб говорити правду і прислуховуватись до голосу природи, чинити у відповідності з нею [187, с. 128].

Демокріт вважав природу нескінченною, а її пізнання вічним і таким, що ніколи не доходить остаточної істини. Причому це стосується однаковою мірою як природи взагалі, так і природи будь-чого конкретного. Тому, на думку цього давньогрецького мислителя, запитувати про природу речей – це те саме, що шукати начало безкінечного. Це відбувається тому, що ніщо не відповідає дійсності а виявляється так, як нам уявляється, до прикладу – весло у воді [187, с.199-200].

Більшість дослідників проблеми природних прав людини сходяться в тому, що в доарістотелівський період найбільш широко цю проблему зачепили софісти,

серед яких були достатньо відомі на той час мислителі, такі як Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Алкідам, Каллікл та інші. В цілому софісти доводили відносність усіх людських понять, етичних норм і оцінок, вказували на те, що все у світі відносно в силу того, що і світ змінний, і люди, які цей світ сприймають і оцінюють, мають не тільки різні погляди, але й перебувають в різних обставинах. Класичний приклад такої думки – знамениті слова Протагора «Людина є мірою усіх речей: існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують [187, с. 200]». Не заперечуючи думки про те, що софізм як напрямок виникає в епоху кризи легітимності архаїчного суспільного ладу у давньогрецьких полісах, все ж зазначимо, що очевидно, безпосереднім чинником прискіпливої уваги софістів до проблеми природного права була саме ця, вказана вище, основна їхня методологічна позиція про відносність всього існуючого в критеріальному контексті людини. А оскільки сфера права тоді була (і завжди буде) однією з найбільш вразливих з точки зору оцінювання, то і не дивно, що саме вона і стала предметом широкої філософської дискусії.

До того всього додамо, що софісти, можливо, одні з перших в стародавній грецькій філософії полишили тему природи, космосу, всесвіту як головної у своїх роздумах. Більше їх цікавила тема людини. Саме людина з усіма її сутностями і буттєвими проблемами стала центральною темою софістів.

Проблема природного права органічно поєднала в собі позначені вище дві особливості софізму як філософського явища – про відносність усього існуючого і про людину як головний об'єкт філософування. А оскільки правова система в існуючих на той час грецьких полісах бажала кращого, то очевидно, у поєднанні з двома вищезазначеними особливостями, спонукала до актуалізації ідеї природного права людини.

Софістам належить першість у формулюванні терміну «право природи». Це стало логічним завершенням вирішення першого і найважливішого завдання, яке вони ставили перед собою: чи існує право поза наявним, існуючим реально, так званім позитивним правом? Оскільки все у світі відносно, то відносним має бути і наявне, позитивне право – право, яке існує в суспільстві і є результатом

волі людей і людського досвіду. Очевидно, що ця відносність, за логікою софістів, впливає з відносності самої людини. Адже людина піддається змінам, впливам обставин, на процес сприйняття нею явищ природи і суспільства істотно впливає освіта, вік, стать, соціальний статус самої людини, одне слово – природа людини. Якщо це так, то чи є взагалі якась природа людини, яка не змінюється і якщо є, то яка вона? І якщо така людська природа існує як вічна субстанція, то чи може вона виступати джерелом людського права – такого самого вічного, як сама природа? Ці питання, змусили вказаних вище мислителів до пошуку людської природи.

Насамперед, софісти розділили право на дві частини: природне право і позитивне право. І в цілому вони відрізняли одне від іншого. За невеликим винятком усі софісти ставили природне право вище позитивного і оцінювали їх здебільшого у термінах добра і зла. Особливо «дісталось» позитивному праву. Вже Архілай, учень Анаксагора і вчитель знаменитого Сократа зазначає, що «справедливе і потворне існує не за природою, а по встановленню [56, с. 108]». Таке встановлення не завжди відповідає бажанням, інтересам, оцінкам більшості людей. Частіше всього, встановлене право відповідає інтересам невеликої частини людей. В цьому його несправедливість і потворність.

Позитивне право, на думку софістів, часто не тільки несправедливе, але і шкідливе. Воно виступає як диктатор, тиран, який примушує людей робити те, чого їм робити не хочеться. Відтак позитивне право нерідко суперечить здібностям, переконанням, світогляду людей.

Зовсім інша справа – природне право. Воно таким є, тому що впливає з людської природи, а значить є продовженням природи людини. З цієї позиції природне право важко кваліфікувати як, наприклад, шкідливе. Адже воно – дзеркало людської сутності, якою вона є. Таким чином, право, створене людьми в результаті людського досвіду, якщо воно відповідає природі людей, є найкращим правом. Створити таке право – важливе завдання людей, однак це завдання майже нереальне. Адже, як писав Протагор, – «люди в різний час сприймають по-різному, в залежності від різних своїх станів. А саме той, хто живе за природою, сприймає те із існуючого в матерії, що може явитися як таке, що живе за

природою, те ж, що живе протиприродно – те, що може являтися як таке, що живе протиприродно [9, с. 67]». З цього випливає висновок про надзвичайну важкість для людей створити позитивне право, яке б відповідало людській природі, бо для цього потрібне таке життя людей, яке б також відповідало їх природі. Судячи з цитати Протагора, така умова дуже проблематична.

В цілому серед софістів у вирішенні проблеми природного права можна вирізнити дві течії. Обидві за основу природного права брали людську природу, а саме біологічну єдність людей, однак трактували цю тезу по-різному. Першу, так звану егалітаристську течію, можна проілюструвати на прикладі Гіппія. Платон у своєму діалозі «Протагор» описує суперечку між Сократом і Протагором. Її гострота набула загрозливих розмірів і тоді слухачі роблять спробу примирити опонентів. Один з них Гіппій: мудрець шукає такий аргумент, який би переконав обох ораторів і всіх присутніх. Він промовляє: «Мужі, що тут зібралися! Я вважаю, що ви всі тут родичі, свояки і співгромадяни – за природою, а не за законом: адже подібне родинно подібне за природою, закон ж – тиран над людьми – змушує до багато чого, що гидко природі [142, с. 449]». В цих словах Гіппія – основний аргумент на користь природного права. Подібність людей за природою – головне у подібності людей. Звідси має випливати їх взаємоповага, толерантність, солідарність і взаємопідтримка. А найкращий спосіб це реалізувати – створити у відповідності до людської природи єдині правила поведінки для всіх.

Близькі погляди висловлювали і інші представники егалітарного різновиду природного права. Так, В. Асмус, відомий дослідник давньогрецької філософії, зазначає, що Лікофрон і Алкідам (молодші софісти, IV ст. до н. е. – Л.Н.) виступили проти ідеї перепон між соціальними прошарками: Лікофрон доводив, що знатність є видумка, а Алкідам – що природа нікого не створювала рабами і що люди народжуються вільними [15, с.100].

Втім, незважаючи на те, що егалітарний різновид софізму у питаннях природного права представляли такі відомі філософи, їхня позиція мала опонентів з боку так званого антиегалітарного напрямку. Так, Каллікл та Критій,

сприйнявши тезу про біологічну єдність людей, вивели з цього зовсім інші висновки. Вони говорили про біологічну нерівність людей. Каллікл та Критій посилались на те, що психофізична природа людини лише в окремих випадках є рівною, але значно частіше є нерівною. Адже це природа створила сильних і слабких, мудрих і дурних. Якщо мудрий переважає дурного, а сильний слабкого, то чому природа так вирішила і так створила? І чи не є в цьому певний смисл – смисл сили?

На думку Каллікла природне і позитивне право заґрунтовані на силі: природне на силі сильних, позитивне – на силі слабких. Природне право – це сфера усього живого, бо всюди в природі сильний диктує свою волю слабкому. І тільки в людському світі виникає право позитивне як право слабких, які за допомогою такого права захищають себе від волі сильних. «Що це так, видно у всьому і всюди і у тварин, і в людей – якщо подивитися на міста і народи в цілому, – видно, що ознака справедливості така: сильна людина володарює над слабкою і посідає місце вище, чим слабка [144, с. 523]». Що є закон, на думку Каллікла, то він і є тим правилом, який «встановлюють слабосилі, а їх більшість. Заради себе і власної вигоди встановлюють вони закони, розкидаючи і похвалу і осуд. Намагаючись залякати сильніших, тих, хто є здатним над ними звеличитись, боячись цього звеличення, вони стверджують, що бути вище за інших соромно і несправедливо, що в цьому і полягає несправедливість – у прагненні підійнятися вище за інших [144, с. 523]».

Цікавим є те, що практично обидва напрямки софістів критично ставились до позитивного права. Перші (егалітаристи) були переконані в тому, що воно захищає сильних і не відповідає людській природі. Другі вважали що позитивне право захищає слабких і так само не відображає природу людини. При цьому варто відзначити явну заслугу софістів у справі актуалізації самої проблеми природного права.

Арістотелівська концепція природного права є вершиною філософсько-правових поглядів стародавнього західноєвропейського світу. Вона виступає певним узагальненням того, що було теоретично створено до Арістотеля в царині

природних прав людини. Разом з тим, як зазначено в роботі О. Гарніка, природна-правова концепція Арістотеля є своєрідним «відхиленням» від загальної канви давньогрецької думки, яка, будучи теоретично відшліфованою в горнилі сократівсько-платонівської критики правового скептицизму та релятивізму софістів, склала принципову методологічну основу більшості пізньоантичних, середньовічних та новоєвропейських природно-правових вчень [35, с.76].

Так само, як у випадку з дослідженням проблеми людських, в тому числі і громадянських чеснот, тему природного права Арістотель викладає переважно у «Нікомаховій етиці». В цілому все державне право він зводить, як і його попередники, до двох його складових: природного і позитивного. А саме, право в державі є частиною природне, тобто право від природи, а частиною узаконене, тобто право не від природи, а за домовленістю. Природне право тому природне, що воно діє вічно і всюди, незалежно від змінних обставин. Природне право зумовлене людською природою як вічною рисою людини, як «здатністю розрізнення добра і зла, справедливості і несправедливості [12, с.307]». Це право є одночасно і рисою природною, бо природним є те, що всюди має одну і ту саму силу, а не те, що змінюється залежно від обставин.

В логіці аристотелівської концепції природного права важливим вузловим пунктом виступає питання про його змінність чи незмінність. «Те, що втримується у більшості випадків, є очевидним законом природи», – зазначає Арістотель [12, с.307]. Таким чином, воно не піддається ревізії ні часом, ні простором, ні людськими обставинами. Тому можна припустити, що природне право – незмінне явище.

З іншого боку, якщо проаналізувати поняття природи, то тут Арістотель займає дещо іншу позицію. «Ми називаємо природою кожного об'єкта той його стан, який виходить при завершенні його розвитку [12, с. 578]». Коментуючи цей зріз думок Арістотеля, Дж. Себайн і Т. Торсон зазначають, що золотим правилом дослідника є усвідомлення того, що найпростіше і найпримітивніше з'являтися першим, тоді як складніше і досконаліше виникає лише пізніше, після того, як відбудеться розвиток. Однак тільки подальші міркування над проблемою

виявляють, якою насправді є природа речей. Сім'я, – наводять вони думку Арістотеля, – перебує в часі, але держава є першочерговою «за природою»; вона повніше розвинена і ясніше відображає суть суспільства. З цієї причини життя в державі показує справжню людську природу [171, с. 131].

Таким чином, маємо фактично дві, начебто протилежні за змістом думки Арістотеля про питання щодо змінності чи незмінності природного права. Насправді ж ці думки одна одній не суперечать. А саме, на думку Арістотеля, природне право є незмінним в тому смислі, що воно є абсолютною цінністю для людини. Не за змістом, а за статусом воно є вічним і незмінним так само, як вічним і незмінним є факт людини та її природи. До тих пір поки існує людина як така і людина як окремішність, до тих пір можна говорити про природне право людини як такої і природне право людини як окремішності.

Незмінність природного права людини по статусу зовсім не означає, що воно незмінне по суті. І це видно з думки Арістотеля про розвиток. Насправді природа, як її уявляв давньогрецький філософ, – глибинна система можливостей або сил розвитку, що спрямовується їхньою іманентною сутністю до тільки для них означеного кінця. Справжня природа об'єкта виявляється тільки в процесі розгортання цього об'єкта, його становлення як певної окремішності. І це стосується практично всього буття, в тому числі і людини. Для доказу цієї думки Арістотель відкриває в природі внутрішнє джерело руху, саморозвитку, які і є найфундаментальнішою причиною розвитку природи. Тому, коли Стагірит використовує поняття «від природи», то він цим хоче сказати про розвиток як вільний процес, як рух, який ніким не обмежений, крім самого об'єкта. З цього ми можемо зробити висновки, що у випадку з природним правом Арістотель має на увазі процес вільного, самостійного, ніким не встановленого розгортання людської природи як людського права. Ось чому давньогрецький мислитель фактично не сприймає апіорного засновку своїх попередників, особливо Платона, про те, що існує ідеальний, незалежний від конкретної природи людини, незмінний зміст природного права. На його думку, твердження софістів про незмінність природного права правильне лише в тому смислі, якщо це право

поширити на богів. А ось серед людей хоч і можливе дещо праве від природи, все це, однак, змінне і разом з тим одне існує від природи, інше – не від природи. Інша справа, що причина зміни «права від природи» внутрішня, а не зовнішня, як у випадку із зміною в сфері «законів». Таким чином розрізнення природного і позитивного права у Арістотеля відбувається не по лінії «змінності – незмінності», а насамперед в контексті концептуального розведення «природного» (існуючого самого по собі, «від природи») і «штучного» (як результату втручання людської волі в «порядок природи», «природу речей» і т.д.) [35, с.77-78].

Отже Арістотель був переконаний в тому, що природне право, маючи абсолютний статус як іманентне продовження людської природи, є змінним в частині змісту так само, як і є змінною сама природа людини. А це означає, що його дія не залежить від зовнішнього впливу. Єдиним примусом для реалізації природного права є сама природа людини. Тому природне право не постає з ініціативи законодавця, бо власна внутрішня природа людини як окремішності, як індивідуальності, як особистості є єдиним законодавцем у цій сфері. Це внутрішнє право людини має для неї зобов'язальну силу. А зміна суті природного права людини не залежить від зовнішнього ставлення чи осуду. Внутрішнього переконання людини достатньо для того, аби певну дію визнати доброю чи злою, справедливою чи ні, незважаючи на те, чи так само визначить її законодавець. Природне право не потребує і не вимагає опори на цінності, які знаходяться поза людською природою.

Інакше існує позитивне право, як його собі уявляв Арістотель. Воно завжди є результатом людської взаємодії і людського досвіду. Позитивне право створюється з певною метою і ця мета – щастя, комфорт, задоволення. У більшості випадків прагнення щастя і життєвого комфорту є свідомою потребою, що базується на розумі. Тому і позитивне право заґрунтоване на розумі, розумна людська природа є чинником законотворчим і становить джерело позитивного права. Разом з тим, треба виходити з того, що позитивне право невіддільне від людських інтересів, пристрастей, вольових якостей тощо, а тому

завжди обтяжене цими факторами. Це означає, що воно далеко не завжди адекватне людській природі як такій. Ось чому Арістотель розрізняє природне право і позитивне право.

Відмінність природного права і позитивного права визначається по суті. Якщо сутністю позитивного права є його загальність, то сутністю природного права – конкретність. Позитивне право – це в більшості випадків система абстрактних формулювань, яка адресована певному колу людей. Така абстрактність вимушена, бо має охоплювати права багатьох людей. Натомість природне право конкретне, бо зачіпає природу конкретної людини.

Конкретність природного права і абстрактність позитивного права зумовлюють рівень їх досконалості. Природне право є досконалим, бо воно виходить з самої природи людини і є чимось конкретним. Ця конкретність не може бути замінена. Позитивне ж право, будучи абстрактним, вже за самим визначенням передбачає недосконалість. Тому, що його статті ніколи не можуть адекватно виразити природні права людей як цілого ареалу, як спільноти людей. Крім того, позитивне право найчастіше є писаним правом. А текст, як ми знаємо, завжди є певним обмеженням думки. Розуміючи це, Арістотель зазначає, що як у решті мистецтв, так і в державному устрої неможливою річчю є стисло висловити все досконало. Необхідно викладати закони у загальному вигляді, людські ж дії несуть в собі відбиток особистості [14, с. 53].

Конкретність природного права і абстрактність позитивного права впливають із їх джерела. А саме, природне право, як було сказано вище, має своїм джерелом внутрішню природу людини, тоді як позитивне право диктується зовнішніми чинниками. З цієї позиції позитивне право є для будь-якої людини в якійсь мірі чужим, таким, що суперечить внутрішній природі людини. І чим більша розбіжність між природним правом і правом позитивним, тим вищий рівень відчуження людини і останнього і тим менше людина зацікавлена в реалізації такого права.

Різниця між природним правом і позитивним простежується і в плані межі їх зобов'язання, в плані простору і часу. З цієї точки зору природне право є

необмеженим, вічним і абсолютним. Його єдиним обмеженням є людська природа і людське життя. Так само єдиною, але абсолютною зобов'язальною силою природного права є внутрішня природа людини. Позитивне ж право існує не вічно, воно завжди є результатом домовленості людей з метою комфортного життя. Однак, якщо таке життя закінчується, люди формують нові засади позитивного права. Так само зобов'язальною силою позитивного права є зовнішня для людини.

Варто сказати і про те, що і предмет зобов'язальної сили права на рівнях природного і позитивного не однаковий. Хоча очевидно, що і те, і інше право передбачає бажання щастя, комфорту, блага, все ж між природним правом і позитивним правом є суттєва різниця. Позитивне право спрямоване на отримання блага і таке досягнення блага не завжди передбачає саморозвиток, самовдосконалення людини в силу певної відчуженості самого права від людини. Можна сказати, що позитивне право нерідко несе в собі утилітарний, суто практичний смисл. Дещо інша картина з природним правом. Його зобов'язальна сила якраз і полягає в реалізації власної природи людини. Природне право, хоч і передбачає, як і позитивне право досягнення певних благ, але в основі своїй є виразом внутрішніх потенцій людини, потреби її самореалізації. І в цьому плані природне право адекватне найвищим людським чеснотам.

На відміну від своїх попередників Арістотель не тільки формулює сутність природного права, але і називає основи права. Це він виклав як теорію норм поведінки, що є відповідним до природи людини, назвавши найдостойнішими для людини. Можливо, базовими серед них з точки зору формування інших прав Арістотель називає природне право жити державницьким життям. Недаремно давньогрецький мислитель називав людину політичною твариною, тобто істотою, яка не може жити поза спілкуванням з подібними собі. А той, хто живе поза державою, той в розумовому відношенні або надлюдина, або нелюд, – писав Арістотель [14, с. 17]. Держава – найрозвинутіша форма людського спілкування. Вона починається з сімей, розгортається в роди, племена, села і поступово

набуває власних рис, виступаючи найкращим середовищем, де розвивається природа людини.

Факт наявності держави зумовлює прояв і реалізацію інших природних прав людини – права відтворення і права закону. Відтворення – природне прагнення людей, що забезпечується фактом чоловічого і жіночого. Останні – одночасно антиподи, протилежності, але такі, відносність яких дає найголовніше для людей – продовження роду, зміцнення і ствердження людського. Разом з тим, таке ствердження неможливе без закону. Тут Арістотель в першу чергу говорить про природний закон як необхідність злагоди між людьми, взаємоповаги, толерантності, закону виношування і захисту дітей, з одного боку, та захисту старих батьків, і іншого. Держава в цьому процесі може сприяти природному праву відтворення, так і природному праву закону.

Особливе природне право людини, на думку Арістотеля, це право власності. «Природним для всіх людей є прагнення наживати статки з усяких рослин і тварин», – зазначає він [14, с. 29]. Такий висновок давньогрецький мислитель зробив в результаті власних спостережень за природними явищами. Так, він звернув увагу на те, що все живе в світі здійснює присвоєння іншого. Те саме робить і людина: вона присвоює як готове з природи, так і оброблене своїми руками. Тому, на думку Арістотеля, природним буде вважати нажиття власності завдяки, наприклад, рільництву або іншим видам діяльності, що пов'язана з обробітком землі. Якщо людина обмінюється результатами своєї праці з іншими, це також можна сприймати за природне її право. Називає Арістотель і інші норми поведінки людини, які випливають з природного права: примушування до праці насильників, війна проти них, турбота про власне тіло і душу, право на їжу, на відпочинок.

Завершуючи концепцію природного права Арістотеля, потрібно зауважити про те, що ця концепція перебуває у повній відповідності з його теорією людських чеснот. Особливо, якщо зважити на те, що найважливішим природним правом людини є розум. Тому що «природа не чинить нічого без цілі,» а «природою ми називаємо кожен об'єкт: візьмемо наприклад, природу людини,

коня, сім'ї – той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку. Більше того: досягнення кінцевої мети означає найвище завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найкращим станом [14, с. 16, 17]». І людська природа в своєму довершенні і найкращому стані є розумною, оскільки здатна формулювати цілі – раціональне осмислення завдань життєдіяльності. Звідси і випливає узгодження найголовнішої людської чесноти і найвищого природного права людини – споглядання як чистого розуму, споглядання як блаженства душі.

Разом з тим, не потрібно забувати, що стан блаженства Арістотель надає не всім людям, а лише тим, які завдяки дозвіллю не обтяжені проблемами щоденного практичного і турботливого життя. Справжнє і найвище природне право – це право вільного споглядання власним розумом найвищих, вічних і глибинних істин буття – це царина небагатьох, лише тих, хто є вільно народженими.

Після тривалого дослідження середньовічних теологічних концепцій права в епоху Відродження західноєвропейська соціально-філософська та політико-правова думка поступово починає звільнятися від сакралізованого уявлення на природу світу, людини та її прав. Реформація, з притаманним їй прагненням до ствердження свободи сумління і думки, а також вплив математики і класичної механіки, які бурхливо розвивалися в сфері гуманітарного знання спричинили могутній поштовх до розгортання природничо-правових вчень, в основі яких лежали нові принципи – індивідуалізму та раціоналізму.

З такою кардинальною зміною в сфері обґрунтування природного права з'явилися принципово нові як завдання, так і методологія. Якщо в часи стародавніх розвідок в цій тематиці головними завданнями були питання актуалізації природного права як такого і первісний пошук його джерел, то після поступового звільнення політичної філософії від впливу теології в концепціях природного права з'являються нові його сторони. Насамперед, це виразилось у пошуках внутрішніх основ природного права, а саме таких, які укорінені в самій природі людини, незалежно від того, хто може виступати джерелом самої людини – Бог чи Природа. Філософська думка після середньовіччя ставить

питання про такі внутрішні засади природного права людини, які не можуть піддаватися сумніву людським розумом, бо є настільки явними і очевидними, що не потребують доведення.

Одним з представників нового напрямку в розгортанні концепції природного права був голландський філософ і юрист Гуго де Гроот Гроцій, ідеолог Нідерландської буржуазної революції, автор праці «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права» (1625 р.). Більшість дослідників вважають Гроція родоначальником новоєвропейської теорії природного права людини.

Логіка роздумів Г. Гроція відштовхується від певного розуміння сутності людини. «Людина, безперечно, є твариною, але твариною вищого кшталту, куди більш далекою від інших тварин, ніж різні види тварин різняться між собою... Однак серед характерних рис людини – потяг до суспільства, тобто до суспільного життя – не до життя взагалі, а до мирного й організованого, відповідно до міри розуму, співжиття з людьми, подібними до себе; такий суспільний потяг стоїки назвали «соціабельністю» [171, с. 379]. В цьому виразі Гроція закладені основні пункти його поглядів на людину. Людина – це істота, яка прагне до спільного життя з іншими на засадах миру, комфорту і злагоди. Разом з тим, людина, на думку голландського теоретика, за своєю природою вимагає організованого життя, а не якогось взагалі, причому така організація має бути адекватною людському розуму. Мир і злагода людського буття – це не просто вимоги, які випливають з суспільного характеру життя людей, а внутрішня потреба людини. Тут позиція Гроція відмінна від позиції Т. Гоббса, який, як відомо говорив про людський егоїзм і природну «війну всіх проти всіх». «Таке підтримання соціального ладу, – наводять думку Гроція Дж. Себайн та Т. Торсон, – яке ми приблизно окреслили і яке узгоджується з людським розумом, обґрунтовано можна назвати джерелом права. До цієї сфери права належить утримування від того, що належить іншому, повернення іншому будь-якої його власності, яка могла опинитися в нас, а також того прибутку, який ми могли одержати від цієї власності; зобов'язання виконувати обіцянки, відшкодовувати

втрату з нашої вини і накладати на людей покарання, на які вони заслуговують [171, с. 379]». Ці основні вимоги до нормального цивілізованого спільного життя людей Гроцій вважав настільки очевидним, що не потрібно шукати бодай найпростіші аргументи на користь вказаного висновку. «Я ставив собі за завдання шукати для положень природного права докази, які засновані на таких достовірних поняттях, щоб ніхто не міг їх заперечити без насильства над самим собою. Основні ж начала природного права, якщо звернути на них увагу належним чином, ясні та очевидні самі по собі так само, як і те, що ми сприймаємо нашими відчуттями, які не вводять в заблудження, якщо тільки органи відчуттів знаходяться в належному порядку і всі необхідні для них умови є в наявності [45, с. 46-48, 54, 72]». Саме такі докази мають дати цілковиту підставу досліднику стверджувати або заперечувати без сумніву на те, що таке ствердження або заперечення буде помилковим. На думку Г. Гроція, це, в принципі, стосується будь-якого дослідження в будь-якій сфері буття. Але це особливо гостро зачіпає ті науки, які за своєю природою покликані покращувати життя людей, ставлять собі за мету теоретично розв'язувати базові засади людського існування. Ось чому проблема природних прав людини є вельми важливою.

Актуалізуючи новий підхід до обґрунтування природного права, Г. Гроцій прагне показати останнє як таке, яке перебуває в органічному і логічному взаємозв'язку з людською природою. Недоторканість власності, добра вдача, чесність у справах і спільна згода на результати людської діяльності – це те, що органічно випливає з природи людини. Інше людині не притаманне. Вимога дотримуватись таких умов – не результат людської спільної діяльності, це базова вимога, яка мотивує людську спільну діяльність. Таким чином, нідерландський мислитель виражає логіку взаємозв'язку природних прав людини та потреби спільного людського буття зовсім не так, як про це уявляли в стародавні часи і навіть деякі його сучасники, зокрема Т. Гоббс. Саме останній вважав, що природні права людини, такі як право власності, право на життя, на безпеку тощо логічно випливають з факту спільного життя людей, а отже мають бути виведені і

ствердженні саме як результат такого життя. Зовсім інший підхід демонструє Г. Гроцій. Для доказу природних прав людини йому не потрібний факт людини як суспільної істоти. Навпаки, соціальність людини, на його думку, є апіорною і такою, що не вимагає доведення. Суспільність – природна ознака людини, більш того – це її природне право, незалежне від того, як людина визнає це право – добровільно чи примусово. Природні права людини не є результатом добровільного вибору чи продуктом домовленості, а навпаки. Адже сама людська натура, яка, навіть якби нам нічого не бракувало, привела б нас до суспільних взаємин, є матір'ю природного права [171, с. 379].

Звідки ж випливає така впевненість Г. Гроція в очевидності вказаних вище природних прав людини як таких, що диктуються людською природою? У цьому місці своєї концепції нідерландський мислитель не вишукує чогось такого нового у порівнянні, наприклад, з давньогрецькими уявленнями. Основу людської природи він вбачає в розумі. Більше того, таке тлумачення природи людини певною мірою співпадало і з середньовічним баченням сутності людини як Божого промислу, людини як мікромоделі Господа на землі. Потрібно сказати, що ідея розуму як логічної зв'язки між природним правом та природою людини відіграла, можливе, ключову роль в його загальній концепції. Адже для того, щоб уявити природне право людини як очевидне і ясне продовження її (людини) природи як такої, потрібний доказ лише такий, який сам ґрунтується на очевидності і чіткості уявлення. А таким може бути лише розум людини. Звідси – і Гроцієве розуміння природного права. «Закон природи, – пише він, – це диктат здорового розуму, який вказує, що певна дія, відповідно до того, узгоджується вона чи не узгоджується з раціональною природою, містить у собі моральну якість першоелементів чи моральну необхідність; і що, як наслідок, таку дію або забороняє, або приписує творець природи – Бог [171, с. 380]».

Отже, розум як визначальна сутність людини є необхідною умовою природного права, а сама розумна людина – це джерело і одночасно суб'єкт природного права. Розумність людини не тільки творить її природне право, але й

виступає зобов'язальною його силою, незалежно від того, під дією яких причин людина реалізує свої права від природи – довільно чи примусово.

Тут власне, ми і підходимо до того, щоб окреслити головну заслугу Г. Гроція у справі обґрунтування ідеї природного права людини в часи, в які жив сам мислитель, і в подальшому. «Величезне значення теорії природного права, – зазначають Дж. Себайн і Т. Торсон, – пояснюється не тим змістом, який в неї вклав Гроцій, оскільки в цьому відношенні він ішов шляхом, второваним стародавніми правниками. Добра віра, реальна справедливість і непорушність угод за всіх часів були правилами, яким приписувалось природне походження. Значення було методологічним. Теорія забезпечувала раціональний метод, який в сімнадцятому столітті міг вважатися науковим [171, с. 381]». Якщо в попередні епохи концепції природного права формулювалися певною мірою довільно у відношенні до методології, то Гроцій одним з перших в історії науки про природні права людини, зробив спробу підвести під вказану концепцію міцний методологічний фундамент. І цьому сприяло все: насамперед час, епоха, наслідки західноєвропейського Відродження з його гаслами індивідуальності та раціональності, бурхливий розвиток природничих наук, зокрема математики, механіки, фізики тощо.

Варто зазначити, що XVII століття в Західній Європі ознаменувалось кардинальним проривом в методології пояснення, насамперед, природних явищ. Природничі науки поступово відмовлялися від застарілих догм, сформованих на базі релігійного пояснення світу. Бурхливий розвиток господарства і насамперед промисловості вимагав точного, фактичного наукового підходу у вивченні світу. Саме в цей час історія дала світу такі блискучі імена як Г. Галілей, Р. Декарт, Ф. Бекон та інші. Кожен з них зробив неоціненний внесок в галузь свого дослідження, однак їх усіх єдиною єдина – пошук нової, необтяженої релігійними догмами, методології наукового пізнання. Знамениті слова Ф. Бекона «Знання – це сила» прекрасно характеризують ту епоху.

Г. Гроцій також належав до цієї епохи. Однак, думається, що його завдання було навіть складнішим. Бо воно полягало в тому, щоб обґрунтувати нову

методологію пізнання в найскладнішій галузі – галузі пізнання людського буття, зокрема природного права. Разом з тим, творчість Гроція була органічною частиною величного процесу фундаментального обґрунтування раціонального методу. І в цьому процесі він був один з перших. Його головна робота була опублікована приблизно одночасно з основними працями Г.Галілея, на 5 років раніше головної методологічної роботи Ф. Бекона «Новий Органон» і на 12 років раніше знаменитої роботи Р. Декарта «Роздуми про метод». В останній з них, як вважається, було узагальнено всі досягнення тогочасної науки про метод. Її основні положення зводились до чотирьох. «Перше: не приймати за істинне щоб то не було, раніше ніж не визнає це безсумнівно істинними, тобто старанно уникати поспіху і упередження, і включати в свої судження лише те, що уявляється моєму розуму так ясно і чітко, що жодним чином не може дати підставу для сумніву.

Друге: ділити кожен із труднощів, що мною розглядаються, на стільки частин, на скільки потрібно буде, щоб краще їх вирішити.

Третє: керувати ходом своїх думок, починаючи з предметів найпростіших і легких до пізнання, і сходити поступово, як по щаблях, до пізнання найбільш складних, припускаючи існування порядку навіть серед тих, які в природному порядку речей не попереджають один одного.

І останнє: робити всюди настільки повні переліки і такі загальні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено [51, с. 78]».

Як бачимо, Г. Гроцій задовго до роботи Декарта запропонував методологію, яка потім була сформульована Картезієм. Одна з головних її вимог – ясність і чіткість розуму, який сприймає природне право людини як таке, що не потребує доведення. Природне право для Гроція, – це аксіома, яка випливає з очевидності людської природи як головної спонукальної сили такого права. Так само можна стверджувати, що Гроцій дотримувався положення про максимально можливий огляд проблеми людини, щоб зробити висновки про її природні права. Це стосується, насамперед, такого права як права власності, де повним чином проявляється людська потреба у присвоєнні та володінні.

Значення Гроція виявляється і в площині аналізу позитивного права. Адже очевидно, що людина як розумна істота із розумною природою і, таким чином, системою розумних природних прав не може формулювати абсолютно нерозумні позитивні права. Навіть виходячи з того, що позитивне право має своїм джерелом людський досвід, заґрунтоване на конкретних людських інтересах, людина, на думку голландського теоретика, не повинна ігнорувати розум як всеохоплюючу якість буття. Це значить, що в принципі природне право може і повинно бути базою для створення позитивного права. Це значить, як думав Гроцій, що ці дві великі частини людського права (природне і позитивне) не потрібно протиставляти, а уявляти як одне ціле, де природні права – глибинне джерело всієї системи права.

І все ж, при всій важливості концепції природних прав людини, яку запропонував Г. Гроцій, застосувавши якісно нову методологію її обґрунтування, справжню роль вказана концепція виявляє в контексті іншої теми – проблеми громадянського суспільства. На перший погляд – два різних процеси. Однак це лише на перший погляд. Насправді проблеми природного права людини і громадянського суспільства потрібно логічно розглядати як причину і наслідок. Громадянське суспільство неможливе без актуалізації та теоретичного і практичного конституювання людських прав. Адже саме громадянське суспільство – це і є практична реалізація, насамперед, природних прав людини. Так само громадянське суспільство можна розглядати і в контексті позитивного права. Ось чому концепція Г. Гроція своєю значущістю виходить далеко за рамки XVII століття. Вона спрямована в майбутнє і історія підтверджує цей висновок незалежно від того, чи розумів це сам нідерландський мислитель.

Звернемось до проблеми громадянського суспільства. Деякі автори схильні бачити корені цієї проблеми ще в глибокій давнині. При цьому наводяться різні аргументи на користь цієї думки. Так, в навчальному посібнику «Філософія права» (за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000) стверджується, що громадянське суспільство виникло за античних часів у Стародавній Греції у вигляді поліса, що його часто називають містом-державою.

Головною ознакою міста-держави було те, що його складала полісна громада, всі члени якої були рівними у правах громадянами [197, с. 187].

Звичайно, думати, що наявність полісної громади (як і будь-якої громади) може говорити про факт громадянського суспільства – методологічна натяжка. Насправді громадянське суспільство має свою назву не від слова «громада», а від слова «громадянин». А громадянина як окремішність можна логічно припускати за фактом індивіда як індивідуальності, неповторності, своєрідності. Однак стародавні поліси цього не знали. Справжню індивідуальність відкрило західноєвропейське Відродження. Як зазначає В. Муляр, воно ламає парадигму традиціоналістського типу відносин «індивід – суспільство», що полягає в орієнтації особистості на певний ідеал, абсолют, норму і, таким чином, створювала середовище, коли тотальність охоплювала собою все індивідуальне. Епоха Відродження здійснює пошук індивідуальності, проголошуючи цінність унікального, своєрідного, самодіяльного, самодостатнього індивіда, що в своїй життєдіяльності виходить із себе. Цим вона започатковує новий принцип включеності індивіда в систему суспільних відносин, що ґрунтується на пріоритеті самодетермінації над зовнішніми причинностями [121, с. 111-112].

З іншого боку, стверджувати, що до часів Відродження, коли західноєвропейське суспільство отримало могутній поштовх до теоретичного, а згодом і практичного конституювання проблеми людської індивідуальності як такої, ідеї громадянського суспільства не існувало було б, мабуть, помилкою. Очевидно, що вона виникла не на голому місці і не несподівано. Вся історія Західної Європи – це своєрідна логіка розгортання західноєвропейського соціуму у напрямку поступової актуалізації ідеї громадянського суспільства. Недаремно цілий ряд авторів наводять приклади її зародкового стану в стародавні часи. Так, один з відомих українських вчених в галузі політичної науки В. Бебик стверджує, що поняття «громадянське суспільство своїм корінням зобов'язане ідеї «полісу» Арістотеля, «societas civilis» (громадянське суспільство) Цицерона та природному праву. Разом з тим, він справедливо наголошує про те, що мислителі того часу по суті розуміли під поняттям громадянського суспільства політичну державу, яка

поєднувала найважливіші сфери суспільства: сім'ю, релігію, освіту, культуру, мистецтво тощо [23, с. 188].

Ідея громадянського суспільства – це ідея громадянина, життєдіяльність якого розкривається відносно незалежно від держави. Людина в умовах громадянського суспільства керується, насамперед, своїми власними мотивами, а не державними. Очевидно, що в історичних соціумах до Відродження таких умов життєдіяльності людини не існувало і навіть теоретичного обґрунтування такого стану взаємовідносин індивіда і суспільства не було. Тому, погоджуючись з думкою про зародження первісних паростків у розумінні громадянського суспільства вже в часи античності, все ж вважаємо, що справжній процес актуалізації цієї ідеї виникає лише тоді, коли з'являються теоретичні обґрунтування відмінності держави і суспільства, прав держави і прав громадянина. А це, власне, часи, пов'язані із західноєвропейським Відродженням та його наслідками в усіх сферах життя людей, в тому числі і в галузі наукових уявлень про людину, суспільство і державу. До них і звернемося.

В новій історії Західної Європи в контексті нашого дослідження особливе місце займають видатні англійські філософи XVII століття Т. Гоббс та Дж. Лок. Цінність їх поглядів значним чином розкривається в тому, що як один, так і інший не розглядали тему громадянського суспільства поза проблемою природних прав людини. Більше того, як Т. Гоббс, так і Дж. Лок вважали ідею природного права базовою в обґрунтуванні оптимальної моделі суспільного порядку і громадянського суспільства.

Аналіз поглядів Т. Гоббса і Дж. Лока важливий ще і у порівнянні. Адже, як зазначає В. Муляр, обоє жили і творили в епоху, коли європейська історія і політична філософія впритул наблизилися до актуалізації, насамперед, економічного, а далі і політичного розкріпачення людини. Будучи сучасниками і свідками двох величних подій англійської історії – революції середини XVII століття і диктатури О. Кромвеля та безкровної революції 1688 року і якісної зміни системи державного правління в Англії, кожен з них своєрідно уособлював не тільки події того часу, але й цілі історичні тенденції як у політичних процесах,

так і в політичній філософії. А особливо – в актуалізації феномена громадянського суспільства [122, с. 32].

Концепція Т. Гоббса базується на ідеї природної асоціальності людини. Така властивість людини впливає з індивідуального егоїзму. Безмежний особистий егоїзм – це те, що рухає життям кожного, як собі це уявляв англійський філософ. Ця особливість людини не є набутою в процесі життя, вона з'являється із народженням людини і зникає разом із її смертю. Оскільки індивідуальний егоїзм неможливо знищити, і він проявляється в усій життєдіяльності людини, то фактично спільне життя людей – ні що інше, як вічна «війна всіх проти всіх». Остання виступає як дзеркало реалізації людської природи і природних прав людини і ґрунтується на трьох глибинних причинах: суперництві, недовірі, жадобі слави [187, с. 154].

На думку Т. Гоббса «війну всіх проти всіх» не можна оцінювати як позитивну чи негативну, бо вона – природний стан людини. Однак наслідки такої війни оцінці самої людини піддаються, бо вони загрожують її особистій безпеці. Потреба власної безпеки – базова природна властивість людини, яка виникає у необхідності самозбереження. Таким чином, дві цілковито природні ознаки людини – вічна боротьба як війна всіх проти всіх та потреба власної безпеки створюють ситуацію замкненого кола, коли пріоритет будь-якої однієї з них тягне за собою нівелювання іншої. Такий стан речей поглиблюється ще й тим, що людині характерно недовіряти іншим. Отже, мирне об'єднання з добровільних мотивів і з метою гарантування безпеки усім неможливе за фактом такої недовіри. Тому на рівні окремого індивіда ступінь власної безпеки пов'язується з інтенсивністю прояву власного егоїзму. «Я розкрив, – пише Т. Гоббс у «Левіафані», – загальну схильність усього людства – вічну і невгамовну жадобу нової і нової влади, що зникає тільки зі смертю; і причина такої схильності – не завжди та, що людина сподівається на гострішу насолоду, ніж та, яка вже стала приступною; чи що вона не може задовольнитися помірнішою владою; річ у тім, що вона не може вважати наявні влада й засоби для прожиття за добрі без можливості здобути ще більші (Левіафан, розд. 11.) [171, с. 413-414]».

Добре розуміючи, що мир і співпраця між людьми є кращими, ніж вічна війна і чітко усвідомлюючи, що такі мир і співпраця неможливі за фактом глобальної людської недовіри, Т. Гоббс пропонує вихід. Суть його полягає в тому, що стану миру і співпраці можна досягнути лише єдиною, жорсткою, а можливо і жорстокою, монопольною, деспотичною владою. З іншого боку, таке можливе з одночасним розумінням кожної людини особистої користі для себе від такої влади. А така користь, за думкою Т. Гоббса, очевидна – гарантія основних громадянських прав, насамперед, права власної безпеки. Лише таким чином можна добитися реалізації громадянських прав і свобод в суспільстві.

Отже, завдання забезпечення природних прав, громадянських свобод і громадянськості як такої Т. Гоббс пов'язує з формою правління. А такою він бачить лише абсолютистську владу. З одного боку, жорстка (а нерідко жорстока) по відношенню до людини політична і державна влада, з іншого – гарантія прав і свобод громадянина. Як не дивно, але саме у повному підпорядкуванні громадянина верховному правителю англійський філософ бачив шлях до гарантії забезпечення цим правителем громадянських прав людини. Саме такий стан, на його думку, може сприяти розвитку громадянського суспільства. Не дивно, що Т. Гоббс був ідеальним провідником жорсткого правління О. Кромвеля в середині XVII століття в Англії.

Головна методологічна позиція Дж. Лока, на відміну від Т. Гоббса, була іншою. Її суть полягає в тому, що людина – істота соціальна, моральна і мирна. Людський егоїзм не є базовою ознакою людини, її природна основа – суспільність. Це значить, що природній стан людини – не «війна всіх проти всіх», а винятково стан миру, злагоди і взаємодопомоги.

«Щоб правильно зрозуміти, що таке поняття влада, і простежити її витoki, – зазначає Дж. Лок, – ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, – а це є стан повної *свободи* (виділено курсивом – Л.Н.) у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та собою так, як вони вважають за потрібне, у межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу й не залежачи від чийоїсь волі.

Це такий стан *рівності* (виділено курсивом – Л.Н.), за якого вся влада та компетенція є взаємними; нікому не належить більше, ніж іншим: бо ніщо не є настільки очевидним, ніж те, що створення одного виду та класу, які доволіно народжуються для одних і тих самих переваг природи і користуються одними і тими самими здібностями, мають також бути рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості» [100, с.131].

Далі Дж. Лок наводить приклад відомого в ті часи англійського теолога Річарда Гукера, автора трактату «Закони церковної політики», який вказує рівність людей за природою вважає настільки очевидною і безсумнівною, що бере її за основу того зобов'язання взаємної любові між людьми, на якому буде взаємні обов'язки людей і з якого виводить величні принципи *справедливості та милосердя* (виділено курсивом – Л.Н.).

Показані вище сутнісні ознаки людини (свобода, рівність, любов, справедливість, милосердя – Л.Н.), за думкою Дж. Лока, є настільки явними і сильними, що їх не може обмежити жодна влада, яка за природою є авторитарною. Єдиний спосіб влади порозумітися зі своїми громадянами полягає в тому, щоб стати такою як вони за природою. Лише в такому випадку можливе громадянське суспільство як спільнота для цілковитого вираження людської природи. «Оскільки люди, – пише Лок, – за природою вільні, рівні й незалежні, то нікого не можна вивести з цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди. Єдиний спосіб відмовитися від своєї природної свободи й накласти на себе узи громадянського суспільства – це домовленість з іншими людьми про об'єднання у спільноту задля зручного, спокійного й мирного співжиття, надійного користування своєю власністю, а також більшої, ніж у тих, хто не живе в суспільстві, безпеки [100, с. 180]».

Як бачимо, Локове розуміння громадянського суспільства впливає з бажання спільної вигоди людей у гарантіях приватних прав людини – власності, свободи, особистої безпеки тощо. Це кардинально відрізняється від позиції Т. Гоббса, який також думав про громадянське суспільство, але вбачав його існування за інших умов, як показано вище.

Приклад Т. Гоббса і Дж. Лока дає підставу для кількох важливих висновків. Перший з них фіксує факт інтенсивних теоретичних розвідок явища громадянського суспільства. Другий висновок – у думці про органічну єдність теми природних прав людини і теми громадянського суспільства. Фактично, починаючи з XVII століття, після поширення концепції Г. Гроція, тема природних прав людини мала логічно актуалізувати ідею громадянськості, громадянських прав, громадянського суспільства. Третій висновок полягає в тому, що сутність громадянського суспільства в XVII столітті бачиться по-різному. Приклад Т. Гоббса показує, що навіть у його час громадянське суспільство розглядалося як один з важливих елементів держави, що з позиції сьогодення є методологічною помилкою.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить німецькому філософу Г. Гегелю. Він зумів систематизувати основні вузлові положення про громадянське суспільство, які були сформульовані до нього такими авторами як Т. Гоббс, Дж. Лок, Т. Пейн, І. Кант, Ж-Ж. Руссо та інші. Разом з тим, очевидно, на Г. Гегеля справила свій вплив Велика французька буржуазна революція, що починалася як рух так званого «третього стану» за свої права. Таким чином, можна говорити про те, що у концепції громадянського суспільства Гегеля ця проблема актуалізувалась як теоретично, так і практично.

Своє бачення громадянського суспільства Г. Гегель виклав у фундаментальній праці «Філософія права», де виділив спеціальний параграф «Громадянське суспільство». Вона стала результатом тривалих роздумів філософа про державу, право, громадянина. Г. Гегель виходив з того, що громадянин є необхідною умовою існування суспільства і держави. Він виступає базовим носієм всіх потреб, які зумовлюють його життєдіяльність. «Одним принципом, громадянського суспільства, – зазначає німецький вчений, – є конкретна особа, яка є для себе як особлива ціль, як цілісність потреб і змішання природної необхідності та свавілля, але особлива особа як така, що суттєво співвідноситься з іншою такою особливістю, так що кожна з них стверджує свою значимість і задовольняється лише як опосередкована іншою особливістю і разом з тим як

цілковито опосередкована тільки формою все загальності, другим принципом громадянського суспільства [36, с. 227-228]». Як бачимо, Г. Гегель уявляє громадянина як істоту яка має як природні права, так і набуті в процесі своєї життєдіяльності. Вони актуалізуються у формі потреб. Одночасно реалізація таких потреб неможлива без взаємодії з іншими громадянами, причому таким чином, що ця опосередкованість у взаємодії складає певну форму всезагальності, якої не може уникнути людина, що живе у суспільстві. Таким чином, німецький філософ фактично окреслює два рівні людських потреб і відносин, які створюються людьми в процесі спільного життя і в які вони за необхідністю вмонтовані. Ці рівні – індивідуальний, громадянський, і загальний – суспільний, державний. Обидва з них мають значення для повноцінного життя громадянина. «В громадянському суспільстві, – пише Г. Гегель, – кожен для себе – ціль, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їх об'ємі: ці інші суть тому засоби для цілей особливого. Але особлива ціль завдяки співвідношенню з іншими надає собі форму всезагального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага [36, с. 228]».

Отже, Г. Гегель говорить не тільки про природне право людини, але і про те, що це природне право надає людині статусу вільної сутності, що реалізує власну свободу природним чином. Принципово така свобода є безкінечною, однак в реальному житті вона обмежується такою самою свободою іншого. Це створює необхідність узгодження свободи вибору людей, які живуть спільно. «Індивіди в якості громадян цієї держави – приватні особи, ціллю яких є їх власний інтерес. Оскільки ж ця ціль опосередкована всезагальним, яке таким чином уявляється їм засобом, то вони самі визначають свої бажання... і роблять себе ланкою цього ланцюга, що їх пов'язує. Інтерес ідеї, яка не присутня в свідомості цих членів громадянського суспільства як таких, полягає в процесі, призначення якого полягає в тому, щоб підняти їх одиничність і природність завдяки природній необхідності і через свавілля потреб до формальної свободи і формальної всезагальності знання і воління, щоб формувати суб'єктивність в її особливості

[36, с. 231]». Як видно тут Г. Гегель ставить питання не просто про узгодження вільного вибору між людьми, а про те, що таке узгодження повинно мати свідомий характер і лише тоді воно стає всезагальною і, таким чином, законом для всіх. Така ж всезагальність можлива лише в особі держави.

Потрібно сказати, що німецький філософ ніколи не розглядав феномен громадянського суспільства без співвідношення з державою. Останню він уявляв як абсолютну раціональність, божество, яка знає і хоче, є вічним і необхідним буттям духу, ходою Господа в світі. «Держава – це божественна воля, у тому розумінні, що вона є дух, присутній на землі, який розвивається, щоб бути сучасною формою організації світу [171, с. 576]». Будучи такою, держава, звичайно, є явищем вищого порядку, ніж громадянське суспільство. Останнє виступає як диференціація між сім'єю і державою, хоча його розвиток настає пізніше, ніж розвиток держави. Разом з тим, показуючи відносини держави і громадянського суспільства як відносини вищого і нижчого гатунків, Г. Гегель категорично не протиставляв їх. Він вважав, що вони існують на основі взаємодії, однак при цьому провідну роль Г. Гегель віддавав державі. Вона, на його думку, має охороняти, насамперед, систему природних прав людини, сприяти тому, щоб ці права реалізовувалися максимально повно. Держава також має бути виразником вільного узгодження між людьми права вільного вибору. Фактично німецький вчений говорить про те, що держава як абсолютно раціоналізована сутність, як Божа воля на землі має своїм завданням створення умов для повноцінного досягнення кожним членом громадянського суспільства його приватних інтересів. В цьому її особлива місія у порівнянні з громадянським суспільством. Тоді як громадянське суспільство є царством сліпої схильності й причинної необхідності, держава «діє, підпорядковуючи свої зусилля усвідомленим цілям, відомим засадам і законам, які не просто вгадуються, а зумисне ставляться перед її свідомістю», – узагальнююче коментують ці думки Г. Гегеля Дж. Себайн і Т. Торсон [171, с. 576-577].

Гегелівська концепція громадянського суспільства в контексті громадянської компетентності особистості має кілька важливих виходів. Вона

остаточно закріплює тему природного права людини як одну з пріоритетних проблем буття людини і суспільства. Одночасно вона є своєрідним як узагальненням попередніх філософських роздумів на цю тему, так і певним кульмінаційним моментом в її розробці. Поряд з цим, концепція Г. Гегеля про громадянське суспільство гостро ставить питання не тільки сліпої природної необхідності природного права, а й усвідомлення як змісту такого права, так і шляхів його реалізації. Фактично мова іде про члена громадянського суспільства, який свідомо, із знанням справи бере участь як у творенні самого громадянського суспільства, так і його основного гаранта – держави. А без компетенції це зробити неможливо. Таким чином, питання компетентного громадянина, такого, який знається у питаннях стосунків з іншими громадянами і державою постає в концепції Г. Гегеля у повний зріст.

1.3. Громадянська компетентність особистості: конституювання проблеми в сучасній гуманітарній науці

Як видно з попереднього викладу теми даного дослідження, проблема компетентності завжди була актуальною. Однак, якщо до минулого століття вона своєрідним чином «загрунтовувалась» в рамках ширшої проблематики (людських чеснот, природних прав, громадянського суспільства тощо), то в ХХ столітті проявилася на повну силу. Цьому сприяла ціла низка фундаментальних причин, про які коротко зазначимо.

Безсумнівно, глибинною причиною, яка врешті поставила питання про компетентність особистості в цілому, став факт бурхливого розвитку капіталістичного виробництва в Західній Європі. Почавшись з Нових часів, цей стиль господарювання зумовив небачені до цього темпи зростання виробництва. Вирішальними факторами в цьому складному і досить тривалому процесі (кілька століть) стали такі сутнісні ознаки капіталізму, як розподіл праці, спеціалізація функцій, економія мислення та діяльності, концентрація зусиль на обмежену

сферу суспільної діяльності, ринок як універсальний принцип взаємовідносин між людьми в усіх сферах суспільного життя тощо. Суттєво зросли вимоги до всіх агентів суспільного виробництва. В результаті капіталізм за кілька століть збагатив людську цивілізацію (матеріально, економічно, технологічно, інтелектуально тощо) на кілька порядків вище, ніж усі періоди її життя разом узяті.

Разом з тим, розвиток суспільного виробництва і затребуваність на компетентного його учасника від початку XVII століття до кінця XIX століття не іде ні в яке порівняння з тим, що розгорнулося в минулому столітті. Можна твердо говорити про те, що ці кілька століть стали своєрідною підготовкою до минулого віку, а останній став вирішальним як глибинна база актуалізації компетентності особистості взагалі, громадянської компетентності особистості зокрема.

Цілий ряд дослідників характеризують XX століття як епоху прискореного розвитку людства у всіх сферах життєдіяльності, як своєрідний кульмінаційний вік, який розділив історію на періоди екстенсивного та інтенсивного розвитку. Сьогодні філософи говорять про своєрідний вибух суспільного розвитку. Цивілізація з середини XX століття набрала таких темпів розвитку, що прискорення стає знаковою характеристикою сьогодення. «Стало вже звичним, – зазначає В. Муляр – коли за одне людське життя кілька разів змінюються його економічні, матеріальні, духовно – культурні та інші засади. Скажемо, космічна ера в історії людства почалася лише 35-40 років тому, а для нас сьогодні будь-яка нова інформація про космічні польоти сприймається як щось нормальне, робоче, буденне. Зміна пріоритетів і обличчя сучасних економічних, технологічних, культурних процесів стала настільки стереотипним явищем, що, наприклад, поява телевізійного простору, вік якому всього кілька десятиріч, здається давно існуючою і узвичаєною частиною нашого життя. Втім – це лише штрихи з величезної кількості проявів людського генія, які характеризують темпи суспільного розвитку минулого століття. Про швидкість історії нашого віку красномовно говорять навіть епітети, які він має: рубіжний між тисячоліттями,

комп'ютерний, економічно-кризовий, потогінний, ринковий, народно-капіталістичний, революційний, постіндустріальний, інформаційний, нейлоновий тощо. Одночасно це століття рівності і свободи, демократії і диктатур, посилення міжнародних рухів за мир та виникнення світових воєн, торжества всенародних виборів і жорстоких тиранів. XX століття – це час людського розуму і пошуку людського духу, апофеоз раціональності і стійка тенденція до вивчення і спроб осягнення глибин ірраціонального. Це цивілізація високого оптимізму, віри в майбутнє і втраченого сенсу, самотнього буття, безнадійної, абсурдної, трагічної долі особистостей і народів, розгубленого і загубленого покоління, що не знайде свого притулку. Майже все, що можливе в людській історії, зібрало в собі це століття. Початок XXI століття лише закріпив ці риси [121, с. 248-249]».

В умовах швидкозмінюваності суспільних процесів кардинально змінюється не тільки статус людини як члена суспільства, але й вимоги до неї. Як відомо, за час розвитку капіталізму серед усіх складників суспільного виробництва поступово на чільне місце вийшла людина як центральний її елемент. Саме в часи розвитку капіталізму такі людські якості як знання, уміння, навички, професійна майстерність, воля, відповідальність стали визначальними чинниками суспільного прогресу на протязі кількох століть аж до середини минулого віку. Однак в період прискореного розвитку історії, про яке йшлося вище, навіть такі людські сили стали недостатніми. В епоху швидких і кардинальних змін людина має приймати рішення блискавично, з розумінням того, що відбувається в сфері за яку вона відповідає. Вже одних знань, умінь і навичок тощо стає мало. Людина сучасного суспільства – це людина, яка кинута у вирій подій і обставин, де на адекватну реакцію з її боку відводиться дуже мало часу. Нерідко наявні знання, уміння і навички не здатні допомогти людині, оскільки вони сформовані в іншій світоглядно-духовній парадигмі, на іншому економічному, технологічному, політично-правовому ґрунті.

Проблема сучасної людини, коротко окреслена нами вище, не нова. На фундаментально-історичному рівні її показав відомий англійський соціальний філософ минулого століття А. Тойнбі, сформувавши як механізм «Виклику – і –

Відповіді». На його думку, суспільство в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем і кожна така проблема – це виклик, відповіді на який можна тільки пройшовши через нелегкі випробування [191, с. 71-72]. Коментуючи цю думку А. Тойнбі, В. Муляр справедливо зазначає, що механізм «Виклик –і– Відповідь» як взаємовідносини суб'єкта життєдіяльності з буттям є універсальним для будь-якого соціального суб'єкта, однак сучасної особистості він стосується особливо. Адже вона живе в ситуаційному суспільстві, де такі виклики постають перед нею щоразу, як тільки вона прагне вирішувати свої життєві проблеми. Останні далеко не «завжди однакові, бо життєві ситуації можуть бути для особистості сприятливі чи ні, легко здоланні чи ні, зовсім нездолані, стимулюючі на подальший життєвий порив або виснажуючі енергію. Відповідь має бути не тільки адекватною Виклику, але й відповідною життєвому оптимуму індивіда, а нерідко й підніматися на рівень найвищої реалізації всіх життєвих потенцій [121, с. 253-254]». На нашу думку, саме в таких умовах вперше в історії проблема компетентної особистості актуалізується як самостійна і надзвичайно гостра життєва потреба. Цей процес однаково простежується як на рівні суспільства, так і самої людини.

Ще більшої значущості набуває проблема компетентної особистості, якщо розглянути сучасну цивілізацію у вимірах інформаційних засад. Ще в 70-х роках минулого століття відомий французький філософ М. Фуко сформулював концепцію «цивілізації знання». В ній він доводив, що сучасне суспільство (насамперед мова іде про західний світ – Л.Н.) – це суспільство, яке ґрунтується на засадах раціональності, формування певних матриць мислення, які обов'язково мають бути адекватними з сутністю об'єктів мислення. Інформаційне суспільство невіддільне від вказаних матриць, воно є їх закономірним породженням і середовищем, в якому фундаментальні форми знання отримують новий розвиток. В такому суспільстві знання є тією обов'язковою умовою справедливого і правильного розвитку, а тому фундаментальні матриці знання мають пронизувати собою весь суспільний організм. Людина в такому суспільстві може адекватно існувати лише як людина знання, людина, яка повною мірою освоює засади

раціональності. Звідси випливає, що людина сучасної цивілізації і знання – це синоніми, одночасно суттєві ознаки компетентної людини.

З іншого боку, будь-яке знання володіє силою, яка спрямована на перетворення дійсності. Однак таке перетворення, як відомо, може відбуватися, а може і не відбуватися. Це залежить від суб'єкта знання, його потреб, інтересів та цілей. Адекватні знанням мотиви, безсумнівно, спонукатимуть до дії, однак ці дії зумовлені нерідко особистими якостями суб'єкта. Ось чому мова іде про волю та відповідальність. Компетентна людина – не та, що знає свій предмет, а та, яка, знаючи предмет свого знання, проявляє волю і відповідальність. Очевидно, що історія та обставини, ставлячи як перед суспільством у цілому, так і перед особистостями зокрема серйозні проблеми у вигляді Виклику, необхідною умовою їх вирішення має діяльність як суспільства, так і особистостей не тільки із знанням справи, але й діяльність як вольовий процес, як процес відповідальний. Саме це є ще одним фактором актуалізації компетентної особистості в наш час.

Більшість дослідників явища компетентної особистості сходяться на тому, що спеціальним предметом наукових розвідок ця проблема стає в 60-70-х роках минулого століття. Так, відома російська дослідниця І.О. Зімня, здійснивши теоретичну реконструкцію становлення проблеми компетентності та компетенції в освітній сфері, означила три основні періоди цього процесу. «Насамперед відзначимо, – пише авторка, – що орієнтована на компетенції освіта формувалася в 70-х роках в Америці в загальному контексті запропонованого Н. Хомським в 1965 році поняття «компетенція» стосовно теорії мови, трансформаційної граматики [69, с. 35]». Саме з розробками Н. Хомського і пов'язується перший період дослідження компетентності. В цей час в науковий обіг вводяться поняття «компетентність» і «компетенція», створюються передумови їх розрізнення. Основна проблематика досліджень охоплює граматику і мову, а основним видом компетентності називається «комунікативна компетентність».

Другий період означений 70-90-ми роками минулого століття, а своєрідною його фіксацією є відома робота англійського філософа, психолога і педагога Дж. Равена «Компетентність в сучасному суспільстві», яка вийшла друком

1984 року в Лондоні. В ній дослідник зробив одну з перших спроб визначити компетентність як мотивовану здатність, як явище, яке складається з великої кількості компонентів, багато з яких відносно незалежні один від одного. Одні з них відносяться до когнітивної сфери, інші – до емоційної, разом з тим, вони можуть замінювати один одного в якості складників ефективної поведінки [158, с. 253, 258]. Дж. Равен одним з перших виділяв 39 видів компетентностей, що стало суттєвим кроком до розширення дослідницького поля компетентності особистості.

На другий період припадає і поява наукових розвідок вказаної проблематики і в російському та українському освітянсько–педагогічному просторах, а також перші міжнародні документи, в яких компетентність присутня як важливе поняття сучасної освіти. Так, 1990 року в Росії вийшла книга Н.В. Кузьміної «Професіоналізм особистості викладача і майстра виробничого навчання», яка означила собою наступні чисельні дослідження в галузі компетентності. Зокрема, авторка показала 5 видів професійно-педагогічної компетентності: спеціальну і професійну, методичну, соціально-психологічну, диференціально-психологічну та аутопсихологічну [88, с. 90]. В цей самий час з'являється робота Л.А. Петровської «Компетентність у спілкуванні» (1989 р., Москва), яка розглядає не тільки саму комунікативну компетентність, але і пропонує спеціальні методи для формування і розвитку цієї властивості особистості [138].

В Україні своєрідною підготовкою в актуалізації проблеми компетентності особистості стали соціально-філософські та соціально-психологічні дослідження життєдіяльності особистості, здійснені, зокрема, в Інституті філософії АН України групою таких вчених, як Л.В Сохань, Є.І. Головаха, Р.А. Ануфрієва, В.А. Тихонович, О.А. Донченко, О.Г. Злобіна та інші. З-під пера цих та інших авторів вийшли друком такі відомі в галузі осмислення проблеми життєдіяльності особистості книги як «Життя як творчість» (1985 р.), «Життєвий шлях особистості» (1988 р.), «Розумна організація життя особистості» (1989 р.).

Початок третього періоду у розгортанні проблеми компетентності в контексті освітянсько-педагогічного простору припадає на 90-і роки минулого століття. Він є найбільш плідним з огляду на наукові розвідки найрізноманітніших вимірів вказаної проблеми. Показовою в цьому плані є глибока увага до проблеми компетентної освіти з боку міжнародних інституцій. Так, в доповіді міжнародній комісії по освіті для XXI століття «Освіта: прихований скарб» (переклад наш – Л.Н.) її автор Ж. Делор обґрунтував «чотири стовпи», на яких має базуватися освіта: навчатися пізнавати, навчатися робити, навчатися жити разом, навчатися жити [53]. Формуючи ці завдання освіти, він фактично означив найважливіші компетентності сучасної людини, які у взаємодії дають їй підстави бути на рівні часу, не тільки встигаючи за швидкозмінними подіями історії, але й стати активним творцем цих подій. Говорячи про одну з них, Ж. Делор зазначає, що потрібно навчатися все робити для того, щоб придбати не тільки професійну кваліфікацію, але і в більш широкому смислі компетентність, яка дає можливість вправлятися з різноманітними численними стандартами і працювати в групі [53].

В тому самому році (1996) Рада Європи актуалізувала питання про нагальну потребу у визначенні так званих ключових компетенцій, які потрібні для тих, хто навчається, щоб не тільки успішно працювати, але і продовжувати навчання. Зокрема, було зазначено, що поняття компетентності вимагає не тільки свого змістовного визначення, але і точного, адресного застосування. В контексті вищезазначеної проблематики Радою Європи було визначено п'ять ключових компетенцій, до яких віднесли: – політичні та соціальні компетенції (здатність брати на себе відповідальність, брати участь у прийнятті групових рішень, розв'язувати конфлікти тощо); – компетенції, пов'язані з життям в багатонаціональному соціумі (контроль проявів расизму і ксенофобії, нетолерантності, повага до інших і здатність жити з людьми інших культур, мов і релігій); – компетенції, які зачіпають питання володіння усною і письмовою комунікацією (тут важливим є володіння більше ніж одною мовою); – компетенції, пов'язані із зростанням інформатизації суспільства (володіння

інформаційними технологіями, адекватне, критичне ставлення до інформації, уміння правильно нею користуватися); – здатність навчатися протягом всього життя в якості неперервної освіти як з позицій особистісного професійного, так і соціального життя [69, с. 38].

В Росії у 2001 році був прийнятий документ «Стратегії модернізації змісту загальної освіти», в якому були сформульовані основні положення компетентісного підходу в освіті. Зокрема зазначалося, що компетентність – це поняття, яке за змістом є ширшим, ніж поняття знання чи уміння, чи навички. Компетентність включає в себе не тільки когнітивну і операційно-технологічну складові, але і мотиваційну, етичну, соціальну та поведінкову. Серед основних компетентностей вказаний документ окреслює п'ять: компетентність в сфері самостійної пізнавальної діяльності; компетентність в сфері громадянсько-суспільної діяльності; компетентність в сфері соціально-трудової діяльності; компетентність в побутовій сфері; компетентність в сфері культурно-дозвільної діяльності [69, с. 39].

В українському освітньо-педагогічному просторі кінця ХХ – початку ХХІ століття наукові розвідки проблеми компетентності можна характеризувати як своєрідний дослідницький вибух. Початок цьому поклали не тільки деякі наукові джерела, такі як «Психологія життєвого успіху» (К., 1995 р.), «Психологія і педагогіка життєтворчості» (К., 1996 р.), «Мистецтво життєтворчості особистості» (К., 1997 р.) та інші. Суттєвим фактором для розгортання інтенсивних досліджень компетентної особистості стали цілий ряд документів щодо розвитку освітньої сфери, прийняті українською державою. В них компетентно-орієнтована освіта визначається головним пріоритетом системи освіти в країні. Поняття «компетенції», «компетентність» ввійшли в освітню термінологію як ключові у підготовці не тільки школярів, але й студентів вищої школи.

Своєрідною кульмінацією у дослідженнях проблеми компетентності стала робота українських вчених «Життєва компетентність особистості», що вийшла друком у Києві 2003 року. В ній відомі дослідники явища людської

життєдіяльності (Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков, Г.М. Несен та ін.) піддають всебічному аналізу феномен життєвої компетенції особистості. Зокрема, аналізуючи компетентність як таку, автори зазначають, що вона є специфічною здатністю, яка дає змогу ефективно розв'язувати проблеми, що виникають в реальних ситуаціях життя [63, с. 106]. Разом з тим, автори книги схильні розглядати життєву компетентність особистості як базову, стрижневу поряд з так званими ролевими компетентностями. В підтвердження такої позиції наводиться думка П.П. Горностая про те, що життєва компетентність – це здатність людини розв'язувати життєві проблеми. Ролева компетентність – це здатність розв'язувати життєві проблеми, що пов'язані з рольовою поведінкою [63, с. 109].

Одна з важливих тем вказаного вище видання – питання про основні види компетентності. Виходячи з того, що компетентність – це здатність розв'язувати життєві проблеми, автори книги виводять види компетентності з певних сфер виникнення і розв'язання життєвих проблем. Основною з них вони називають методологічною компетентністю як рівень освіченості, достатній для самостійного творчого розв'язання світоглядних і дослідницьких завдань теоретичного або прикладного характеру в різних сферах діяльності. Вона включає в себе, зокрема а) знання – про реальний світ, про провідні світоглядні теорії і факти, про природу знань, способи їх отримання і фіксації, про методологію дослідницької діяльності, про сутність творчості тощо; б) уміння – використовувати різні методи дослідження, застосовувати прийоми творчої діяльності; в) готовність – до продуктивної дослідницької діяльності, до дослідницької взаємодії з дійсністю [63, с.130]. Іншими видами компетентностей в книзі називаються аутопсихологічна, психологічна, соціально-психологічна, рефлексивна, компетентність у спільній творчості, професійна [63, с. 131-138].

Дослідницький вибух в просторі компетентності в останні десятиліття в Україні особливо яскраво проявилися в розрізі дисертаційних робіт. Так, за кілька останніх років в Україні захищено десятки дисертацій, головною проблематикою в яких стала тема компетентності. Лівову частку з них складають роботи з педагогічних наук. Так, за нашою вибіркою з п'ятдесяти захищених

кандидатських дисертацій в Україні в період з 2005 по 2009 роки сорок три належать до педагогічних наук, (86 % від усієї кількості), кілька з психології, політології та філософії.

Якщо ж осмислювати тематичну спрямованість дисертаційних робіт явища компетентності в зазначений вище період, то монополію тут отримує проблема професійної компетентності в цілому в освітній сфері. Робіт, присвячених саме цій проблемі, майже половина (24 з 50), а саме 48 %. Серед інших видів компетентності, які стали предметом дисертаційних робіт, – управлінська (2 роботи), життєва (2 роботи), інформаційна (4 роботи), комунікативна (7 робіт), громадянська (2 роботи). Є дисертаційні дослідження з мовної, економічної, етнокультурної, математичної, екологічної, здоров'язберігаючої, технологічної, конфліктологічної, валеологічної, правової компетентності.

Звернемось тепер до безпосередньої теми даного дослідження. Варто зазначити, що актуалізація громадянської компетентності особистості як окремої теми наукових розвідок визріває як у контексті практичної і теоретичної затребуваності явища компетентності взагалі, так і в розрізі власного, особливого і суспільно-необхідного, і наукового обґрунтування. Безумовно, ті процеси, які зумовили конституювання компетентності як такої (показані вище – Л.Н.), склали загальне об'єктивне підґрунтя і для виявлення гостроти громадянської компетентності особистості. З іншого боку, остання має свої, специфічні умови актуалізації. На них коротко зупинимось.

На нашу думку, найголовнішою прямою умовою затребуваності наукових досліджень явища громадянської компетентності, стала соціальна-політична ситуація у Західній Європі (певною мірою і в США) в післявоєнні роки минулого століття. Хоча ця причина почала явно висвітлюватися ще з кінця XIX століття, однак Друга світова війна певною мірою звела нанівець ті процеси, які намітилися в сфері соціально-політичного і громадянського розвитку передових країн Заходу. Мова іде, насамперед, про процеси боротьби за права і свободи громадян, які в кінцевому підсумку вилились в площині загального обов'язкового виборчого права. Вже в кінці XIX століття, але особливо на початку наступного цілий ряд

країн Європи запроваджують загальне виборче право, яке надавалося громадянам, що досягнули певного віку (в різних країнах по-різному – Л.Н.). Були скасовані обмеження в майновому цензі, соціальному статусі, в окремих випадках в національних особливостях, в статі і цілому ряду інших. Це створило ситуацію, коли право компетентного рішення при обранні політичної влади розширилось до рамок практично всіх дорослих громадян країни. Якщо раніше обрання парламентів та формування урядів було справою обмеженого кола політичної та економічної еліти в країнах Європи, то факт виборення загального виборчого права низами суспільства поставив, насамперед, перед ними питання, які безпосередньо пов'язані з явищем компетентності. І не просто компетентності, а компетентності громадянської, соціально-політичної. Значно зросла потреба знань людини про саму себе, про свої природні права та обов'язки, про основні засади функціонування громадянського суспільства. Особливу вартість тепер мали знання громадянина про сутність влади, держави, про структуру державної влади на різних її рівнях, про особливості її функціонування. Власне кажучи, на початку минулого століття у західноєвропейських країнах у повний зріст стала проблема громадянської компетентності особистості.

Своєрідним організаційно-документальним підтвердженням сказаного вище став факт проголошення Загальної Декларації Прав Людини 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. Констатувавши те, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру; що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства; що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; що народи Об'єднаних Націй підтвердили свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та інше, Декларація проголосила прагнення народів забезпечити всеохоплюючі права і свободи людини і громадянина. В контексті даної теми зазначимо статтю 15, де сказано, що кожна

людина має право на громадянство. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство. Звернемо увагу також на статтю 19, яка говорить про те, що кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення. Наступна стаття проголошує право людини на свободу мирних зборів і зібрань. Особливої уваги заслуговує стаття 21, де мова іде про права кожного на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Кожна людина також має право вільного доступу до державної служби в своїй країні. Ця саме стаття проголошує, що воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування, або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування [66, с. 35-38].

Що стосується конкретно компетентності, то вказана Загальна Декларація Прав Людини використовує цей термін в контексті захисту прав і свобод громадянина. Зокрема, стаття 8 проголошує, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [66, с. 35-38]. Зауважимо при цьому, що такий важливий міжнародний документ обов'язково пов'язує компетентність з ефективністю, що є дуже показовим і буде детально розібрано в наступному розділі при аналізі сутності громадянської компетентності особистості. Крім того, зазначимо, що Загальна Декларація Прав Людини стала, безсумнівно, каталізатором у розгортанні наукових досліджень проблеми громадянської компетентності особистості.

Наукові розвідки громадянської компетентності особистості на Заході в цілому співпадають з процесами актуалізації компетентності як такої. Цілий ряд вчених серйозно бралися за дану тему, хоча в цілому вона розроблялася в руслі політичної науки, політичної філософії. Одним з них можна назвати відомого англійського філософа, математика і громадського діяча, лауреата Нобелівської премії 1950 року Б. Рассела. 1954 року він опублікував книгу «Виховання і хороше життя» (Russel B. Education and the Good Life. – N. Y., 1954), в якій

поставив питання про те, що потрібно знову відродити тему чеснот. В умовах сучасного йому життя, коли друга світова війна звела ціну людини до мінімуму, мораль і людські чесноти мають відігравати ключову роль в тому, щоб подолати наслідки страшної людської катастрофи, якою стала війна. Таким чином, думав Б. Рассел, можна відродити важливість людських моральних якостей в тому виді, як вони функціонували за часів Гомера, Арістотеля та інших великих представників в історії етики. Називаючи оптимізм і хоробрість в числі важливих чеснот людини, англійський вчений особливе місце відводить толерантності, яка, на його думку, стає основною чеснотою нашого часу. Така її роль зумовлена різким загостренням конфліктів за расовими, національними, релігійними мотивами, а також зростанням наркоманії, різноманітних форм сексуальних стосунків, що відображають право людини на свій спосіб життя і думок. Фактично, Б. Рассел неявно ставить питання про те, що сучасній людині пора навчитися не просто працювати, любити, відпочивати, тощо. Їй в першу чергу потрібно навчитися жити, зважаючи на мультикультурність оточуючого суспільного середовища. І в цьому плані актуальними стають ті людські громадянські чесноти (можна сказати громадянські компетенції), яких потребує сучасний світ.

Важливою віхою на шляху актуалізації проблеми громадянської компетентності стала робота відомого в 70-ті роки минулого століття дослідника, професора філософії і права Гарвардського університету, Дж. Ролса «Теорія справедливості» (Rawls J. *The Theory of Justice*. – N.Y., 1971). Продовжуючи тематику Б. Рассела щодо людських чеснот, Дж. Ролс вважав справедливість базовою серед них. На його думку, справедливість притаманна людині від природи і є своєрідним відчуттям, здібністю людини. «Теорія справедливості, – писав він, – це теорія моральних відчуттів, які визначають принципи, що керують нашим моральним потенціалом, або відчуттям справедливості [218, с. 147]». Справедливість притаманна більшості людей в світі, тому завдання етики полягає в тому, щоб вивчити ці відчуття подібно до того, як, наприклад, лінгвіст вивчає мовні здібності людей, а значить створити теорію справедливості. Звідси Дж. Ролс

виводив думку про те, що етика є не тільки сферою моральних почуттів, але й сферою наукової, раціональної діяльності людини. Тому вона може бути критерієм моральної оцінки широкого кола явищ суспільного життя, в тому числі політичного та громадянського.

Обґрунтовуючи справедливість як базову здібність людини, Дж. Ролс порівняв її з благом і довів, що справедливість є вище благо, і існує раніше блага. Цей висновок зіграв важливу роль в теорії справедливості Дж. Ролса, оскільки прямо зачіпав таку делікатну тему життя суспільства (і тогочасного американського, і західноєвропейського) як розподіл суспільних благ і обов'язків у якості головної умови реалізації прав і свобод людини у всіх сферах її життя. Справедливість як синонім моральності і найвищої чесноти людини і суспільства сформульований у двох основних положеннях. Перший декларував: всі види свобод (економічні, політичні і т. ін.), всі види благ (особливо ті, що виражають гідність людини) розподіляються рівномірно при умові, що нерівномірний розподіл всіх благ або деяких з них не стане вигідним для кожного. Згідно з другим положенням, справедливість передбачає упорядкувати нерівність в соціально-економічній сфері так, щоб це було вигідно, насамперед, менш забезпеченим громадянам. Разом з тим, має бути забезпечене право кожного однаковою мірою мати можливість обійняти те чи інше місце (посаду) в суспільстві на основі чесною рівності можливостей. Іншими словами, теорія справедливості Дж. Ролса передбачала, що у всіх громадян країни є однакові можливості у суспільному житті, а нерівність людей не може бути виправдана їх соціальним статусом. Все має залежати особисто від людини, її здібностей, умінь, навичок, знань, бажань і волі проявити себе, в тому числі і в сфері громадянського життя. Все це і виражається в базовій чесноті людини – справедливості.

Варто зазначити, що робота Дж. Ролса стала однією з суттєвих причин кардинальної зміни в розподільчій системі США 70-х років минулого століття. Було заявлено про відмову від привілеїв, зумовлених особистим внеском людини. Була оголошена доктрина рівних можливостей, яка і досі популярна як у США, так і в країнах Західної Європи.

В 60-70 -і роки минулого століття громадянську компетентність як важливе явище суспільного життя досліджував представник американської політичної науки, філософ і соціолог Сідней Верба. Свою увагу на цю проблему звернув у зв'язку з деякими аспектами виборчих процесів, які тоді відбувалися у США. Зокрема, С. Верба аналізує цілий ряд висновків, які сформулював Ф. Конверс за результатами президентських виборів у США 1964 року. Головна ідея останнього зводилась до того, що американці дуже мало покликаються на широкі ідеологічні позиції, коли обговорюють політику. Такий стан речей прямо пов'язувався з тим, що люди не мають певних загальних принципів, структурованих як систему. Тому важко спрогнозувати поведінку людей на виборах, оскільки одна принципова їх позиція логічно не тягне за собою інші позиції. Все відбувається тому, що американці не переймаються ідеологіями, а їхні погляди ані розмаїті, ані тверді, ані послідовні [30, с. 958].

С. Верба піддав аналізу усталені на той час свідчення, що людський загал (у США – Л.Н.) не має моральної компетентності, а тому погляди людей слабо корелюються з орієнтованою на демократію політичною системою. Громадяни орієнтуються лише на свої егоїстичні інтереси, і кореспондують їх з суспільними лише у випадку співпадання цих інтересів. Крім того, вважалося, що громадянин не має навіть когнітивної компетентності, щоб виконати деякі обрахунки, необхідні для подання розважливого голосу у політичному процесі. Все це привело до думки про загальну некомпетентність людей, особливо в громадянському вимірі.

Насправді, на думку С. Верби, висновки, що робилися в той час, особливо під впливом ідей Ф. Конверса та інших, були не дуже обґрунтованими. В першу чергу тому, що запитання інтерв'юером ставилося певним чином: він запитував про те, що цікавило респондента, в тому числі в сфері політики. Далі, коли люди оцінюють кандидатів, то більше говорять про їх особисті якості і менше про їх політичні позиції. По-третє, політичні позиції американських кандидатів у президенти в 50-60-х роках були майже не поляризованими. Такі думки дали підставу С. Вербі зробити висновок про те, що американські громадяни, маючи

обмежені можливості у доступі до інформації під час виборчих перегонів, насправді діють краще, ніж можна було б сподіватися. Вони мають ефективні способи використання обмеженої інформації, їхні погляди не дуже розвинені, але не позбавлені певної структури, тож коли брати загалом, громадяни діють цілком добре навіть з тими обмеженими ресурсами, що є в їхньому розпорядженні [30, с. 959-960].

С. Вербу особливо цікавив той факт, яким чином громадянин в умовах обмеженої інформації здатний робити правильний вибір, фактично цим проявляючи свою громадянську компетентність. На думку американського вченого, вони вдаються до евристики – системи логічних прийомів у пошуках істини. Серед них – ідеологія і партія – евристичні засоби, що їх найчастіше використовують на виборах. Людині не потрібно знати з того чи іншого питання нічого, крім позиції, яку займає з цього приводу та партія, якій він віддає перевагу. Другий блок евристики пов'язаний з довірою: людина спирається у своєму виборі на довіру тому чи іншому кандидату. Третім способом евристики є, безсумнівно, певний якісний контроль джерел інформації, але, як зазначає С. Верба, шукають і тієї, яка узгоджується з тим, у чому вони вже переконані [30, с. 961]. Нарешті, важливим способом евристики є аналогія. В цьому випадку громадяни інтуїтивно шукають аналогію своєму вибору.

С. Верба розглядав у своїх творах цілий ряд інших проблем, пов'язаних з громадянською компетентністю. Серед них можна назвати такі, як креативність мислення в реалізації громадянських прав, особливо в контексті виборчих процесів; взаємозв'язок освіти і громадянської компетентності; роль політичної і громадянської культури у визріванні громадянської компетентності тощо.

Досить важливим автором в контексті даного дослідження є один з найвідоміших сучасних дослідників демократії, почесний професор політичних наук та соціології Єльського університету (США), член Американського філософського товариства, член-кореспондент Британської академії Роберт Алан Даль. До найважливіших його праць відносять такі, як «Поліархія» (1971), «Дилеми плюралістичної демократії» (1982), «Демократія та її критика» (1989),

«Про демократію» (1999). Своєю статтею «Проблеми громадянської компетентності» цей видатний мислитель сумує свої роздуми щодо даної проблематики.

Р. Даль стверджує, що демократія може існувати лише тоді, коли спирається на певний рівень політичної компетентності громадян. Тому в країнах, які лише стали на шлях розбудови демократичних інститутів, питання громадянської компетентності набуває особливої ваги. Однак навіть в країнах, де демократичні інститути існували протягом життя кількох поколінь, ми зустрічаємо все більше число фактів, які вказують на недостатню компетентність громадян [48].

Р. Даль погоджується з думкою, що і правителі, і громадяни мають володіти громадянськими чеснотами, щоб досягати найвищої мети – суспільного блага. Разом з тим, вчений справедливо ставить питання про те, яким критеріям має відповідати громадянин, щоб його можна було назвати компетентним для досягнення такого блага. Американський дослідник зображає модель ідеального громадянина, для якого суспільне благо – найвища ціль і зразу ж зауважує, що таких громадян дуже і дуже мало. Варто застосувати класичну схему до громадян сучасних демократичних країн, – підкреслює Р. Даль, – і негайно виявиться її штучність і нежиттєвість. Класична точка зору не дає відповіді на питання, суспільного блага якої саме групи має прагнути досягнути громадянин [48]?

Більш вузька точка зору, за думкою Р. Даля, зводиться до того, що кожний громадянин повинен діяти у відповідності до власних інтересів (тобто своїх, своєї родини, своїх друзів тощо). В цьому контексті суспільне благо ототожнюється з сумою особистих благ окремих громадян. Однак тоді і рівень громадянської та політичної компетентності значно нижчий. Фактично він, як вважає американський вчений, достатньо реальний, бо, по-перше, громадянам ясніше те, що корисно і вигідно для них самих, ніж те, що корисно для суспільства в цілому; по-друге, мотиви дій задля власного блага будуть набагато сильнішими, ніж мотиви дій задля суспільного блага; по-третє, якщо вже громадяни усвідомили власні інтереси, вони докладуть максимуму зусиль для їх реалізації.

Таким чином, Р. Даль говорить про громадянську компетентність як про проблему знання. І саме в цьому аспекті класична точка зору втрачає у порівнянні з вузькою. Тому що, як зазначає вчений, знання того, що найбільш відповідає інтересам «всіх» – це одне, а дії у відповідності до цих знань – зовсім інше [48].

Насправді, на думку Р. Даля, варто звернутися до так званого адекватного громадянина, який не підпадає ні під класичну модель громадянина, ні під сучасну. Він, не дивлячись на те, що йому доступні цілі потоки інформації, мало розбирається в політичних питаннях і платформах кандидатів на виборах. Тут думки Р. Даля перетинаються з думками С. Верби, що свідчить про особливу актуальність проблеми громадянської компетентності на Заході, зокрема у США.

Наукові розвідки Р. Даля в темі громадянської компетентності залишили значний слід в логіці розробки даної теми. Простір цих розвідок досить широкий: від сутності і критеріїв громадянської компетентності до зміни масштабів суспільного життя, зростаючої його складності, а також зміни в технологіях комунікацій тощо.

Певною віхою на шляху теоретичного конституювання проблеми громадянської компетентності можна назвати статтю німецького дослідника Х. Мюнклера «Громадянська компетентність», опубліковану 1997 року в Бонні. Відмінною рисою даної праці є те, що в ній робиться спроба теоретичного аналізу сутності та структури явища громадянської компетентності. Останню автор ототожнює з громадянською компетенцією. Він розрізняє статус громадянина, з одного боку, з другого – певні якості і кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу: партипаційну здатність та партипаційну готовність, інтерес до примноження не тільки особистого, приватного, але і суспільного надбання, тобто їх орієнтація на суспільне благо і почуття солідарності, які свідчать про готовність до вчинків, дій та зусиль, за які або взагалі не очікується ніякої матеріальної компенсації, або така є лише незначною. Ці громадянські якості Х. Мюнклер називає громадянською компетентністю. Вони не є апіорно даними, а залежать від конкретних передумов, які мають бути забезпечені політичною системою, якщо вона опікується своїм самозбереженням [125].

В іншому місці Х. Мюнклер зазначає, що під громадянською компетентністю розуміється сукупність кваліфікуючих передумов як для того, щоб реалізувати права, так і для того, щоб виконувати обов'язки, які зумовлені статусом громадянства. Така компетенція, на думку німецького вченого, повинна включати три основних аспекти: когнітивний, процедуральний і габітуальний. Перший передбачає певний рівень знань, а також певний рівень готовності і здатності оволодіти цими знаннями. Другий складовий елемент громадянської компетентності передбачає наявність тих знань і здібностей, які необхідні для реалізації громадянином своїх потенційних можливостей в рамках існуючого політичного порядку. Нарешті, третій елемент передбачає наявність здатності або навичок і внутрішніх настанов, необхідних для того, щоб знання про устрій політичної системи і реально існуючі шляхи її втілення було доповнене практичною активністю. Тому громадянська компетентність включає в себе певні якості людини як інтелектуального, так і морального характеру.

На завершення короткого екскурсу в процес розгортання наукових досліджень проблеми громадянської компетентності зауважимо, що цілий ряд відомих авторів займалися досить широким спектром найрізноманітніших аспектів вказаної проблеми. Серед них можна назвати Н. Боббіо (щодо основних вимірів демократії), Дж. Сарторі (рівні компетентності в умовах вертикальної демократії), Б. Уеллінг Холл (про громадянське дорослішання), Р. Дарендорф (тема громадянства в країнах Східної Європи у зв'язку з розвалом тоталітарних систем), Д. Гелд (щодо ідеї глобальної, космополітичної моделі демократії і ролі громадянської компетентності в ній), А. Сен (про демократію як універсальну цінність), Б. Барбер (щодо політики учасницького типу, як основи сильної демократії) [52].

В сучасному українському науково-діяльнісному просторі тема громадянської компетентності ще не отримала належної уваги. Не вдаючись зараз до переліку та аналізу основних причин такого стану речей, зазначимо лише те, що процеси, які розгортаються в нашому суспільстві (економічні, духовні, політично-правові тощо) об'єктивно актуалізують цю тему. Гострота питання, як

здається, буде наростати в контексті захисту прав і свобод громадян України, побудови в країні громадянського суспільства, входження України в світовий, насамперед, європейський демократичний простір.

В цілому актуалізацію ідей громадянської компетентності особистості в сучасному українському суспільстві можна означити кількома основними площинами. Перша з них стосується теоретичних розробок проблеми в дослідженнях цілого ряду науковців. До низки тих, що називалися вище (стосується першого періоду розробки проблеми в Україні), варто додати наукові розвідки таких вчених як О. Пометун, І. Єрмаков, Н. Гупан, І. Тараненко та інших. Так, О. Пометун актуалізує цілий ряд аспектів громадянської компетентності. Зокрема, вона говорить про необхідність запровадити компетентнісний підхід в систему освіти, про що йшлося вище. Увагу дослідниці привертають і такі зрізи, як поняття компетентнісного підходу та ключові компетенції. До останніх вона відносить і громадянську, яку визначає як здатність людини адекватно, відповідально і ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки заради розвитку демократичного суспільства. Також дослідниця розглядає зв'язок у формуванні громадянської компетентності учня з компонентами громадянськості. Зокрема, вирізняє такі компоненти як ціннісний, діяльнісний, процесуальний [150, с. 69].

Певної уваги заслуговують розробки громадянської компетентності особистості, викладені у науково-методичному посібнику «Життєва компетентність особистості» за редакцією Л.В. Сохань. Зокрема, вона називається серед основних видів компетентностей особистості, формулюється поняття громадянської компетентності як розвиток здатностей бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі у громадянському житті [63, с. 133]. Крім того, автори посилаючись на І. Тараненко, виділяють в структурі громадянської компетентності когнітивні, емоційні та діяльнісні вміння [63, с. 133].

Нарешті, ще однією площиною актуалізації теми громадянської компетентності особистості є дисертаційні роботи. Це напрямок спеціальних досліджень. Вище вже було зазначено, що вказаній темі присвячено всього 2 кандидатські дисертації. До того ж, вони стосуються такої галузі науки як педагогіка. Філософських методологічних дисертаційних робіт з проблеми громадянської компетентності особистості поки що немає. І це ще раз підкреслює особливу гостроту питання.

Висновки до першого розділу

Головним висновком цього розділу є розуміння громадянської компетентності як проблеми, яка пронизує собою всю історію людського суспільства. Аналіз західноєвропейської соціальної філософії показав, що будучи однією з центральних проблем дослідження людини і суспільства, громадянська компетентність виявляє свою безпосередню актуальність в новітню епоху. До цього часу вона органічно вплетена в загальну проблематику людського буття і не вирізняється як окремий предмет дослідження. На кожному періоді розвитку західноєвропейської соціальної філософії громадянська компетентність особистості «повертається» до дослідників своїми особливими, для даного часу найактуальнішими, гранями буття людини і соціуму. Такими були проблеми людських чеснот, природних людських прав, громадянського суспільства тощо. Це означає, що науковий аналіз явища громадянської компетентності особистості неможливий без розгляду вказаних проблем.

В стародавні часи стрижневим елементом філософських концепцій людини була проблема людських чеснот, яка органічно вписувалась в загальну логіку тогочасних роздумів про життя людини і суспільства, і стала предметом уваги Фалеса, Піфагора, Протагора, Сократа та інших. Концептуально ж тему громадянських чеснот сформулювали Платон і Арістотель. Суттєва відмінність їх позицій полягала в ролі та місці громадянських чеснот в життєдіяльності

стародавнього полісу. Платон вбачав у цих чеснотах найвище призначення як досконалої держави, так і громадянина.

Арістотель, навпаки, вважав громадянські чесноти квінтесенцією всієї ієрархії чеснот людини. На відміну від Платона, який саме у громадянських добродіях, чеснотах вбачав весь сенс як людського, так і державного (політичного) буття людини, Арістотель фактично «понижив у класі» громадянські чесноти. Фактично з Арістотеля формується інша важлива проблема в контексті громадянської компетентності особистості – проблема природних прав людини, що з новою силою актуалізувалась в часи Відродження, яке поставило на весь зріст питання про достоїнства людини, її індивідуальність. Особливо це відобразилося в творчості Г. Гроція. Новизна його підходу полягала в прагненні довести органічну єдність природного права людини та її природи. Таким чином, Г. Гроцій, не змінивши концепцію Арістотеля про природні права людини за змістом, надав їй (концепції) нову методологію, яка полягала в раціональному методі обґрунтування природних прав. Фактично Г. Гроцій зробив те саме в методології природних прав, що зробив Р. Декарт в методології взагалі і в методології природничих (математичних) наук зокрема, що стало органічною частиною величного процесу фундаментального обґрунтування раціонального методу в науці.

Концепція природних прав людини, яку запропонував Г. Гроцій, застосувавши нову методологію її обґрунтування, стала теоретичною базою у розгортанні іншої теми – проблеми громадянського суспільства. Його аналіз – логічний крок в розгортанні проблеми громадянської компетентності.

Вузловими точками у розробці проблеми громадянського суспільства стали концепції Т. Гобса і Дж. Лока, які фактично показали два протилежні погляди на питання про громадянські права і свободи.

Особливу ж роль в розробці концепції громадянського суспільства відіграв Г.В.Ф. Гегель. У «Філософії права» він сформував основні принципи такого суспільства. Одним з них є конкретна особа (громадянин), яка сама для себе є особлива ціль, як цілісність потреб і змішання природної необхідності та свавілля.

Другий полягає в тому, що така особа (громадянин) суттєво співвідноситься з іншою такою особливістю так, що кожна з них стверджує свою значимість і задовольняється лише як опосередковане іншою особливістю. Говорячи про перший з них, німецький мислитель в якості принципу називає приватний інтерес, говорячи про другий – державу. Останню Г. Гегель розглядає як основну умову громадянського суспільства, як абсолютну раціональність, як божество, що знає і хоче, є вічним і необхідним буттям духу, ходюю Господа в світі.

Створення концепції громадянського суспільства стало однією з підстав для актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості. Цьому сприяли також цілий ряд інших факторів: розвиток капіталістичного виробництва, боротьба за права і свободи громадян в країнах Заходу, перехід до загального і прямого виборчого права. Особливим фактором конституювання проблеми громадянської компетентності стало неймовірне прискорення темпів суспільного розвитку, що стало характерним для минулого і теперішнього століття. Саме це поставило питання про компетентного учасника виробництва, політичних процесів, соціального життя.

Перші дослідження громадянської компетентності пов'язані з роботами Н.Хомського (1965 р.), коли вперше вводиться поняття «компетенція». Другий період (70-90-і роки ХХ століття) – це період перших спроб визначення компетентності як явища, обґрунтування її компонентів (Дж. Равен. «Компетентність в сучасному суспільстві»). З'являється також перші дослідження теми в Росії та Україні. Серед дослідників – Н. Кузьміна, Л. Петровська, І. Зімняя (Росія), Л. Сохань, Є. Головаха, Р. Ануфрієва, О. Злобіна (Україна). Третій період продовжується до сьогодні. Саме в цей час з'являється цілий ряд міжнародних документів, що засвідчують компетентісний підхід в освіті, а також низка документів освітньої галузі, зокрема в Україні. Дослідження компетентності стають масовими як в зарубіжній, так і у вітчизняній гуманітарній науці.

Що стосується безпосередньо проблеми громадянської компетентності, то в західній науці вона виникає одночасно з загальною проблематикою. До відомих дослідників можна віднести Б. Рассела, Дж. Ролса, С. Вербу, Р.А. Даля,

Х. Мюнклера, Н. Боббіо, Дж. Сарторі, Б.У. Холла, Д. Хелда та інших. В українському ж гуманітарному просторі громадянська компетентність особистості поки що перебуває на стадії початкового об'єкта дослідження. Основну увагу їй приділяють науковці – педагоги (О. Пометун, І. Єрмаков, Н. Гупан, І. Тараненко, О. Овчарук та ін.). Разом з тим, тема громадянської компетентності стала предметом цілого ряду державних документів освітнього характеру, а також низки дослідницьких проектів за підтримки Міністерства освіти і науки України, Європейського Союзу та МВФ.

РОЗДІЛ 2

ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ТА МОТИВАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ

Питання про сутність громадянської компетентності особистості, її структурні та мотиваційні підстави є логічним продовженням першого розділу. Разом з тим, варто зазначити, що як зарубіжна, так і вітчизняна гуманітарна наука поки що детально цією, на нашу думку, дуже важливою площиною дослідження явища громадянської компетентності особистості, не займалися. Однією з суттєвих причин такого стану речей є дуже короткий «вік» самої громадянської компетентності як предмета спеціальних досліджень. В більшості випадків даний аспект ще перебуває в затінку інших проблем. Однак очевидно, що без виявлення сутності явища та його структурних елементів надзвичайно важко вичленити саме явище як проблему. Ми вже не говоримо про практичний бік справи: адже формувати в людині або собі самому те, чого чітко не уявляєш, неможливо. Ось чому поставлені в назві цього розділу аспекти громадянської компетентності особистості – справа нагальна як теоретично, так і практично.

2.1. Поняття громадянської компетентності особистості

Незважаючи на досить ґрунтовні в останній час дослідження проблеми компетентності як проблеми в цілому, так і компетентності в різних галузях (про це мова йшла в попередньому розділі), громадянська компетентність особистості ще не привернула до себе такого рівня уваги дослідників. Ще більше така думка заслуговує на підтримку, якщо звернутись до питання про визначення громадянської компетентності особистості. На даний час основні галузі

гуманітарної науки, які тією чи іншою мірою причетні до цієї проблеми (філософська, педагогічна, політологічна, психологічна тощо), практично не дають жодного фундаментального виведення поняття громадянської компетентності особистості. Це створює для нашої роботи, з одного боку, труднощі, пов'язані з відсутністю корисної інформації методологічного та змістовного характеру, з іншого – певний простір для вибору.

З дослідників Заходу розуміння сутності громадянської компетентності та її визначення ми знаходимо у Р. Даля (США) та Х. Мюнклера (Німеччина). При цьому Р. Даль, наприклад, фактично ототожнює громадянську компетентність з політичною компетентністю. Така позиція в цілому відповідає традиції, яка склалася у західній класифікації видів ключових компетентностей. З наведеної порівняльної таблиці таких видів, що дає Н. Бібік, видно взаємне заміщення вказаних двох видів компетентностей [24, с. 49]

Продовжуючи тему громадянської компетентності у викладках Р. Даля, зазначимо, що він прямо пов'язував життєздатність демократичної політичної моделі з певним рівнем політичної (громадянської – Л.Н.) компетентності громадян [48].

А щоб таку визначити, треба знайти критерії, яким має відповідати громадянин, щоб його можна було назвати компетентним. Розв'язуючи це питання, американський вчений наводить поняття громадянських чеснот і суспільного блага. При цьому він дуже скептично ставиться до визначення громадянської компетентності як до чесноти громадянина, який у своїй діяльності переслідує суспільне благо. «Варто застосувати класичну схему до громадян сучасних демократичних країн, – зауважує Р. Даль, – і негайно виявиться її штучність і нежиттєвість, оскільки вона розглядає громадянина як члена лише однієї політичної одиниці [48]».

Однак сучасна людина виступає громадянином у багатьох планах, починаючи від його рідного міста і закінчуючи всім людством. Тому класична точка зору не відповідає на питання, суспільному благу якої саме групи має служити громадянин? Вужча позиція полягає в тому, на думку Р. Даля, що

кожний громадянин має діяти у відповідності до власних інтересів. В такому випадку рівень його громадянської компетентності значно нижчий. З двох цих позицій дослідник вирізняє громадянську компетентність як проблему знання. Разом з тим, як вважає Р. Даль, знання того, що найбільш відповідає інтересам «всіх», – це одне, а дії у відповідності до цих знань – зовсім інше [48]. Таким чином, для громадянської компетентності знань мало, потрібні дії, а вони неможливі без певного рівня волі. «Нормальний адекватний громадянин, – резюмує американський вчений, – це той, який володіє мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його власним інтересам і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси краще інших; ...також що у громадян є достатньо сильні спонукальні причини діяти у відповідності до цих інтересів [48]».

Важливим фактором формування громадянської компетентності сучасної людини Р. Даль називає зростання населення і території, в силу чого різко падає ймовірність наявності громадянських чеснот. В такому процесі співтовариство людей перестає бути групою людей, які знають один одного. Це співтовариство складається швидше із абстрактних підгруп (класів, націй, етнічних груп, країн тощо), структура якого наймовірно ускладнюється. Така ситуація об'єктивно сприяє зростанню егоїзму, з іншого – вимагає підвищеної уваги до культивування альтруїзму в умовах наростання конфлікту інтересів. Це піднімає вагу таких громадянських якостей, як причетність, розуміння, любов, дружба, прив'язаність, добросусідство та ін. [48]. Вони стають важливими критеріями і складовими частинами громадянської компетентності. Врешті, сучасне ускладнення структури людських відносин гостро ставить питання про способи отримання громадянських знань та умінь, культивування громадянських дій. В цьому контексті Р. Даль зупиняє увагу на осмисленні та дискусіях, зв'язку з представниками групових інтересів або суспільного блага. Власне, мова іде про постійне накопичення досвіду культивування громадянських чеснот.

Підбиваючи короткі підсумки, можна сказати, що Р. Даль розумів громадянську компетентність як важливу людську чесноту, яка дає можливість

громадянину на достатньому рівні реалізувати свої громадянські права і обов'язки. Структурними одиницями такої компетентності він уявляв знання, волю, навички, досвід громадянського співжиття.

Грунтовно розглядає сутність громадянської компетентності німецький дослідник Х. Мюнклер. В своїй статті «Громадянська компетентність» він аналізує не тільки поняття, за яким стоїть вказане явище, але і робить спробу вивести його зміст. Зокрема, Х. Мюнклер вважає, що першою методологічною підставою для пояснення сутності громадянської компетентності є аналіз поняття громадянин. «Розрізняють, з одного боку, статус громадянина, а з іншого – певні якості і кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, їх партиципаційна здатність і партиципаційна готовність, їх інтерес до примноження не тільки особистого, приватного, але і суспільного надбання, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх відчуття солідарності, які свідчать про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, для яких взагалі не очікується ніякої матеріальної компенсації, або така є лише незначною. Ці громадянські якості і здібності, які і називаються громадянською компетентністю, не можна вважати початково даними; вони залежать від конкретних передумов, які повинні бути забезпечені політичною системою, якщо вона стурбована своїм самозбереженням [125]». Таким чином, обов'язковою умовою формування громадянської компетентності особистості має бути статус громадянина, який така особистість отримує.

З іншого боку, на відміну від громадянського статусу людини її громадянську компетентність практично неможливо описати в термінах юриспруденції. Ось чому остання набагато рідше є предметом політичної боротьби, ніж статус громадянина. Подібна ситуація корінним чином змінилася б, якби її (громадянську компетентність) можна було строго визначити в юридичних термінах, завдяки чому встановлення, наприклад, некомпетентності мало б своїм наслідком позбавлення громадянства або обмеження в громадянських правах. Оскільки ж цього ми поки що не спостерігаємо і навряд чи зможемо спостерігати в майбутньому, то проблема громадянської компетентності залишається в полі зору дискусійних наук про людину та суспільство, а саме політології та моральної

філософії. А оскільки громадянська компетентність органічно пов'язана з громадянством, то в перспективі питання про громадянські якості і кваліфікаційні ознаки буде відігравати все більш значну роль в дискусіях про статус громадянина [125]. А значить, проблема громадянської компетентності буде все більше актуалізуватися.

Формуючи власне бачення сутності громадянської компетентності, Х. Мюнклер вказує на труднощі у виведенні поняття. На його думку, це зумовлено складною структурою самого явища. «Громадянська компетентність, – відзначає вчений, – включає в себе певні якості як інтелектуального, так і морального характеру. Саме тому так складно дати чітке формальне визначення громадянської компетентності [125]».

Крім того, на думку Х. Мюнклера, дуже складно, якщо практично не неможливо, розділити двояку природу громадянства, тобто відділити формальний статусний аспект від якісного, що виражає кваліфікаційну сторону громадянства. І все ж, німецький вчений робить спробу сформулювати поняття громадянської компетентності. «Під громадянською компетентністю, – пише він, – розуміється сукупність кваліфікуючих передумов як для того, щоб реалізовувати права, так і для того, щоб виконувати обов'язки, які зумовлені статусом громадянства [125]».

Німецький вчений називає ряд методологічних засад у виведенні поняття громадянської компетентності. В їх число він включає, насамперед, здібності і готовність громадянина до партипаційної здатності і готовність стати частиною цілого, проявити свідоме розуміння і бажання примножувати як особисте, так і суспільне благо. Дуже важливою підставою громадянської компетентності Х. Мюнклер називає здатність і готовність до солідарності з іншими. Узагальнюючи сказане, можна говорити про такі сутнісні ознаки громадянської компетентності як здібності, знання, воля, навички, усвідомлення добра.

Німецький вчений вирізняє три головних аспекти громадянської компетентності: когнітивний, процедуральний та габітуальний. Під когнітивною компетентністю розуміється «певний рівень знань, а також певний рівень готовності і здібностей до оволодіння цими знаннями... Мається на увазі знання

про інституційний устрій політичної системи, про функціональні взаємозв'язки всередині цієї системи, а також її взаємодії зовнішньополітичного і зовнішньоекономічного характеру [125]». Процедуральна компетентність – це ті знання і здібності, які необхідні для того, щоб потенційний політичний актор дійсно зміг би реалізувати існуючі в рамках даного інституційного порядку можливості впливу і партиципації. Поряд із знанням про склад і обсяг повноважень, якими володіють інститути політичної системи, про відповідні правові процедури необхідні також певні здібності до тактичної і стратегічної взаємодії, щоб політичним і правовим чином виступити із своїми цілями і уподобаннями. Габітуальна компетентність передбачає наявність здібності (навичок) і внутрішніх настанов, необхідних для того, щоб знання про устрій політичної системи і про реально існуючі шляхи для вирішення проблем, що виникають, доповнювалось відповідною практичною активністю. Когнітивна і процедуральна компетентності потребують ще і габітуального імперативу, щоб знання повернулося бажанням до конкретних дій [125].

Перейдемо до аналізу поняття громадянської компетентності особистості в просторі вітчизняної науки. Тут варто зауважити, що, незважаючи на досить короткий проміжок часу, в який українські дослідники зайнялись цим зрізом проблеми у порівнянні із західними колегами, напрацювання є вагомими. Левова їх частка – визначення громадянської компетентності особистості, сформульовані педагогічною наукою. Що стосується методологічного, філософського аспекту, то мусимо констатувати практично повну відсутність відповідних розвідок. Це, звичайно, обмежує можливості дійсно наукового аналізу, оскільки для останнього має бути достатній масив наукової літератури.

В площині нашого дослідження найбільш відомими є роботи О.І. Пометун – доктора педагогічних наук, професора, завідувача лабораторії суспільствознавчої науки Інституту педагогіки НАПН України. Крім суто власних досліджень, О. Пометун є активною учасницею в розробці різних державних програм, пов'язаних з громадянською освітою. Зокрема, вона виступила керівником робочої групи в розробці відомого проекту «Громадянська освіта – Україна».

Викладаючи загальне розуміння компетентності як такої, О. Пометун зазначає, що «під компетентністю людини педагоги розуміють спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв'язувати, незалежно від контексту (від ситуації) проблеми, характерні для певної сфери діяльності [149, с. 18]». А компетентність у визначеній галузі – це поєднання відповідних знань і здібностей, що дозволяють обґрунтовано судити про цю сферу й ефективно діяти в ній [149, с. 18]. Відповідно громадянська компетентність визначається дослідницею як здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [65, с. 5]. Так сформульована її позиція щодо сутності громадянської компетентності людини, яка є одночасно і позицією Підсумкового документа робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна», про який було сказано вище. Деяке уточнення цього поняття ми зустрічаємо у статті О. Пометун, Н. Гупан, «Формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання історії». Тут її кінцева фраза говорить не просто про розвиток демократичного суспільства, а про розвиток демократичного громадянського суспільства [152, с. 3].

Варто зазначити, що в логіці О. Пометун щодо розкриття сутності громадянської компетентності людини є певна близькість до позиції показаних вище західних дослідників – Р. Даля та Х. Мюнклера. А саме, в площині взаємозв'язку громадянської компетентності та громадянства. Правда, українська дослідниця більше говорить про громадянськість. «Одним з найактуальніших завдань сучасного виховання в Україні, – зазначає вона, – є створення умов для формування **людини-громадянина** (виділено О. Пометун – Л.Н.), для якої демократичне громадянське суспільство є осередком для розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих і суспільних інтересів. Визначальною характеристикою такої людини має бути **громадянськість** (виділено О. Пометун – Л.Н.) – здатність людини реалізовувати свої права та свободи,

поважати права й свободи інших громадян, розуміти власну відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки й вибір [150, с. 68]». Як бачимо, як і в Р. Даля та Х. Мюнклера, О. Пометун послідовно пов'язує громадянську компетентність з наявністю громадянина як такого, наслідком чого є формування громадянськості як особливої якості людини. На її думку, в педагогічному сенсі громадянськість складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, свій обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою. Відповідно її структурними компонентами є ціннісний, діяльнісний (технологічний) та процесуальний (особисто-творчий) складники [150, с. 68].

Звертає увагу О. Пометун і на питання про зміст поняття громадянської компетентності. Складовими частинами останньої вона називає такі: громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи життя й реалізації потреб і інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави взагалі та української зокрема; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, установки, цінності й якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [152, с. 4].

Серед українських дослідників громадянської компетентності, знову ж таки в розрізі педагогічної науки, можна назвати Т.М. Смагіну та М.В. Михайліченка, які присвятили цій темі свої кандидатські дисертації [177, 115]. Зокрема, Т. Смагіна визначає «громадянську компетентність учня як сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізуватись як громадянину української держави [176, с. 7]». На відміну від О. Пометун, Т. Смагіна виділяє три структурні елементи громадянської компетентності: когнітивний, ціннісний і діяльно-процесуальний. Що ж стосується сфер формування громадянської компетентності, то, на думку

дослідниці, їх є дві: освітня, яка спрямовує діяльність учня на потреби майбутнього життя шляхом формування елементів компетентності громадянина засобами навчального процесу, та життєву, яка враховує впливи на учня сімейного виховання та соціуму [176, с. 7].

Що стосується наукової позиції М. Михайліченка, то в своєму дослідженні він менше уваги приділяє визначенню громадської компетентності, а більше схиляється до аналізу її ролі у формуванні майбутнього вчителя предметів гуманітарного циклу. Однак деякі штрихи можна означити. Так, він зазначає, що громадянська компетентність майбутніх учителів ПГЦ є складним, інтегрованим утворенням у цілісній структурі особистості фахівця, складником його професійної культури та професійної компетентності; результатом оволодіння педагогічною професією; загальною категорією, що уособлює розвиток громадянськості як особистісної якості, яка визначає громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість і суспільно-корисну діяльність особистості та готовність до ефективного розв'язання завдань громадянської освіти у процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно важливих якостей і здібностей [114, с. 10-11]. У змісті громадянської компетентності майбутніх учителів ПГЦ визначено такі структурні компоненти як когнітивний, операційно-процесуальний та ціннісно-мотиваційний.

Деяку інформацію отримуємо, коли знайомимося з відомою книгою з життєвої компетентності особистості за редакцією Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, Г.М. Несен. В ній один з авторів книги І.Г. Єрмаков громадянську компетентність подає як одну з ключових компетентностей особистості. Громадянська компетентність, – зазначає автор, – розвиток здатностей бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі у громадянському житті [63, с.133]. Посилаючись на І. Тараненко, І.Г. Єрмаков називає серед головних структурних елементів громадянської компетентності такі: когнітивні, емоційні, діяльнісні [63, с. 133-134]. Заради справедливості треба сказати, що в

даній статті І. Тараненко мова більше іде не про громадянську компетентність, а про громадянську освіту, а ці поняття все ж таки різні. Сама І. Тараненко розглядає їх як наслідок і причину. Так, вона пише, що на освіту в цілому (а на громадянську освіту особливо, оскільки мова в статті іде саме про неї) покладається завдання, пов'язане з формуванням соціально-політичної компетентності особистості, розвитку в ній таких якостей, як соціальна активність, відповідальність, повага до прав людини, до інших культур, підготовки молоді до ролі громадян відкритого демократичного суспільства. Все це задекларовано в різних документах і може вважатися концептуальними основами громадянської освіти в Україні [186, с. 15].

Завершуючи огляд підходів до визначення сутності громадянської компетентності особистості, спробуємо дати власне визначення. Насамперед варто зауважити, що фундаментальний аналіз сутності явища громадянської компетентності особистості – справа майбутнього і не одного, очевидно, дисертаційного чи монографічного дослідження. Ми ж спробуємо означити основні, як здається, методологічні зрізи аналізу даного поняття. Стан розробки вказаної проблематики дає підстави вирізнити, як мінімум чотири таких зрізи: поняття громадянської компетентності за її природою, поняття громадянської компетентності за її функціональним призначенням, поняття громадянської компетентності за її структурою, поняття громадянської компетентності за широтою її дії.

Природа громадянської компетентності – висхідна методологічна позиція, усвідомлення якої дає можливість подальшого аналізу сутності цього феномену. Тут варто нагадати, що суспільний організм – надзвичайно складна система, різні частини якої мають свою природу, завдання, механізм функціонування, принципи дії яких нерідко є не тільки співпадаючими, але й суперечними, антагоністичними. Однак при всій цій різнобарвності суспільний організм завжди прагне цілісності, єдності, злагодженої дії своїх частин.

Людський індивід – найважливіша частинка суспільного організму, без якої немає суспільства взагалі, немає держави, народу, сім'ї, країни тощо. Це означає,

що громадянин і суспільство – два невід’ємні, органічно взаємодіючи полюси цілісної життєдіяльності соціуму. Вони мають дорівнювати один одному. Компетентність соціуму і компетентність громадянина – дві сторони ефективного життя народу, держави. Проблема громадянської компетентності особистості за своєю природою – це проблема відповідності, адекватності людського індивіда, його особистості як громадянина, як члена соціуму з усіма його громадянськими якостями. Компетентний громадянин – той, який відповідний суспільству, в якому живе і діє. Бути компетентним у громадянському сенсі – значить бути здатним діяти у відповідності до певних стандартів, адекватно мислити і діяти, бути адекватним членом суспільної організації життя. Мати громадянську компетентність – це значить розвивати такі особисті якості, які дали б змогу людині виступати повноцінним громадянином, громадянином у всій своїй цілісності – як носія знань, уявлень, навичок, дій, вольових мотивів тощо. Це значить культивувати в собі такі громадянські чесноти, щоб самореалізуватись як громадянина саме цього суспільства, цієї країни, цієї держави. Виходячи з цього сформулюємо **перше визначення громадянської компетентності особистості як певного стану людського індивіда, громадянське буття якого є адекватним стану соціуму, в якому цей індивід здійснює власну життєдіяльність.**

Поняття громадянської компетентності особистості з позиції природи цієї компетентності є базовим і необхідним для сходження на новий рівень її аналізу – функціональний. В цьому контексті виходити потрібно з того, що адекватний громадянин своєї держави, країни – це громадянин, який не тільки здатний реалізувати свої права та обов’язки, але і є причетним до справ країни. Його здатність бути адекватним, відповідним, рівним соціуму породжує питання про конкретизацію цього положення. Вище вже йшла мова про статус громадянина. Як відомо, в історії не всі держави, не всі суспільні організми кожному своєму члену надавали право громадянина. Однак ті, хто цього статусу заслуговував, прагнули за його допомогою реалізувати громадянськість. Тобто розкрити цілі гамму власних людських чеснот, реалізувати їх в суспільних чи державних

справах, щоб цим довести і закріпити свій статус громадянина. «Громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, що породжує в неї певні духовно-моральні почуття щодо встановлених у ній порядків, її історії й культури, а також наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для володіння певними правами (приміром, такими, як право на державне забезпечення й захист, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободу слова й асоціацій, право на житло, роботу, освіту, медичну і матеріальну допомогу, на захист безпеки і власності тощо). Ідеальний громадянин – це модель особи, яка цікавиться державними справами і поінформована про них; коли це потрібно, виконує громадянській обов’язок голосування; голосуючи, діє «раціонально», обмірковуючи проблеми сьогодення та приймаючи рішення, що ґрунтуються на власній думці громадянина з цих проблем; цікавиться станом справ у суспільстві взагалі та є активним у громадянському житті [137, с. 646-647]».

Громадянськість – цілісна характеристика людини – громадянина, яка вказує на те, що певна людина володіє такими якостями, що дозволяють їй досягати статусу громадянина та розгорнути його у всіх необхідних для цього сферах діяльності. Як зазначає О. Пометун, «важливим складником громадянськості як риси особистості є насамперед поінформованість людини з питань розвитку демократії в різних країнах світу і в Україні, її здатність керуватися відповідними знаннями в умовах сучасного суспільного та політичного життя, що досягається шляхом вироблення умінь і навичок, необхідних для компетентної участі в громадсько-політичному житті нашої країни. Вона передбачає також прояви активної громадянської позиції, критичне та конструктивно-творче ставлення до соціального середовища [150, с. 68]».

Отже, статус громадянина і якість громадянськості є необхідними внутрішніми чинниками громадянської компетентності особистості, які забезпечують останню в розрізі реалізації тих чи інших функцій. Тому можна стверджувати, що **громадянська компетентність особистості у її функціональному вимірі – це поняття, яке відображає стан індивіда як**

громадянина, рівень громадянськості якого дозволяє йому реалізовувати свої права та свободи, а також належно виконувати громадянські обов'язки.

Третій вимір у визначенні громадянської компетентності особистості впливає з другого і пов'язаний з її структурою як явища. Варто сказати, що цей зріз аналізу є найважливіший з огляду на достовірність дослідження. Тому питання про структурні елементи самої громадянської компетентності особистості ми винесли в наступні параграфи. Тут лише визначимо методологічно базові структури поняття. Очевидно, що першою з них має пізнавальна структура. Адже людина – істота свідомо і більшість своїх дій прагне виконувати свідомо. До такого висновку приходять абсолютна більшість дослідників проблеми громадянської компетентності особистості (західні Р. Даль, Х. Мюнклер; українські О. Пометун, Т. Смагіна, Л. Сохань, І. Єрмаков тощо).

Як відомо, без дії немає явища. Будь-які когнітивні структури нашої життєдіяльності тільки тоді чогось варті, якщо вони знаходять практичне застосування. Ось чому методологічно важливо допустити в сутності громадянської компетентності особистості діяльнісні структури. З іншого боку, людська діяльність неможлива без певного напруження людських сил, без певного рівня сили волі, без готовності громадянина до тих чи інших дій. Вольовий компонент громадянської компетентності – це той стрижень, який перетворює громадянські пізнавальні чесноти особистості в рушійні сили, в практичну діяльність.

Тут ми підходимо до наступного дуже важливого методологічного висновку при визначенні поняття громадянської компетентності особистості. Мова іде про цілепокладання як необхідний атрибут людської діяльності. Очевидно, компетентний громадянин під час реалізації своїх громадянських прав і свобод, обов'язків тією чи іншою мірою уявляє майбутній результат своєї діяльності. Він має віртуальну модель того, до чого він прагне як громадянин. Ціль не буває без знання, а без волі ціль перетворюється на мрію і навіть фантазію. Очевидно, що всі вказані вище методологічні складники поняття громадянської компетентності органічно взаємопов'язані і дають можливість його сформулювати.

Отже, громадянська компетентність особистості у структурному її вимірі – це поняття, яке відображає здатність і готовність людини виявити свій статус громадянина та рівень своєї громадянськості завдяки пізнавальним, діяльнісним, вольовим та цілепокладальним чеснотам.

Від структурного виміру поняття громадянської компетентності особистості ми, врешті, підійшли до останнього виміру – просторового. Адже певна наявність (структура) функцій і структура внутрішніх елементів завжди мають виражатися в структурі сфер прояву. Таким чином, мова іде про такі внутрішні особливості громадянської компетентності як явища і поняття, які характерні тільки цій сутності.

В попередньому розгляді предмета дослідження не раз говорилося про те, що компетентності розглядають в найрізноманітніших сферах. При цьому одні з них є так звані ключові, інше – галузеві, ще інші – предметні [151; 174]. Громадянська компетентність належить саме до перших. Це означає, що ця компетентність є поліфункціональною, поліваріантною, системною, полівалентною. Громадянська компетентність може реалізуватися фактично у будь-якій сфері людського життя, де важливими виступають проблеми громадянина, його прав і свобод. Очевидно, що важко знайти таку сферу життя людини, де б не актуалізувалися ці проблеми. В одних сферах тема громадянських прав і свобод, а також обов'язків є органічною, «своєю» і постійно існуючою. В інших вона проявляється рідше, але від цього не буває менш гострою.

Більшість дослідників теми громадянської компетентності особистості виділяють п'ять основних сфер, де ця ключова компетентність «працює» найбільше. Це – політичний, правовий, економічний, соціальний та культурний простір демократичної держави [152, с. 4]. Виходячи з цього сформулюємо наступне визначення громадянської компетентності особистості. **Це філософське поняття, яке відображає ключову, поліваріантну, полівалентну, системну компетентність, яка дозволяє людині реалізовувати свої**

громадянські чесноти у всіх сферах її діяльності, насамперед у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній.

Як бачимо, громадянська компетентність особистості – дуже складне явище. Тому однозначного поняття поки що не має. Кожне з виведених нами вище є таким, що відображає певний «кут зору» на сутність громадянської компетентності. Кожне з них, як ми вважаємо, є обґрунтованим, але, можливо, не найточнішими в силу всього того, що було сказано в цьому параграфі. Певну ясність можна внести, детально розглянувши наступні проблеми цього розділу – питання про головні структурні та мотиваційні елементи громадянської компетентності особистості.

2.2. Головні чинники та структурні елементи громадянської компетентності особистості

Ставлячи перед собою завдання розкрити головні чинники та структурні елементи явища громадянської компетентності особистості, ми маємо, насамперед, означити кілька важливих методологічних зауважень. Найголовніше, на нашу думку, полягає в тому, що вирішення такого завдання – це питання подальших, головне, конкретних досліджень в різних галузях гуманітарного знання (педагогічного, психологічного, соціологічного тощо). Зумовлено це, з одного боку, недостатністю наукової розробки цього зрізу проблеми саме в соціальній філософії, з іншого – констатацією того факту, що цей контекст найширше розглядається сьогодні саме в різних гуманітарних дослідженнях, а не на рівні методологій. Тому завдання нашої роботи – виявити головні елементи громадянської компетентності особистості у їх логічному взаємозв'язку та обґрунтованій структурі. Для розв'язання самої проблеми структури громадянської компетентності у її повноті та деталях визначення основних структурних елементів є першим, але дуже важливим кроком, а тому актуальним з позиції поступовості розгортання наукового дослідження.

Другим методологічним зауваженням є те, яке фіксує внутрішні взаємозв'язки таких категорій філософії як сутність і явище. Як відомо, сутність являється, а явище істотне [97, с. 227]. Сутність – це концентрований вираз явища, його головний стрижень. Як зазначається у філософському словнику за редакцією В.І. Шинкарука, категорія сутності виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення; категорія явища відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо в формах живого споглядання. Сутність завжди виступає як внутрішній зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття, явище – як зовнішнє розкриття сутності, форма її виявлення [199, с. 679].

В контексті вищесказаного звернемо увагу на поняття структури. Структура – логічний зв'язок між сутністю і явищем. Тому що вона (структура) – наслідок сутності, остання в ній проявляється так само, як і в явище. Разом з тим, структура ближча до сутності, ніж явище. Якщо останнє нерідко може зовсім не виявляти сутності, то структура є послідовним її продовженням. Структура – це спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ об'єктивного світу, мислення та пізнання; сукупність істотних відношень між компонентами всередині цілого; внутрішня будова чого-небудь [199, с. 667]. Саме в такій якості структура і є виразом сутності ознак будь-чого. В контексті нашого дослідження це означає прямий зв'язок сутності громадянської компетентності особистості та її структури. Це означає також і те, що розкривати питання про головні структурні елементи структури громадянської компетентності особистості неможливо без розуміння того, що такі елементи, як і сама структура, є логічним відображенням сутності громадянської компетентності, яка позначається через відповідне поняття.

Третім методологічним зауваженням в контексті дослідження головних структурних елементів громадянської компетентності особистості є ідея цілісності сутності даного явища, так і його будови, структури, а тому і головних елементів. Потрібно виходити з того, що сутність будь-чого – це цілісність, яка

виражає природу предмета. Навіть якщо вона передбачає певну внутрішню суперечливість, в основі своїй вона єдина, цілісна. Така цілісність логічно впливає з розуміння самої сутності як внутрішнього змісту предмета, що виражається в єдності всіх різноманітних і суперечливих форм його буття [200, с. 638].

Цілісність – узагальнена характеристика предмета, який має складну будову. Вона репрезентує предмет у його інтегрованості, самодостатності, певній його онтологічній та функціональній автономності. Цілісність завжди притаманна сутності предмета, вона є головною характеристикою внутрішньої єдності предмета і, разом з тим, найважливішим критерієм її розвинутої. Наскільки сутність єдина – це видно по її цілісності. Наскільки сутність розвинута, самодостатня і досконала – це також видно по її цілісності. Людська особистість не є винятком в цьому плані, вона також підкорена цілісності. Як писав М. Гайдеггер, навіть у такому випадку, якщо «все виглядає так, ніби в своїх повсякденних турботах ми прив'язані лише до одного або іншого певного суцього, ніби ми заблукали в тому або іншому колі суцього. Проте якою б розщепленою не здавалась нам повсякденність, вона все-таки, нехай лише у вигляді тіні, ще містить в собі як єдність «цілого». Навіть тоді, і саме тоді, коли ми зайняті безпосередньо речами і самими собою, нас охоплює це «в цілому» [206, с. 90].

В контексті вищесказаного очевидним є те, що як сутність громадянської компетентності особистості, так і її структура, а тому і головні елементи структури є явищами цілісними, і однорідними. Цілісність сутності громадянської компетентності виражається через структуру останньої. А цілісність структури громадянської компетентності особистості лише вказує на ступінь цілісності її сутності як стрижня, як основи цього явища. Тому саме такий методологічний орієнтир в дослідженні, на нашу думку, може дати певний результат щодо питання про основні структурні елементи громадянської компетентності особистості.

Нарешті, четверте методологічне значення в розрізі нашої проблеми – це положення про те, що громадянську компетентність потрібно розглядати

системним чином, а саме як явище, яке глибоко інтегроване в загальний формат життєдіяльності особистості і соціуму, в яких вона існує. Громадянська компетентність особистості – це не ізольована її якість, яка ніяким чином не впливає на саму людину та суспільне оточення. Так само вона формується, вдосконалюється реалізується не ізольованим чином, поза соціумом. З цього випливає важливий методологічний орієнтир у дослідженні головних структурних елементів громадянської компетентності – потреба розглядати всі або більшість найважливіших чинників, факторів виявлення і актуалізації таких елементів, в тому числі зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних і суб'єктивних. Такий підхід, як уявляється, дасть можливість вичленити і соціальний, суспільний зріз громадянської компетентності особистості та її головних елементів, і індивідуальний зріз як сукупність, систему або низку системних якостей людини, що характеризують її громадянськість, її компетентність як громадянина країни.

Як відомо, будь-які людські якості є результатом не тільки зусиль самої людини, хоча цей фактор нерідко є вирішальним. Очевидним є те, що зовнішні чинники грають дуже важливу роль у формуванні людини. Явище громадянської компетентності особистості не є винятком. Разом з тим, враховуючи особливий суспільний статус цієї людської якості, зважимося стверджувати, що в цьому контексті зовнішні, об'єктивні фактори її розгортання вимагають особливої уваги та аналізу.

Серед базових зовнішніх факторів, безсумнівно, потрібно виділяти ті, які характеризують суспільство як феномен, що тим чи іншим чином окреслює рамки реалізації прав і свобод громадян – основної мети функціонування громадянської компетентності. Тут можна говорити про політичну систему суспільства, форму державного правління або форму державного устрою та інше. Однак, на нашу думку, концентрованим явищем, яке репрезентує політичні можливості людини у культивуванні та реалізації своїх громадянських прав, є політичний режим. Сьогодні аналізу цього феномена присвячена досить обширна дослідницька література, не зважаючи на те, що це поняття ввійшло в лексикон гуманітарних наук недавно. Існує також низка визначень політичного режиму. І хоча вони

багато в чому відрізняються одне від одного, абсолютна більшість з цих визначень сходяться в тому, що політичний режим – це поняття, яке органічно пов'язане з правами і свободами громадян. Так, політичний режим трактується як способи й методи здійснення політичного владарювання, порядок взаємовідносин громадянського суспільства та політичної влади [29, с. 122]. В підручнику з політології за загальною редакцією В.Г Кременя і М.І. Горлача сказано, що політичний режим – це спосіб функціонування та взаємозв'язку основних елементів політичної системи суспільства. На думку авторів, він включає цілий ряд суттєвих аспектів життєдіяльності суспільства і людини, в тому числі співвідношення прав та свобод громадян [146, с. 396]. Близьким до цього є визначення політичного режиму авторами іншого підручника з політології, за редакцією О.В. Бабкіної та В.П. Горбатенка. Вони вважають, що політичний режим – це система засобів і методів здійснення політичної влади; модель, форма взаємодії державно – владних структур і населення [147, с. 26]. А в навчальному посібнику В.І. Муляра прямо говориться про те, що політичний режим – це система методів здійснення державної (політичної) влади, яка відображає ступінь, міру задоволення демократичних прав і свобод громадян [124, с. 75].

Приклади можна наводити і далі, однак навіть з цього короткого ряду видно, що політичний режим – це феномен, який прямо і безпосередньо пов'язується не тільки з якісними характеристиками суспільного устрою країни. Політичний режим – це фактично політичне обличчя будь-якого суспільства, будь-якої країни. Він – концентрований вираз, насамперед, того, яка в країні влада (державна і політична), як ця влада керує суспільством, якими методами, як вона будує свої відносини з громадянами країни в цілому і з кожним окремо. Політичний режим – визначальна ознака суспільного і політичного життя країни, що дає можливість говорити про те, які рамки цього життя створені для громадян. Якщо вони досить широкі, з можливостями різноманітних варіантів вибору, тоді говорять про плюралістичний (демократичний) політичний режим і про адекватне йому демократичне суспільство. Такий режим і зумовлене ним суспільство створюють відповідні умови для актуалізації та формування громадянських

якостей людини, накладають відбиток на всі процеси, де такі якості розгортаються. В результаті людина отримує різноманітні шляхи і форми самореалізації в цілому, в громадянській сфері зокрема. Її вільний вибір зумовлює і відповідний рівень суспільної та індивідуальної відповідальності та громадянської компетентності.

Зовсім інша картина з громадянською компетентністю в умовах політичного режиму, який мінімізує рамки актуалізації та розгортання громадянських якостей людини, її громадянської компетентності. Це режим тоталітарний, який за своєю природою є системою методів і способів реалізації тотальної, всепроникаючої, безмежної державної (політичної) влади з метою повного підпорядкування державі, владі життєдіяльності індивіда як у суспільному житті, так і в особистому, індивідуальному. Це режим, де громадянська активність, громадянські якості, громадянська компетентність актуалізуються і реалізуються специфічним чином, у наперед визначеному владою (державою, ідеологією, пропагандою, силовими методами тощо) річищі. А відтак цей процес піддається жорсткому контролю з фактичною відсутністю можливостей вибору з боку людини. В тому числі і вибору громадянської позиції.

Найважливішим наслідком функціонування будь-якого політичного режиму як об'єктивного зовнішнього чинника сутності і структури громадянської компетентності особистості є, безсумнівно, стан громадянського суспільства. Взагалі потрібно сказати про те, що всю структуру суспільних відносин можна подати з двох взаємовиключних площинах: політичній та громадянській, неполітичній. Найважливішою ознакою першої є домінування загального інтересу, уособлюваного практично завжди державою. А відтак відносини людей чи суспільних груп у цій площині – це завжди відносини владарювання і підпорядкування, відносини ієрархічні, які передбачають різний суспільно-владний статус їх учасників. Громадянська ж площина суспільної структури характеризується домінуванням індивідуального інтересу над загальним, а тому завжди є уособленням потреб конкретної людини. У цій площині люди

виступають як рівні один одному з позиції соціальної цінності, їх соціальний статус в даному разі не грає жодної ролі.

Саме в другому випадку фахівці говорять про громадянське суспільство – галузь неполітичного життя суспільства. Це така сфера життя громадян, куди політичні гравці (держава, політичні партії тощо) мають обмежені можливості для втручання. Як зазначає В. Муляр, при поверховому погляді сферу громадянського суспільства складають сім'я, світогляд людей, їх переконання, релігійні вірування, музика, театр тощо. Тобто, ті сторони життя індивіда, де він виявляє свою максимальну незалежність від держави та її органів. Однак, якщо придивитися глибше, то ми побачимо, що основу громадянського суспільства складають економічні засади життя людей. Саме тут проявляються такі їх потреби і інтереси, оптимальне задоволення яких сприятиме становленню їх як свободних громадян суспільства [124, с. 72]. Там, де можлива свобода громадянина, там можливий і вибір, і відповідальність. Якщо є у людини вибір, тоді це створює потенційні можливості конкуренції інформації, знань, зразків поведінки тощо. Така суспільна атмосфера, безсумнівно, сприятиме актуалізації та зростанню людських якостей людини як особистості та індивідуальності в будь-якому розрізі її життєдіяльності, в тому числі і в громадянському. Таким чином, є реальні можливості формування громадянської компетентності як вільного вибору людини.

Можна з достовірністю констатувати, що громадянське суспільство – один з найвпливовіших факторів громадянської компетентності особистості, її сутності та головних елементів структури. З іншого боку, його існування так чи інакше пов'язане з політичним режимом. Характер останнього прямо і безпосередньо зумовлює характер громадянського суспільства, його якісні властивості, просторові характеристики, функції і місце в системі цінностей того чи іншого суспільного організму. Маючи на увазі той факт, що основним принципом громадянського суспільства є принцип приватного інтересу (про це йшлося в 1 розділі в контексті концепції Гегеля), а приватний інтерес – вічний супутник життя людського індивіда, можемо говорити про те, що громадянське суспільство

навіть у мінімізованому вигляді існує при будь-яких політичних режимах. Однак очевидно: чим жорстокіший, чим більш недемократичний політичний режим існує в країні, тим менше цивілізованих, відкритих форм громадянського суспільства і тим більше його у закритих, прихованих, підпільних формах. Те саме можна сказати, відповідно, і про громадянську компетентність особистості: рівень демократичного політичного режиму, а відповідно і політичного життя суспільства, прямим чином впливає на якісний стан громадянської компетентності, на те, в яких формах – відкритих чи закритих вона буде реалізовуватися.

Тут ми підходимо до наступного важливого фактора громадянської компетентності особистості – громадянської культури. Можна впевнено стверджувати, що цей фактор – унікальний. З одного боку, громадянська культура є наслідком функціонування політичної системи і особливо політичного режиму в країні. Громадянська культура також зумовлена особливостями буття громадянського суспільства, його характером, особливостями функціонування тощо. З іншого боку, необхідно говорити про громадянську культуру як найфундаментальнішу причину громадянської компетентності. Для цього звернемося до сутності культури взагалі, зважаючи на те, що громадянська культура суспільства і особистості – лише частковий випадок культури суспільства і особистості взагалі.

В лексиконі гуманітарних наук поняття культури в останні десятиліття займає особливе місце. Це зумовлено тією надзвичайною сутністю, яка виражається в культурі. Культура – особливе явище людського буття. Її природа настільки багатогранна, що дослідники і до сьогодні не в змозі сформулювати єдиний підхід до її пояснення. З іншого боку, як зазначає В. Муляр, культура – важливе наукове поняття, без якого сьогодні не може обійтися будь-який серйозний аналіз в галузі гуманітарного знання [121, с. 226]. Її актуальність настільки важлива, що дослідження сутності культури стали систематичними ще з другої половини минулого століття. Як пише В. Малахов, вже 1952 року у спільній праці американських дослідників А. Кребера і К. Клакхона було

наведено біля 170 дефініцій культури, які фігурували в американській та європейській науковій літературі, а через 15 років ця цифра виросла до 250 [103, с. 7]. На сьогодні фахівці нараховують біля 500 визначень культури.

Таке розмаїття визначень культури, звичайно, – не данина моді на наукові дослідження культури, хоча це і присутнє. Справжня причина полягає в надзвичайній мозаїчності самої культури, її здатності актуалізуватися в будь-якій грані людської діяльності. Це зумовлено тим, що сама культура – явище універсальне. Філософський смисл її позначення передбачає констатацію того факту, що культура – всепронизуюча сутність, яка є фундаментальною ознакою саме людського буття.

Один із сучасних дослідників явища культури В. Муляр підкреслює, що незважаючи на широку термінологічну «розкиданість» культури в сучасній науковій літературі, можна говорити про три основні підходи в обґрунтуванні її сутності. Згідно з першим з них культура є сукупністю практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюється в результатах продуктивної діяльності. Другий підхід акцентує головну увагу не тільки на результатах людської діяльності, але й на самій діяльності. В основі ж третього лежить розуміння культури як технологічного принципу діяльності, який надає останній особливої якості [121, с. 228]. Узагальнюючи ці та інші підходи до визначення сутності культури, виокремлемо кілька важливих зрізів культури, які стосуються нашого дослідження. Перший полягає в тому, що культура – результат суто людського способу діяльності, яка створює те, чого не існує в готовому вигляді в природі. Культура – це штучна природа в тому смислі, що вона створена людиною. Тому людина вкладає в цю штучну природу всі свої сутнісні сили – знання, уміння, навички, здібності, потреби, інтереси, цілі, цінності тощо. Це означає, що створюючи культурне середовище, людина залишає в ньому себе як істоту творчу і незавершену, необмежену в своїй сутності. Накопичуючись діяльністю поколінь, культура перетворюється на своєрідний простір людських сил, в ній виражених. Культура, таким чином, це – відбиток людини, виражений у

предметних і діяльнісних формах. Одночасно вона – показник того, на що здатна людина в просторі перетворення природи і оптимізації власного буття. Культура – ступінь, міра реалізації творчих сил людини, яка втілила їх у формоутвореннях культури. Ось чому, як зазначає В. Шинкарук і О. Яценко, в культурі відкрystalізовані смисл, логіка, ідея предмета, що відображають рівень розвитку індивідуальності людини, врешті – людський смисл і значення. Культура – це поле людських смислів та значень [219, с. 178].

Такий висновок про сутність культури неодмінно актуалізує інший її зріз. А саме той, де мова іде про головне соціальне призначення людини. Виступаючи полем людських смислів, кладовою людських сил, культура володіє здатністю ці сили актуалізувати в конкретній людській діяльності. Це відбувається завдяки унікальному механізму людської діяльності – взаємодії опредметнення та розпредметнення. Фактично будь-яка творча діяльність людини по перетворенню природи і створенню штучної природи (культури) є процесом опредметнення людських сил, які «переходять» з людини на результат її діяльності – формоутворення культури. Опредметнення в цьому смислі – це процес взаємодії людини з навколишнім світом, в якому сутнісні сили людини – здібності, знання, уміння, навички і т. д. – втілюються в предметах як результатах її діяльності. Таким чином, ці людські сили «згасають» в предметі та існують в ньому прихованим чином в якості людського його призначення. Вони знову «оживають» тоді, коли людина використовує даний предмет у відповідності до його призначення і, таким чином, актуалізує згаслі раніше людські сили предмета культури. Так здійснюється розпредметнення. Опредметнення і розпредметнення – вічний процес переходу людських сил у формоутворення культури та наступної її актуалізації і переходу в людський потенціал в процесі практичної діяльності.

Отже, культура виражає свою важливу суспільну функцію своєрідного «соціального передавача» людської сутності (людських сил) від одного покоління до іншого, від однієї людини до іншої. Культура – універсальний спосіб олюднення будь-якого людського індивіда, його людської соціалізації. Можна

впевнено говорити, що поза культурою як полем людських смислів, значень немає людини як істоти, яка володіє людським змістом. Тільки «занурившись» в культуру як досвід поколінь, як кладову людських сил, кожен з нас отримує шанс стати людиною. Опредметнюючи свою людську сутність завдяки взаємодії з культурою, ми розпредметнюємо саму культуру, роблячи її своїм надбанням. Ось чому культуру можна кваліфікувати як своєрідну «соціальну спадковість» людського способу буття. «Культура, – зазначає В. Муляр, – це своєрідний, унікальний, притаманний лише людині «соціальний передавач» людської сутності. Вона – універсальний спосіб успадкування сутнісних сил людства наступним поколінням в умовах сутнісної неповноти можливостей свого роду, яка також дана апріорі будь-кому з нас. Культура – це закономірний механізм успадкування людської сутності в умовах свободи, яка дана апріорі кожному з представників людського соціуму. Ось чому культуру варто розглядати як своєрідний «фокус», крізь який «заломлюється» будь-який прояв діяльності людського індивіда [121, с. 235-236]».

Наведені вище висновки – методологічний ключ до розуміння ролі громадянської культури у формуванні громадянської компетентності особистості та головних її структурних складових. Адже громадянська культура, як було сказано вище, виступає частковим випадком культури взагалі. А тому несе в своїй сутності всі ознаки останньої. Так само, як і культура взагалі, громадянська культура – результат людської діяльності в тому смислі, що вона не виникає природним чином саме як частина природи. Здійснюючи спільну життєдіяльність, люди обмінюються між собою власними силами, в тому числі сутнісними силами, які репрезентують громадянську сферу – своїми знаннями, уявленнями про громадянськість, державу, громадянське суспільство, уміннями і навичками громадянської діяльності, потребами та інтересами бути громадянами і домагатися задоволення своїх громадянських прав в усіх сферах життя суспільного організму, а також виконання громадянських обов'язків, ставити собі як громадянам країни ті чи інші цілі, формувати громадянські цінності тощо. В такому процесі створюється своєрідне поле, простір, де спільне бачення

громадянської сфери кристалізується і формується як певний рівень, ступінь, міра громадянської цивілізованості, як громадянська культура. Кожна людина, суспільна група, суб'єкти економічного, політичного, правового та іншого життя суспільства, кожне нове покоління вносить свою частку в цей спільний простір, формуючи, таким чином, певні спільні, роками і століттями усталені і випробувані часом норми, стандарти, правила громадянської діяльності. Так здійснюється опредметнення людських громадянських сил і накопичення громадянської культури людини і суспільства. Ці сили втілюються і своєрідним чином «вмирають» у формуваннях громадянської культури – живих і опредметнених. Вони знову «оживають» тоді, коли вказані формоутворення розпредметнюються, тобто використовуються людьми в процесі їх діяльності по реалізації громадянства, громадянських прав і свобод. Чим інтенсивніше відбуваються процеси опредметнення та розпредметнення громадянської культури певного суспільства, тим швидше і повніше формується її стрижень. Це означає, що у будь-якої людини, яка здійснює свою багатогранну життєдіяльність в такому суспільстві, швидше з'являються можливості освоювати зміст його громадянської культури, базові принципи та цінності. А відтак повноцінним чином входити в «атмосферу», вирій громадянського життя країни, актуалізувати і проявляти свій громадянський потенціал. З іншого боку, і суспільство в такому разі отримує потужний резерв вдосконалення власної громадянської сфери як одного з важливих факторів подальшого розвитку.

Отже, ми можемо констатувати, що громадянська культура, так само як і культура взагалі, проявляє своє дуже важливе суспільне призначення. За своєю сутністю вона виступає як поле людських громадянських смислів та значень. Громадянська культура – це особливий зріз людського як громадянського з боку його людиностворювального змісту. Це результат, показник розвитку і практичного втілення людських сил у вимірах їх громадянськості. Ось чому громадянська культура своєрідним чином відтворює історію і логіку розвитку громадянського життя суспільства і людини, а також фіксує в них творчий характер людини як громадянина країни. В цьому плані громадянська культура

виступає об'єктивним фактором формування громадянської компетентності особистості, тим полем громадянських смислів, без творчого освоєння яких будь-яка людина не може стати повноправним громадянином своєї країни. Лише соціалізуючись через своєрідне «занурення» в громадянську культуру як сукупність знань, уявлень, умінь, навичок, здібностей, потреб, інтересів, цілей, цінностей, вольових та інших громадянських стандартів тощо, конкретний людський індивід здійснює розпредметнення цієї культури, одночасно опредметнюючи себе як громадянина. Таким чином розгортається діалектика людини і суспільства в контексті формування громадянської культури і громадянської компетентності як соціуму, так і особистості.

Разом з тим, структура громадянської культури того чи іншого суспільного організму зумовлює не тільки громадянську компетентність особистості, але і її структурні елементи і будову в цілому. Внутрішні пропорції чи диспропорції громадянської культури – фактор відповідних пропорцій чи диспропорцій в структурі громадянської компетентності. Що буде більше розвинуто в людині як громадянинові – пізнавальні елементи структури її відповідної компетентності чи, наприклад, вольові – це зумовлено нерідко саме особливостями громадянської культури. А остання, як відомо, багато в чому залежить від політичного режиму та стану громадянського суспільства.

З вищесказаного випливає і інша соціальна функція громадянської культури, так само як у випадку з культурою взагалі. Мова іде про здатність громадянської культури бути своєрідним «соціальним передавачем» громадянськості між людьми і поколіннями. Громадянська культура – це своєрідна «соціальна спадковість» процесу формування громадянських прав і свобод людини, її громадянської компетентності. Це означає, що і громадянська компетентність конкретної особистості – процес, який невіддільний від фундаментальних тенденцій формування громадянської компетентності людини, що виявляється в тому чи іншому соціумі. Це означає також і те, що, наприклад, справа формування громадянських якостей людського індивіда – це завжди контекст конкретних громадянських засад соціуму, де здійснює свою

життєдіяльність цій індивід і що його громадянські якості – своєрідний наслідок дії найрізноманітніших факторів його соціалізації, в тому числі громадянської культури суспільства і основних засад функціонування громадянської компетентності людини даного суспільства.

Говорячи про головні чинники формування громадянської компетентності особистості та її структури, варто мати на увазі і інші причини. До останніх можна віднести політичну культуру суспільства і людини як суттєвий чинник. Важливими факторами, що зумовлюють людські громадянські якості як компетенції, є економічна культура, правова культура, стан розвитку соціальної сфери в тому чи іншому суспільстві. Ці та інші сторони життєдіяльності суспільства і людини з деякою мірою допуску можна називати зовнішніми, об'єктивними по відношенню до людини та її громадянських якостей причинами.

З іншого боку, людина, як відомо, є творчою сутністю. Вона ніколи не залишається в певних рамках власного буття, вона завжди прагне вийти за них. Так людина вдосконалює свої найрізноманітніші сили, вдосконалюючи себе в цілому. Наявність об'єктивних можливостей такого вдосконалення – необхідна однак не вирішальна його умова, в якості якої треба завжди мати на увазі внутрішній стимул. Явище громадянської компетентності особистості – не виняток, воно так само зумовлене вирішальним чином самою особистістю. Аналіз таких умов – логічне завдання в дослідженні об'єкта цієї роботи, що буде зроблено в наступному параграфі. Зараз ж розглянемо основні структурні елементи громадянської компетентності особистості.

Будь-який людський індивід, якщо він володіє достатнім рівнем творчої сутності, завжди прагне у своїй життєдіяльності певного усвідомлення дій та вчинків. Це допомагає йому формувати власні завдання у вигляді потреб, цілей, структурувати свою позицію через формування цінностей. Врешті, кожна людина прагне до того, щоб її життя було максимально узгоджене з її світоглядом як цілісним розумінням та відчуттям світу, в якому вона живе. Можна сказати, що кожен з нас прагне бути цілісним у своїй життєдіяльності і чим вищий рівень першої, тим ефективнішою є друга. Це особливо актуальним для людини стає

тоді, коли життєві обставини зумовлюють до дій, які нерідко суперечать одна одній. Сучасне життя великою мірою нагадує саме такий набір обставин. Ось чому особливо сьогодні актуалізуються слова І. Канта, сказані ним ще на початку його наукової діяльності. В праці «Нове висвітлення перших принципів метафізичного пізнання» (1755 р.) німецький вчений чітко говорить про свободу волі, якою людина володіє і тому кардинально вирізняє свою життєдіяльність від світу природної необхідності. А в «Критиці чистого розуму» І. Кант називає базові проблеми людини, яка хоче керуватися своїм розумом і свободою «Отже, все спорядження розуму при розробці того, що можна назвати чистою філософією, насправді спрямовані тільки на згадані три проблеми (Що я можу знати? Що я повинен робити? На що мені можна сподіватися? – Л.Н.). А ці проблеми в свою чергу мають більш віддалену мету, саме визначення того, що потрібно робити, якщо воля вільна... [73, с. 658]». Безсумнівним, на нашу думку, є той факт, що всі три смисложиттєві проблеми людини, які вирізняє І. Кант, насправді є органічними гранями однієї – хто я є і що повинен робити?

Сказане вище дає підстави говорити, що самоусвідомлення, самовідчуття, самопізнання – це той фундамент, на якому вибудовується людська сутність індивіда, стрижень його єства, його «Я». Останнє можна кваліфікувати як основну і кінцеву мету життєдіяльності будь-якої людини і одночасно як ядро її світогляду, а тому найважливіший чинник поведінки. В контексті дослідження громадянської компетентності особистості такий висновок відіграє ключову роль: остання, як ми вважаємо, не може актуалізуватися і втілюватися в життєдіяльності особистості поза формуванням власного «Я». Тому що важко, а фактично неможливо розвивати і структурувати свої інтелектуальні, вольові, мотиваційні та інші громадянські якості, не уявляючи себе як щось, як сутність, яка повинна характеризуватися певними ознаками, мати свою позицію з громадянських проблем тощо. І в цьому контексті усвідомлення та відчуття власного єства грає ключову роль.

Будь-яка людина є, з одного боку, одиничним, а з іншого – загальним. Це зумовлено як одиничним, так і суспільним способом людського буття. Тому

логічним буде вирізняти в структурі людського «Я» такі його взаємопов'язані сутності, як індивідуальність та особистість.

Тема людської індивідуальності в соціальній філософії має глибокі традиції. Достатньо сказати, що вже давні греки актуалізували цю проблему. Це можна проілюструвати на прикладі атомарної теорії Демокріта і особливо Епікура, який одним з перших в історії філософії пов'язав індивідуальність зі свободою (ідея відхилення атомів в процесі руху).

На сьогодні індивідуальність людини – одна з найпоширеніших тем в площині людинознавства як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці [193; 34; 162; 203; 21; 55]. Не вдаючись до аналізу різних методологічних позицій, які пропонуються в науці стосовно визначення сутності індивідуальності, зазначимо кілька важливих її вимірів. В цілому індивідуальність (з латинського *individuum* – окреме) виражає своєрідність, неповторність, унікальність. Індивідуальність конкретної людини – це те, що вирізняє її з-поміж інших людей. А це і є оригінальність, своєрідність і неповторність людини. Тобто набір таких людських ознак і такою мірою, які і якою характеризують саме конкретного людського індивіда. Звідси випливає перший, очевидний вимір індивідуальності – її фізичні, фізіологічні, психологічні особливості. До них потрібно віднести особливості тілесності (зріст, пропорції, колір очей, індивідуальні особливості зору, слуху тощо). Цей зріз індивідуальності характеризується також особливостями характеру, темпераменту тощо.

Показаний рівень індивідуальності є базовим, однак не вичерпує собою всю гаму підстав людини як унікальної, своєрідної, неординарної. Потрібно звернути увагу на соціальний вимір індивідуальності. В цьому плані її пов'язують з особистістю та інтерпретують як одну з важливих її ознак. Так, відомий дослідник цієї теми І. Резвицький, вказуючи на те, що індивідуальність існує не поряд з особистістю, а як одна з її ознак зауважує, що «індивідуальність – інтегральне поняття, яке виражає особливу форму буття індивідів, в рамках якої вони володіють внутрішньою діяльністю та відносною самостійністю, що дає їм можливість активно (творчо) і своєрідним способом проявляти себе в оточуючому

світі на основі розкриття своїх задатків і здібностей і у відповідності з суспільними потребами» [162, с. 33,38]. А відомий німецький філософ ХХ століття Ю. Хабермас прямо стверджує, що тільки та особистість, яка знає, що вона є і чим бажає бути – ... володіє поняттям індивідуальності [203, с. 38].

На нашу думку, індивідуальність дійсно нерозривно пов'язана з особистістю людини. Однак розглядати її як одну з властивостей особистості – значить принизити вагу цієї людської сутності. Правдивішим буде варіант рівноцінності цих двох важливих сторін буття людського індивіда. В цьому контексті оригінальне розуміння індивідуальності формулює В. Муляр. «Так, своєрідність, неповторність, активність, творче начало тощо, – зауважує він, – відображають сутнісну глибину індивідуальності, але не є самою сутністю останньої. Сутністю індивідуальності... є цілісність особистості, яка проявляється як певне ставлення цієї особистості до світу [121, с. 125]».

Отже, індивідуальність – це сфокусоване відображення її цілісності як людини в її різноманітних складових – фізичних, духовних, інтелектуальних, емоційних та інших. Наскільки людина відбулася як людина – це видно по розвитку її індивідуальності. Разом з тим, індивідуальність фіксує особистісну цілісність людини, показує особливе ставлення особистості людини до світу.

Особистість – поняття, яке нічим не поступається індивідуальності на предмет наукових досліджень. Можна сказати, що поняття особистості є навіть більш вживаним, ніж поняття індивідуальності. Однією з причин такого стану речей є те, що нерідко ці поняття розглядаються як тотожні. А в буденній свідомості нерідко для того, щоб виділити людину чи її особливі якості, вживають не поняття індивідуальності, а особистості. Насправді особистість – це такий вимір окремого людського індивіда, який фіксує в ньому не стільки оригінальне, неповторне, унікальне, скільки соціальне, тобто таке, що репрезентує певний соціум, в якому існує індивід. Особистість – це зріз сукупних людських сил певного суспільного утворення на рівні окремого індивіда. Звідси випливає, що особистість виступає як дзеркало тих суспільних відносин, які домінують в

рамках життєдіяльності того чи іншого соціуму. Масштаб конкретної особистості завжди пов'язаний з відповідним масштабом соціального, суспільного.

З іншого боку, особистість як і індивідуальність – якісна сутність людини, яка характеризує її не тільки як об'єкт суспільних відносин, але і як суб'єкт цих відносин. Особистість – це творець. Творча сутність людини має переважно соціальний зміст, хоча фізіологічні властивості мають неабияку вагу. Однак особистість – це соціально-творча людина. Вона – не лише дзеркало того середовища, в якому живе, але і активний конструктор останнього. І в цьому контексті потрібно сказати про чи не найголовнішу ознаку особистості – відповідальність. Ця сутнісна її риса випливає логічно з факту органічної єдності особистості та соціуму. З цих позицій можна стверджувати, що історія – результат діяльності як соціуму, так і особистості. Тому вони однаковою мірою відповідальні за історію.

Отже, громадянська компетентність особистості неможлива без становлення людського індивіда як сутності, яка органічним чином поєднує індивідуальність та особистість цього індивіда, його унікальні, неповторні, оригінальні, своєрідні громадянські якості та особистісний рівень як творчість та відповідальність. В сукупності вони створюють єство людини як громадянина, стрижень громадянськості людини, таке її ядро, без якого громадянські якості людини неможливі. Разом з тим, єдність індивідуальності та особистості в громадянській компетентності людини не вичерпує собою головних її структурних елементів, однак є їх серцевиною. Це означає, що особливості конструкції «Я» людини покладають відповідні характеристики елементів громадянської компетентності їх конфігурацією тощо. До них і звернемося.

Насамперед, необхідно сказати про те, що при визначенні загальної структури громадянської компетентності особистості та її головних елементів основна дискусія дослідників відбувається з приводу фактично однієї проблеми: включати в таку структуру лише пізнавальні якості людини як громадянина чи і інші особистісні компоненти структури людини. Наша позиція випливає з показаної вище формули І. Канта про головний зміст буття людини взагалі. Він,

як було показано вище, полягає не тільки в тому, що людина усвідомлює себе і навколишній світ, але й формує теоретичний конструкт того, що вона має робити, яке життєве завдання виконати. Враховуючи той факт, що громадянська сфера – це особлива сфера життєдіяльності людини і суспільства, яка характеризується підвищеною концентрацією соціальної відповідальності, будемо стверджувати, що структура громадянської компетентності має обов'язково включати в себе як пізнавальні, так і інші структури. З огляду на це вирізнамо такі головні елементи (компоненти) цієї структури: пізнавальні (когнітивні), діяльнісні (процедуральні) та морально-вольові (ціннісні).

Пізнавальний або когнітивний (від латинського *cognitivus* – пізнавальний) рівень є базовим серед головних структурних елементів громадянської компетентності особистості. До нього слід віднести такі якості людини як уявлення, уява, знання, переконання тощо. Уявлення формуються в результаті здатності людини сприймати чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світ в цілому. Філософські словники кваліфікують уявлення і в так званому вузькому значенні як форму психічного, що опосередковує сприймання і мислення [199, с. 711]. Таким чином, уявлення в духовному житті людини виконує фактично два призначення. З одного боку, воно фіксує властивості, ознаки, особливості предметів, явищ, процесів у світі як чуттєво даних, з іншого – створює передумови для перетворення чуттєвого сприйняття в мислительний процес. І в цьому контексті уявлення пов'язує предмети, явища, процеси світу із формуванням знань про них. Таким чином, уявлення є обов'язковою базою людських знань.

В пізнавальному рівні громадянської компетентності особистості уявлення фіксують особливості громадянської сфери як сфери прав і свобод людини, які реалізуються в процесі політичного, економічного, правового, соціального та культурного життя суспільства. Громадянські уявлення особистості – результат «живого споглядання» інституцій політичного життя людей, їх конкретної діяльності. Так само громадянські уявлення формуються при реальному, живому зіткненні людини з особливостями функціонування правової сфери в країні,

переваг та недоліків економіки, соціального сектору буття людей, її культурного життя. З іншого боку, громадянські уявлення людини – шлях до формування більш сталих образів духовного відображення світу – знань. Про останні мова піде нижче, зараз ж зазначимо, що в процесі розвитку знань важливе місце займає також і уява – творча здатність людини, яка полягає у створенні нових, раніше не існуючих, образів, ідей у наочно-чуттєвій і абстрактній сферах і виступає обов'язковим компонентом усіх видів людської творчості і однією із провідних здатностей «мисленого експериментування» в них [199, с. 711]. Уява хоч не має справи з реальною дійсністю, насправді як форма забігання людського духу наперед, створює певні передумови для формування громадянських знань.

Громадянські знання – ключовий елемент пізнавального рівня громадянської компетентності особистості. Самі по собі знання – форма духовного освоєння світу в результаті пізнавальної діяльності людини, в якій центральне місце займає питання про їх істинність. Будь-яке знання так чи інакше зумовлює усвідомленість суб'єкта про його справжність чи не справжність. Знання – це і є форма істини в тому плані, що обов'язково певна частина його змісту має відповідати реальній дійсності. І в цьому контексті знання – обов'язкова умова будь-якої компетентності, громадянської в тому числі.

Громадянські знання – це знання людини про громадянськість, функціонування громадянської сфери життя людини в цілому. Це – духовна форма відображення форм і способів функціонування політичної, економічної, правової, соціальної та культурної сфер суспільного життя, а також місця особистості в них. В конкретному виразі громадянські знання передбачають, наприклад, усвідомлення інституційного влаштування політичної системи, головних її сегментів. Мова іде про знання явища влади як такої, державної та політичної влади, їх структурних елементів – законодавчої, виконавчої, судової, принципу демократичного їх поділу (принципу поділу влад), співвідношення влади з громадянином, пріоритетність останнього в демократичних системах тощо. Громадянські знання обов'язковим чином передбачають усвідомлення не тільки політичної системи, але й громадянського суспільства, їх відносин в

демократичному суспільстві. В цьому контексті важливим змістом громадянських знань особистості є знання інституту політичних партій, їх особливостей, способів та форм функціонування тощо. Результатом таких знань в сучасному суспільстві є усвідомлення гуманістичної, людиноцентричної і людиномірної парадигми функціональних взаємозв'язків як всередині кожного із перерахованих учасників політичного життя (політичної системи, держави, гілок державної влади, політичних партій, громадянського суспільства тощо), так і між ними. Саме таке концентроване знання – ключ до розуміння громадянських прав і свобод особистості в контексті функціонування політичного життя суспільства.

Як було зазначено в попередньому параграфі, простір громадянської компетентності не обмежується політичним життям суспільства, а поширюється на такі сфери, як економічна, правова, соціальна, культурна як провідні серед різноманітної життєдіяльності особистості. Тому громадянські знання, безсумнівно, формуються і в процесі усвідомлення людиною як особливостей функціонування вказаних сфер суспільного життя, так і місця та ролі особистості в них. Найважливішим в цьому сенсі є знання про економічні засади суспільного життя, про власність, способи та форми її функціонування, особливості суспільного виробництва та можливості громадян займатися економічною діяльністю. Важливим також є знання про способи і форми розподілу результатів суспільного виробництва, критерії їх справедливості. Громадянські знання проявляються також і в контексті обміну та споживання результатів економічної діяльності суспільства.

Особливого змісту в громадянських знаннях набуває правова сфера. Мова іде про основні засади конституції як юридичного оформлення політичної системи в країні, а також системи законодавства. Також важливим є знання про діяльність державних органів, що репрезентують правове життя суспільства і людини, специфіку їх функціонування. Ключовим тут є знання людини про шляхи захисту своїх прав і свобод і про функціональне призначення державних інституцій, які повинні в своїй діяльності керуватися принципом захисту прав і

свобод громадян. В цьому контексті актуальним є усвідомлення сутності правоохоронних органів – юстиції, суду, прокуратури, міліції тощо.

Не менш важливими для формування громадянських знань особистості є культурно компетентний громадянин. Мова йде, насамперед, про усвідомлення (знання) сутності культури як сукупності надбань всього людства і власного народу, розуміння культури в широкому смислі як поля людських смислів і значень, як особливого зрізу абстракції людського як такого з боку його людиностворювального змісту, як результату, показника розвитку і практичного втілення людських сил [219, с. 178]. А відтак в зміст громадянських знань особистості необхідно включити знання про свою національну культуру, історію, традиції, мову, звичаї тощо. Одночасно це і знання про сучасний світ, історичні та культурні його засади.

Нарешті в громадянські знання входить і усвідомлення людиною особливостей функціонування соціальної сфери життя суспільства і громадянина – очевидно, ключової в тому смислі, що ця сфера саме і репрезентує собою усю сукупність прав і свобод громадянина. Знання соціальної сфери – це узагальнення своїх знань про себе як громадянина, про свої права і обов'язки. В структурі громадянських знань усвідомлення особливостей соціального життя людини і суспільства – шлях до системного знання своїх прав, свобод і обов'язків.

Очевидно, найвищою формою пізнавального рівня в структурі громадянської компетентності особистості є громадянські переконання. Переконання взагалі – це інтелектуально-емоційне відношення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного) через єдність доведення і віри [199, с. 485]. Громадянське переконання особистості – це інтелектуально-емоційне ставлення такої особистості до свого громадянського знання як до правильного чи неправильного. І в цьому плані громадянське переконання відрізняється від громадянського знання. Якщо громадянське знання людини є духовним її відношенням до предмета знання (громадянської сфери життя суспільства і людини), а істина – відношенням громадянського знання до самого його предмета, то громадянське переконання людини – це її відношення до

громадянського знання як до істини, як до громадянської справедливості. Ось чому громадянське переконання в структурі громадянської компетентності особистості фактично можна віднести до двох рівнів: пізнавального та морально-вольового або ціннісного. Адже воно – завжди певне ставлення до громадянського знання, частіше як до істинного, а значить вартого уваги і такого, що потребує відповідної діяльності. Таким чином, громадянське переконання не тільки фіксує громадянську істину (сформульовану частіше як ідею справедливості), що характеризує її як елемент пізнавального рівня громадянської компетентності особистості, але й виражає ставлення особистості до цієї істини як до цінності, яку потрібно втілювати в житті.

Перейдемо тепер до наступного рівня громадянської компетентності особистості – діяльнісного або процедурального. Під ним необхідно розуміти такі якості особистості, які необхідні для того, щоб потенційний громадянин дійсно зміг би втілювати свою громадянськість, обстоюючи свої права і свободи та виконуючи громадянські обов'язки. Головними елементами цього сегмента громадянської компетентності є, на нашу думку, громадянські здібності, уміння та навички.

Зважаючи на те, що тема здібностей достатньо широко і глибоко досліджена в науковій літературі (філософії, психології, педагогіці тощо), не будемо детально зупинятися на тих дискусіях, які стосуються цієї проблематики. Зазначимо лише те, що, на думку абсолютної більшості дослідників, здібності – суть і природного, і суспільного розвитку людини. Так, здібності – це складне соціальне утворення, яке характеризує індивідуальність особистості в здійсненні своєї життєдіяльності. Як сукупність фізичних і духовних сил, якостей, властивостей та умінь, вони виражають собою міру освоєння людиною власної родової сутності [126, с. 8]. Важливим є те, що здібності не задані людині в готовому вигляді, вони формуються нею протягом практично усього життя і в цьому процесі соціальне середовище грає ключову роль: воно може актуалізувати і сприяти розвитку одних здібностей і стримувати або «заморозити» розвиток інших. Ось чому нерідко людина, перебуваючи в одному суспільному середовищі, стає – генієм, а в

іншому злочинцем. З іншого боку, варто нагадати, що люди від природи володіють певними індивідуальними анатомо-фізіологічними рисами, які в подальшому в соціальному середовищі можуть стати здібностями, а можуть і не розвинути. Мова іде про так звані задатки. Про це пише відомий дослідник людської природи Б. Теплов. Він зазначає, що відкинувши розуміння здібностей як вроджених особливостей людини, ми, однак, ніяким чином не відкидаємо тим самим, того факту, що в основі розвитку здібностей в більшості випадків лежать деякі вроджені особливості, задатки [190, с. 11].

Сказане вище є методологічним орієнтиром в розумінні громадянських здібностей особистості. Очевидно, потрібно сказати про те, що в основі таких здібностей лежать певні аналітично-фізіологічні особливості людини, які при відповідному розвитку дозволяють людському індивіду, соціалізуючись в громадянській сфері, набувати громадянськості і ставати громадянином повною мірою. Однак самі громадянські задатки не є вирішальною умовою становлення людини як громадянина: для цього він має сформувати відповідні здібності. В першу чергу це здібності розуміти основні принципи громадянського співжиття і на цій основі формувати здатність уживатися з іншими собі подібними. Така умова вимагає навчання у співпраці, співжитті, в цілому – здатності до комунікації, а в широкому сенсі – здатності до суспільності, колективності.

З іншого боку, громадянські здібності передбачають в першу чергу, можливість і здатність робити вибір і за нього відповідати. Це дуже актуально в тому контексті, що громадянська сфера надзвичайно чутлива до ідеї справедливості і так само дуже податлива для масової діяльності людей з метою добиватися справедливості. Звідси впливає той потужний зміст суспільної та індивідуальної відповідальності за компетентні чи некомпетентні дії людини як громадянина. Звісно, рівень такої відповідальності залежить від рівня громадянської суб'єктності людини та відповідного рівня суспільної проблеми, яку дана людина вирішує.

Наступною частиною діяльнісного або процедурального сегмента (рівня) громадянської компетентності особистості є громадянські уміння і навички.

Це явища одного логічного порядку, які відрізняються ступенем усвідомленості дій людини. Вміння – це практично реалізовані здібності, тому передбачають певний рівень усвідомлення і контролю за діями людини. Навички ж, навпаки, є діями, які в принципі не вимагають усвідомлення. Навички – це дії, які внаслідок багаторазового повторення стали автоматизованими... Завдяки своїй автоматичності, сформовані навички не потребують свідомого керування кожним елементом, що входить до їхньої структури [199, с. 408]. Фактично уміння і навички – різні стадії процесу поступового нарощення в діяльності людини одних і тих самих дій і питання полягає лише в тому, коли ці дії стануть автоматичними, стереотипними.

Громадянські вміння – це людські сили, які формуються в процесі громадянського життя людини, і які вимагають певного усвідомлення її громадянської позиції. Громадянські ж навички такого усвідомлення не потребують, тут громадянська позиція людини виявляється як стереотип, як інтуїція, як відчуття того, що людина має робити. Громадянські уміння і навички більшою мірою стосуються процедуральних аспектів громадянського життя особистості, а саме тих, де участь людини нерідко відбувається автоматично або з високою долею останньої в силу давно сформованої громадянської позиції та процедурального стереотипу.

Діяльнісний або процедуральний рівень громадянської компетентності особистості дуже важливий в її структурі. Він відповідальний як за стратегічний аспект громадянської діяльності людини, так і за тактичний. На цьому рівні людина повинна мати здібності, уміти і мати навички до здійснення всіх способів і форм діяльності, які дають можливість реалізувати громадянські права і свободи людини, виконувати свої обов'язки. Це вимагає не тільки розуміння «технології» громадянської сфери, яка здійснюється, як вже було сказано вище, в політичному, економічному, правовому, соціальному і культурному житті суспільства і людини, але і вміння і навичок здійснювати відповідні процедури, оперувати такими «технологіями» і знаннями, а також бути готовими змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку прав і свобод, оперувати і управляти

інформацією, щоб активно діяти, швидко приймати рішення тощо. Як зазначає Х. Мюнклер, під процедуральною компетентністю ...розуміються поряд із знаннями про склад і обсяг повноважень, якими володіють інститути політичної системи (вся громадянська сфера – Л.Н.), про відповідні правові процедури також певні здібності до тактичної і стратегічної взаємодії, щоб політичним і правовим (в цілому громадянським – Л.Н.) чином виступити із своїми цілями і перевагами [125].

Третім структурним елементом громадянської компетентності особистості є морально-вольовий або ціннісний. Він – обов'язкова змістовна частина такої компетентності, як і будь-якої компетентності, яка визначається як спроможність кваліфіковано провадити діяльність, виконувати завдання або роботу [79 с. 6]. Дійсно, чого варті громадянські знання людини, її здібності, уміння та навички в цій сфері, якщо вони не мають практичного виходу в реальній життєдіяльності? З іншого боку, будь-яка людська діяльність опосередкована не тільки потребами, інтересами, цілями, цінностями. Всі ці мотиви діяльності людини мають смисл лише тоді, коли отримують певну вольову підставу, без останньої вони перетворюються на прості мрії, до яких людина може ніколи і не дійти. Громадянське життя особистості – не виняток, воно так само підпорядковане вольовим засадам, як і будь-яка сфера людського буття.

Отже, даний структурний елемент громадянської компетентності особистості характеризує останню з двох взаємозв'язаних позицій: з боку волі людини і з боку її ставлення до базових людських цінностей як громадянських. Воля говорить про наявність необхідного прагнення, необхідної сили людини для реалізації своєї громадянської позиції. Це дуже добре ілюструється на прикладі людей, які володіють в принципі однаковими знаннями та вміннями, дотримуються близьких поглядів та переконань в житті, але з різною мірою рішучості та інтенсивності виконують одні і ті самі цілі та завдання. Одних труднощі примушують «зійти з дистанції», а інших, навпаки, стимулюють до дій з подвійною енергією.

Відповідь криється у феномені волі. Вона – вічний супутник людини як істоти, яка характеризується творчістю і завдяки останній завжди виходить за своє наявне буття. Таким чином, здійснюється самовдосконалення людини як істоти і будь-якої конкретної людини як творчої сутності, що прагне самореалізації. З цієї позиції воля характеризує людину як носія вчинку, який не відбувається без певних зусиль. Як зазначав М. Бахтін, людина живе і діє як цілком конкретна, одинична і неповторна людина. Тільки займаючи певне місце в бутті, людина і може діяти, чинити, а її воля може проявлятися як безвихідно-примусова причетність до живої дійсності [22, с. 113]. Людина не стільки чинить в силу наявності волі, скільки її воля проявляється в силу того, що людина живе і діє.

Важливою рисою волі є свобода. Воля завжди актуалізує свободу, вона і є практичною реалізацією свободи людини. А свобода ніяким чином не втілюється, як тільки завдяки активній діяльності. Звідси випливає, що воля органічно пов'язана з соціальною активністю людини. Ось чому саме активність є істинною характеристикою суб'єкта, головною ознакою, яка відрізняє його від об'єкта. Об'єкт дозволяє і допускає із собою різні маніпуляції. З суб'єктом такого не спостерігається, оскільки його позиція виявляється при ініціативному розвитку здатності до активної, внутрішньої детермінованої дії. Громадянська компетентність особистості як вольовий процес – саме така активність людини, яка детермінується зсередини, а не ззовні.

Позначимо другу сторону громадянської компетентності особистості як морально-етичного, ціннісного процесу. Адже воля як людська сила, що зумовлює дію, завжди має спрямованість. Воля – не тільки сила людини, а така сила, яка своїм вектором вказує на певне ставлення людини до того чи іншого явища, процесу громадянського життя як до такого, яке має певну суспільну та індивідуальну вагу, певну цінність. Таким чином, воля так чи інакше актуалізує проблему моралі, дихотомію добра і зла в певних координатах особистісного світогляду. Ось чому і громадянська компетентність особистості у своїй структурі

та реальному виразі неможлива без відповідного аксіологічного, ціннісного, морально-вольового компонента.

Ціннісний компонент громадянської компетентності особистості можна кваліфікувати як компонент громадянських чеснот людини. Він включає норми, настанови, цінності та якості, що притаманні людині як громадянину. Очевидно, що стрижневим елементом системи громадянських цінностей є цінність громадянськості. Х. Мюнклер називає цей рівень громадянської компетентності габітуальним, який передбачає наявність здібностей (навичок) та внутрішніх настанов, необхідних для того, щоб знання про устрій політичної системи і про реально існуючі шляхи вирішення виникаючих проблем доповнювались відповідною практичною активністю [125]. Когнітивна і процедуральна компетентність потребує габітуального імперативу, щоб знання обернулися прагненням до конкретних дій. На думку німецького вченого така компетентність набуває тим більшого значення, чим менше поставлені цілі відповідають вузько особистим інтересам, меркантильним приватним розрахункам окремих діючих осіб. Адже в її основі лежить громадянськість як стрижень всієї ціннісної системи громадянина.

Серед основних морально-етичних, ціннісних якостей громадянина треба назвати такі, як гуманізм, людяність, толерантність, повагу до Батьківщини, держави та її символіки; повага до народу, його традицій та мови; поважання таких базових цінностей як свобода, рівність, солідарність, порозуміння та інші.

2.3. Мотиваційний механізм громадянської компетентності особистості

В попередньому підрозділі дослідження мова йшла про головні об'єктивні чинники громадянської компетентності особистості, серед яких ми називали такі: політичний режим, громадянське суспільство, громадянська культура. Разом з тим, потрібно виходити з того, що процес формування громадянської компетентності особистості неможливий без внутрішнього настрою людини, без

своєрідної внутрішньої детермінації. Адже особистість за своїм визначенням – творча сутність. Не дивлячись на те, що особистість є відображенням всіх суспільних відносин, в які вона включена в процесі своєї життєдіяльності, вона ще сама є творцем цих відносин. Це відбувається тому, що особистість – не просто творча сутність. Щоб володіти творчістю, треба володіти свободою, однак свобода невіддільна від відповідальності. Ось чому коли ми говоримо про феномен особистості, то завжди маємо на увазі органічну єдність вказаних трьох її граней – свободи, творчості, відповідальності. Саме вони характеризують особистість як суб'єкта життєдіяльності, а не як об'єкта впливу суспільного середовища.

В контексті вищесказаного дуже важливо виокремити один суттєвий методологічний момент в розумінні явища особистості. Це досить яскраво показано в спільній книзі відомих вітчизняних вчених В. Андрущенка та М. Михальченка. Співставляючи такі поняття як індивід, особистість та індивідуальність, вони зазначають, що кожен індивід існує окремо і водночас разом з іншими, із своїм власним життям і спільними потребами, інтересами, цілями, справами. Його єдність з суспільством коливається в широкому діапазоні: від повного злиття до абсолютного відчуження. У цій єдності індивід, з одного боку, розвивав і зміцнював свою особливість – ця складова цілісної природи індивіда як окремої людини позначається поняттям індивідуальності, з другого – вбирав і уособлював в собі всі прояви людського, всі характерні ознаки, притаманні людині як представникові роду людського. Цей бік справи також знайшов своє понятійне відбиття в категорії «особистість» [7, с. 203-204]. Звернемо увагу на те, що, показуючи специфіку особистості, автори вживають терміни «вбирав», «уособлював». І це дуже суттєво, тому що особистість як відображення всього людського, як відображення того, що притаманне людині як представникові роду людського не є простим, дзеркальним, пасивним відображенням. Особистість – це не індивід, в якому без його участі механічно проявляються головні ознаки соціуму, в якому він живе. Особистість – активний індивід, який не просто відображає, а творчо вбирає, всмоктує особливості

соціального середовища. При цьому він репрезентує наслідки такої соціалізації особливим чином, індивідуальним, своєрідним, унікальним. Саме так органічно поєднується в окремому індивіді і індивідуальність, і особистість. Обидві грані такого індивіда – невід’ємна, активна його сутність. Ось чому і набуття громадянських якостей людини, в тому числі її громадянської компетентності – завжди процес внутрішньоактивний, вибірковий, з внутрішньою мотивацією людини.

Перейдемо зараз безпосередньо до мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості. Він включає такі чинники, як потреби, інтереси, цілі, ідеали.

Потреби – базовий елемент всієї системи внутрішньої детермінації. В найзагальнішому виразі потреба – це об’єктивна необхідність живого організму, людської особистості, групи соціальної чи суспільства в цілому, що відображає характер та зміст об’єктивного зв’язку (природного та соціального) суб’єкта потреби і навколишнього середовища [199, с. 510]. Інше джерело характеризує потребу як властивість усього живого, яка спонукає його до активності або викликає інші реакції завдяки відображенню надлишку, недостатності або відсутності чинників (речовини, енергії, інформації), що позитивно або негативно впливають на життєдіяльність організму, людської особистості, соціальної групи, історичної спільності, суспільства загалом [201, с. 507].

В контексті нашого дослідження сутнісними ознаками потреб є, на наш погляд, дві: перша з них стосується самої природи потреби, друга – її функціонального призначення. Що стосується першої ознаки, то зазначимо головне: будь-яка потреба – це завжди відображення певної суперечності життєдіяльності суб’єкта потреби. Вказана суперечність відображає відмінність між тим, що має суб’єкт, і тим, чого він прагне. Така різниця наявного і бажаного – природна основа існування всього живого, в тому числі і людини. Остання вказану відмінність усвідомлює як певний нестаток, нужду, як потребу. З іншого боку, цей нестаток має цілком конкретний зміст і форму, ось чому вказана суперечність як потреба життєдіяльності людини завжди конкретна, а тому

спрямована на певний об'єкт, процес, умову життя людини. Відомий дослідник цієї проблематики А. Здравомислов прямо зазначає, що потреба – це певна нужда суб'єкта в деякій сутності зовнішніх умов його буття, претензія до зовнішніх обставин його буття, що впливають з його сутнісних властивостей, природи. Потреба – це властивість..., що виражає ...вибіркове ставлення до умов зовнішнього середовища [68, с. 12, 13-14].

Друга сутнісна ознака потреби полягає в її рушійній мотиваційній силі. Будучи відображенням у свідомості людини певної суперечності наявного і бажаного, потреба виступає найпершим і фундаментальним стимулом людської діяльності. При цьому фактично суперечність виступає підставою потреби, а стимул, мотивація, спонування до дії, стан незадоволеності – зовнішньою її (суперечності) формою.

Виступаючи в якості первісної форми усвідомлення внутрішньої суперечності між тим, що людина має і тим, чого вона в даний момент прагне, потреба одночасно стає головною спонукальною силою поведінки людини, джерелом її активності, базою всієї системи мотивації особистості. Вже на основі потреби формуються інтереси людини, її цілі, ідеали, в цілому цінності.

В розрізі даного дослідження логічно постає питання про потребу особистості в громадянській компетентності. Дана потреба не є винятком з відомих знань про потреби взагалі, тому ми охарактеризуємо її в контексті вищесказаного. Насамперед зазначимо, що потреба особистості в своїй громадянській компетентності так само має дві базові сутнісні ознаки. Вона – усвідомлення особистістю суперечності між наявним і бажаним рівнем її громадянськості, її знань, умінь, навичок, життєвого досвіду як громадянина країни. Така суперечливість – наслідок того чи іншого стану громадянського життя в країні та місця і ролі конкретної людини в ньому. Звідси випливає, що потреба особистості в громадянській компетентності об'єктивно зумовлена різницею потенціалів якості громадянської сфери і бажанням людини реалізувати себе як її суб'єкта.

З іншого боку, потреба особистості в громадянській компетентності не тільки усвідомлення відомої суперечності, але й актуалізація та рушійна сила людської громадянської діяльності. Усвідомлення громадянськості, знання про громадянську сферу суспільного та індивідуального життя, розуміння змісту прав і свобод людини як громадянина, місця і ролі держави та самої людини в їх забезпеченні тощо – це та основа, яка потенційно може стати спонукальною силою активної громадянської позиції людини, виступити джерелом її громадянської діяльності. Ось чому без потреби в громадянській компетентності не може бути самої громадянської компетентності як певного якісного стану, здатності і готовності людини досягати своїх прав і свобод в усіх важливих сферах життя.

Суттєвим виміром у дослідженні потреби особистості в громадянській компетентності є розуміння самої громадянської компетентності як ключової серед інших видів компетентності особистості. Як відомо, такою її визначають не тільки західні фахівці, але й вітчизняні, а також міжнародні документи з проблем компетентнісного підходу в освіті. До прикладу, О. Пометун зазначає, що за результатом діяльності робочої групи з питань запровадження компетентнісного підходу, створеної в рамках проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний – рівному», запропоновано перелік ключових компетентностей, серед яких і громадянська [150, с. 67]. Саму цю компетентність дослідниця визначає як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язувати відповідні проблеми. До основних ознак ключових компетентностей вона відводить поліфункціональність, надпредметність і міждисциплінарність, багатовимірність, забезпечення широкої сфери розвитку особистості [150, с. 67].

Сказане вище має пряме відношення до явища потреби особистості в громадянській компетентності. Адже потреба в ключовій компетентності сама по собі не може не бути ключовою на рівні потреб особистості. Тому констатуємо факт: потреба особистості в громадянській компетентності є однією з ключових в системі потреб особистості. Такий її статус означає, що вона виступає однією з

факторів всієї системи потреб особистості. Якщо ж врахувати той факт, що права і свободи, обов'язки громадянина зачіпають фактично всю сферу життєдіяльності особистості, то можемо стверджувати, що потреба особистості в громадянстві, громадянській компетентності є базовою серед інших потреб людини. Така її специфіка полягає в системоутворювальній сутності цієї потреби. Потреба особистості в громадянській компетентності, пронизуючи собою всю систему потреб людини, виступає стрижневим началом цієї системи, формуючи останню як цілісне явище. Ось чому формування такої потреби – обов'язкова умова цілісного розвитку особистості.

Цілісність особистості – дуже важлива ознака ступеню розвитку людини. Вона характеризує останню з точки зору монолітності, стійкого рівня внутрішньої сконцентрованості, а тому самодетермінованості в життєвих проявах. Це означає, що вся або основна частина людських сил підпорядкована певній домінанті. Завдяки цьому особистість виступає єдиною у всіх своїх діях. Для цього вона, безумовно, має володіти достатньою наявністю здібностей, знань, умінь, навичок, системою потреб, інтересів, цілей, ідеалів, одне слово – сутнісних сил – щоб здійснювати себе як особистість в цілому, як громадянина країни, зокрема. Коли підпорядкованість цих сил достатньо стабільна і висока, можна говорити про цілеспрямованість особистості.

Потреба особистості в громадянській компетентності – це потреба, яка володіє потенціалом системності, підпорядкування і цілеспрямованості. Такий її статус зумовлений самою особливістю громадянськості, громадянської компетентності як явища, яке є системним, пронизуючим всі сфери буття людини. Звідси випливає, що формувати, вирощувати, культивувати потребу в громадянській компетентності – значить одночасно формувати себе як особистість цілісну, одностайну у всіх своїх основних життєвих проявах, культивувати в собі такі людські сили і такої спрямованості, щоб це забезпечувало монолітність життєдіяльності людини.

Однією з сутнісних ознак потреби особистості в громадянській компетентності є її полівалентність (поліфункціональність у виразі О. Пометун).

Такий її статус впливає з того, що в дійсності вона розгортається в результаті чи не основної життєвої суперечності людини: між бажанням належного її буття як істоти багатогранної і такої що прагне повної самореалізації своїх людських, насамперед, громадянських прав, свобод, обов'язків та наявного, реального стану їх задоволення. Ця різниця між тим, що є в наявності у людини і тим, чого вона бажає як громадянин, складає основний зміст її громадянської життєдіяльності. Специфіка ж такої суперечності полягає в тому, що її зміст зачіпає практично всю гаму людських відносин.

Остання теза потребує деякого коментаря. В попередніх параграфах, коли мова йшла про сутність громадянської компетентності особистості, особливо в її структурному вимірі, основними сферами її прояву ми називаємо політичну, правову, економічну, соціальну та культурну. Ця думка дещо суперечить тому, що стверджувалось в попередньому абзаці. Насправді ніякого розходження немає. Коли ми визначаємо просторові рамки громадянської компетентності особистості (наприклад, ті, що вказані вище) то маємо на увазі головні сфери її функціонування. Однак очевидно, що громадянський вимір життя людини не може обмежуватися лише політикою, правом, економічною, соціальною сферами і культурою. Звичайно, людина може виступати як громадянин і в сфері сім'ї, побуту, спорту тощо. Тому що в кожній з названих сфер (і інших неназваних) виступає в різних ролях, в тому числі і ролі громадянина. Ось чому ми говоримо про полівалентну сутність потреби особистості в громадянській компетентності.

Особливість потреби особистості в громадянській компетентності полягає в тому, що вона не тільки ґрунтує і підсумовує формування інших потреб людини, але й створює своєрідний «фон», «атмосферу», кінцевий смисл, останню ціль її життєдіяльності. Актуалізуючи різноманітні свої потреби (матеріальні, духовні, природні тощо), людина так чи інакше співвідносить їх задоволення з масштабом тієї останньої, кінцевої, світоглядної. Чим ближчим є зміст реалізованої людиною потреби до виміру громадянськості, тим глибше людина буде задовольняти свою громадянську потребу, тим повніше буде реалізовуватись потенціал потреби в

громадянській компетентності, тим швидше людина буде відчувати себе громадянином країни, реалізуючи свої права, свободи, обов'язки.

Отже, ми можемо констатувати, що потреба особистості в громадянській компетентності як полівалентна сутність завжди вимушена фокусуватися на якійсь конкретній потребі життя людини. Вона не може втілювати в своєму змісті відразу всі потреби. Це і нереально, і безглуздо. В реальному житті людина ставить перед собою конкретні завдання, які своїм змістом виражають ту чи іншу конкретну людську потребу. Актуалізуючи і реалізуючи її, людина завжди або майже завжди закладає в неї певний громадянський смисл. Повнота останнього в змістові даної потреби залежить від багатьох факторів: об'єктивних та суб'єктивних. Таким чином, громадянськість людини присутня практично при задоволенні будь-якої потреби. Таке фокусування потреби особистості в громадянській компетентності має глибокий смисл, оскільки дає можливість розуміти конкретні способи і форми реалізації цієї потреби. Саму потребу в усьому контексті можна уявити як своєрідний «ліфт», який курсує незчисленними «поверхами» величезного «будинку» людських потреб. Там, де такий «ліфт» зупиняється, актуалізується громадянська потреба людини, її громадянська компетентність, однак вона виражається у формі конкретного набору потреб, конкретного «поверху будинку». В цьому образі – не тільки зміст та рух потреби особистості в громадянській компетентності, але й конкретні способи та форми її задоволення. На політичному «поверсі» вони мають одну специфіку (способи і форми), на економічному – інші, і так на всіх без винятку «поверхах» будови потреб особистості.

Полівалентний характер потреби особистості в громадянській компетентності важливий ще й тим, що зумовлює такі її ознаки, як компенсаційність та кумулятивність (зосередженість, сконцентрованість). Перша виражається в механізмі заміни потреб з метою досягнути певного рівня громадянськості. Це буває тоді, коли людина прагне до реалізації певного рівня громадянського статусу, але не має об'єктивно тих чи інших прямих умов його досягнення. Тоді відбувається процес компенсації, коли цю саму ціль замінюють

інші потреби, способи, шляхи і форми її задоволення. Таким чином, людина як громадянин відбувається іншим чином, в іншому середовищі, іншими шляхами. Звичайно, тоді і зміст потреби в громадянській компетентності, і структура самої громадянської компетентності отримують дещо іншу конфігурацію, однак сама потреба тієї чи іншою мірою задовольняється.

Кумулятивна ознака досліджуваної нами потреби особистості полягає в тому, що ця потреба здатна в певний момент зосереджуватися, концентруватися на пріоритетних програмах розвитку громадянського життя людини. З цією метою людина здійснює вибірковість, оцінює майбутній результат власної концентрації на тому чи іншому аспекті громадянської участі. Визначившись, людина спрямовує на вказаний аспект всі свої потенційні сили. В результаті потужність людської діяльності зростає в рази і створює об'єктивні умови для суттєвого прориву. Надалі такий результат акумуляції всіх своїх людських сил на вирішення певної громадянської задачі стає основою розширення простору і глибини в розвитку інших громадянських завдань.

Важливою ланкою мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості виступають інтереси. Вони впливають з потреб, базуються на останніх. Як зазначає В. Муляр, самі потреби як спонукальна сила активності особистості впливають на неї не прямо, а опосередковано, через призму інтересів, цілей, ідеалів. Інтерес, ґрунтуючись на потребі, виступає безпосереднім, сильнішим стимулом людської активності в порівнянні з потребою. Одночасно – і дієва сила потреби особистості проявляється тим швидше, чим чіткіше вона виражена інтересом особистості [123, с. 140].

Процитовані вище слова можна легко підтвердити, якщо звернути увагу на стан наукової розробки проблеми інтересу. Потрібно зазначити, що явище інтересу в соціально-філософській літературі вивчене досить детально, як і явище потреби. Вже той факт, що ці два поняття вживаються разом, говорить про їх органічний взаємозв'язок. Як підкреслює А. Зравомислов, один з відомих дослідників теми потреб та інтересів, – «ми частіше розглядаємо потреби та

інтереси разом, ніж окремо, визнаючи тим самим глибоку родинність, однопорядковість цих категорій [68, с. 74]».

Дійсно, інтереси неможливо розглядати поза темою потреб. В них багато спільного. Насамперед те, що і потреби, і інтереси виступають спонукальною силою людської діяльності. Такий їх статус зумовлений тим, що обидва ці стимули активності людини є відображенням глибинних суперечностей, які виникають в людській життєдіяльності. По-друге, інтереси як і потреби виступають в якості особливого роду суспільних відносин, вони не існують самі по собі, безвідносно до конкретних умов людського співжиття. Розглядаючи їх як певні соціальні сили, ми говоримо про те, що як потреби, так і інтереси проявляються лише в контексті діяльності окремих людей, певних суспільних груп тощо. По-третє, потреби та інтереси як чинники людської діяльності характеризуються предметністю в тому плані, що завжди є об'єкт потреби, як і об'єкт інтересу. Це зумовлено фундаментальною властивістю людської діяльності, яка спрямована на зміну навколишнього середовища і носить предметно-практичний характер. Нарешті, важливою об'єднуючою рисою потреб та інтересів є їх цілковита взаємозалежність. Інтереси впливають з потреб і в цьому плані залежні від них. З іншого боку, до тих пор, поки на ґрунті потреби не сформується інтерес, сама потреба буде існувати як актуальна, однак не реалізована форма суперечності людського життя. Таким чином, роль потреби зростає в тій мірі, в якій вона актуалізується інтересом.

Разом з тим, інтерес як спонукальна сила людської активності, безсумнівно, має свою специфіку. Насамперед ту, що він, на відміну від потреби, є дієвішим, сильнішим стимулом діяльності. Потреба людини може існувати досить тривалий час як звичайне бажання, але при цьому не бути задоволеною. Її втілення пов'язане з інтересом. Інша специфіка інтересу в порівнянні з потребою полягає у тій суперечності, з якої він виникає. Головний зміст цієї суперечності полягає в тому, щоб знайти шляхи, способи і форми задоволення потреби, тоді як сама потреба виникає з суперечності наявного і належного буття умов життєдіяльності людини.

В контексті вищесказаного можна сформувати поняття інтересу. Якщо потреба – це відношення суб'єкта потреби до умов власної життєдіяльності, то інтерес – це відношення суб'єкта до самої потреби, що виражається в усвідомленні необхідності задоволення потреби, пошуку умов, способів та форм такого задоволення. Іншими словами, інтерес формується як мотив діяльності особистості, групи, суспільства тоді, коли певний його суб'єкт (носіє) усвідомлює власні потреби і знаходиться в пошуках їх задоволення. Інтерес визначається в мотиваційній структурі, наприклад, особистості в той час, коли вона вишукує і знаходить власне ставлення до способів, шляхів, інтенсивності і т. д. задоволення своїх потреб [123, с. 140]. В цьому і полягає головна причина переваги інтересу як спонукальної сили діяльності над потребою, оскільки він завжди передбачає конкретні виходи із суперечності, яка лежить в основі потреби. Образно кажучи, якщо на рівні потреби людина хоче, але ще не знає як, то на рівні інтересу вона не тільки хоче, але і чітко уявляє шлях задоволення потреби.

Звернемося зараз до громадянського інтересу. В цілому його можна охарактеризувати як відношення людини до власних потреб, які чітко виявляють проблему прав, свобод, обов'язків людини як громадянина. Інтерес (інтереси) особистості в громадянській компетентності – це ставлення особистості до власної потреби в громадянській компетентності, а саме, усвідомлення цієї потреби як форми, в якій виражається головний зміст громадянського буття особистості, а також пошук умов, способів і форм її задоволення. Таким чином, інтерес особистості в громадянській компетентності органічно пов'язаний з відповідною потребою особистості, з її змісту виростає і її зміст актуалізує.

На відміну від потреби особистості в громадянській компетентності, яка за своєю природою є полівалентною, інтерес в громадянській компетентності особистості характеризується вузьким колом функціональності. Це зумовлено тим, що він в системі внутрішньої детермінації громадянської діяльності людини знаходиться ближче до предмета задоволення відповідної потреби, ніж сама ця потреба. Цим пояснюється вибірковий характер інтересу. Так, потреба в громадянській компетентності може задовольнятися цілим рядом умов, шляхів,

способів і форм, які в конкретних обставинах і виступають як інтереси. Звідси випливає, що громадянський інтерес та його реалізація залежить не тільки від світоглядних переконань та ціннісних орієнтацій людини, тобто від внутрішньої її структури, але й від соціального становлення, рівня та умов культурно-історичного розвитку соціуму. Так, наприклад, людина може мати потребу повною мірою реалізуватися в політичних правах і свободах, однак в цьому випадку її громадянські інтереси великою мірою залежать від характеру політичної системи суспільства, політичного режиму, основних засад взаємовідносин політичної сфери та громадянського суспільства, конституційних та інших законодавчих рамок виборчої системи тощо. Те саме можна сказати і про інтереси особистості в громадянській компетентності в розрізі інших, практично усіх сфер життєдіяльності людини. Таким чином, можемо констатувати певну віддаленість громадянських інтересів від самої людини (у порівнянні з громадянськими потребами). Однак така віддаленість (опосередкованість) одночасно означає безпосередність інтересу стосовно умов задоволення вказаної потреби. Цим пояснюється те, що інтерес в громадянській компетентності є сильнішим чинником громадянських дій людини і відображає практичне ставлення людини до умов задоволення потреби особистості в громадянській компетентності.

Інтерес особистості в громадянській компетентності передбачає наявність певного рівня знань про громадянське життя суспільства, набір умінь, навичок, в цілому досвіду здійснювати свої права, обов'язки та свободи. В залежності від цих умов та зовнішніх характеристик соціуму, де здійснює свою громадянську діяльність людина, пріоритетними можуть бути різні сфери життя суспільства і людини. В одних умовах це можуть бути економічні відносини, в інших – політичні чи інші. Однак варто зазначити, що в цілому каркас громадянських інтересів людини фокусується у відносинах власності. У вузькому розумінні це відносини економічні, в широкому власність відображається як володіння всіма необхідними суспільними відносинами, які дозволяють оптимізувати широку гаму людських прав, свобод і обов'язків. В такому разі інтереси власності

включають не тільки економічні чи політичні аспекти, але й соціальні, культурні, правові, повсякденно-побутові тощо.

В структурі мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості особливу роль відіграють цілі. Вони – важлива рушійна сила соціальної активності людини, неодмінний і незамінний елемент детермінації людської діяльності. Розглядати останню без аналізу цілей, її сутності, особливостей функціонування в якості виняткових спонукальних сил людини – значить свідомо обмежити ґрунтовність і сутність самої діяльності.

Незважаючи на сказане вище, в науковій літературі ми можемо спостерігати певний парадокс. Він полягає в тому, що поряд з величезною кількістю методологічних і конкретно-наукових досліджень явища цілі, словникове пояснення даного поняття дуже обмежене. Лише в одному з багатьох розглянутих нами дається визначення цілі. Вона кваліфікується як ідеальний, насамперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною потреби. Ціль є безпосереднім внутрішньо спонукальним мотивом людської діяльності. Вона як закон визначає й спрямовує цю діяльність, мобілізує волю й енергію людини [199, с. 756].

Аналіз явища цілі передбачає розгляд даного явища в кількох вимірах. По-перше, з точки зору сутності, природи даного явища. Тут потрібно зазначити, що ціль так само, як і потреба або інтерес є відображенням певної суперечності в життєдіяльності людини, яка полягає в різниці уявного змісту того, чого людина прагне і реального стану того, що людина має. Ціль – це напруга наявного і уявного, належного. Звідси випливає те, що ціль є спонукальною силою діяльності людини.

По-друге, ціль так само, як і потреба або інтерес є ідеальним відображенням в свідомості людини того, що вона має досягти стосовно власної потреби. Тому ціль завжди знаходиться в свідомості людини, її формою існування є образ, а не реальні предмети, процеси, явища тощо. Саме цим, на нашу думку, і пояснюється потужна спонукальна сила цілі. Адже в ній однозначно відображається суперечність між ідеальним образом і реальним станом речей. Це означає, що в

змісті цілі завжди присутній момент незадоволення людини тим, що є. Саме це незадоволення штовхає людину до конкретних дій, які насправді спрямовуються на зняття вказаної вище суперечності. Однак не місці останньої виростає нова суперечність і, таким чином, процес продовжується з новою силою, вибудовуючи вічний потік людської діяльності.

По-третє, разом з вказаним негативізмом цілі вона володіє надзвичайним змістом позитивного. Цей позитив іманентно перебуває у змістові цілі як відображенні вказаної вище суперечності та ідеальному характері цілі. Поєднання цих двох властивостей цілі дає таку важливу її ознаку, як образний, ідеальний, наперед визначений результат. Як стверджує один з дослідників феномену людської діяльності болгарський філософ Любен Ніколов, остання підпорядкована одній з таких структур як структури цілі, засобу, результату [135, с. 54]. Про засоби мова буде іти пізніше, а зараз розглянемо контекст «цілі-результату» в людській діяльності. Мусимо сказати, що ціль – це завжди результат в уявній, ідеальній формі. Без такого припущення, певної «примірки» нашої потреби та інтересу цілі як такої не буває. Такий статус цілі зумовлений універсальною здатністю людського духу, свідомості, мислення «забігати наперед», будувати ідеальну модель того, до чого людина прагне ще тоді, як вона почне здійснювати практичну діяльність. В цьому контексті принагідно навести відомий вислів про те, що свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його [97, с.194]. І творить як майбутній результат. Під результатом тут потрібно розуміти зміни, що настають поза людиною і в ній самій завдяки процесу продукування. Такі зміни можуть зачіпати як предмет діяльності, так і власне людські сили самої людини (як зміна зовнішніх умов життя людини, так і вдосконалення здібностей, умінь, навичок людини, їх шліфування, відточування).

В зв'язку з вищесказаним зазначимо, що ціль – це ідеально-інтенційний образ результату. Вона здійснюється психологічно не тільки як образ того, що має бути досягнуто людською діяльністю. Ціль переживається одночасно і як інтенція (бажання, намір, прагнення) людини, тобто те, що має бути досягнуто. Іншими

словами, ціль як ідеальний образ результату володіє не тільки образними властивостями, але й мотиваційними, спонукальними, вольовими.

Ключовою ознакою цілі як виняткової спонукальної сили людської діяльності є наявність засобів для своєї реалізації. У «Філософії релігії» Г. Гегель, показуючи відмінність цілі від реальності, пише: «Ціль зберігає, опосередковує себе лише сама з собою, створює єдність себе як суб'єктивного начала з реальністю, але за допомогою засобу [37, с. 176]». Таким чином, весь процес від цілі до результату опосередковується засобами. Це відбувається як на стадії формування цілі як духовної сутності за формою, а також і тоді, коли здійснюється ціль як практичний процес. В будь-якому з цих випадків ціль є такою лише за наявності засобів. В цьому – головний зміст цілі, одночасно в цьому і головна відмінність цілі від попередніх спонукальних сил людської діяльності – потреб та інтересів. Органічне поєднання цілі та засобів наближає першу до предмета діяльності настільки, що перетворює безпосередньо в рушійну силу, набагато потужнішу ніж інтерес. В цьому смислі зауважимо, що останній (тобто інтерес), як вже було сказано, сутнісно пов'язаний з пошуком умов, шляхів, способів і форм задоволення потреби людини. Однак інтерес «не доходить» до рівня конкретних засобів цього задоволення. Лише на рівні цілі як спонукальної людської діяльності вищого рівня індивід актуалізує відповідні засоби реалізації поставлення завдань.

Можна твердо говорити про те, що ціль як ідеальний образ майбутнього результату людської діяльності певною мірою і панує над реальністю, і визначає її. Г.В.Ф. Гегель пише: «Ціль здійснює панування над реальністю, вона є силою, яка має перший в собі і для себе визначений зміст, що є першим і останнім; таким чином, він (зміст – Л.Н.) являється необхідністю, яка ввібрала в себе зовнішній, особливий зміст і стверджує його по відношенню до реальності, що має негативне визначення і доведена до ролі засобу [37, с. 176]». Як видно німецький філософ вбачав в цілі зміст наявної реальності як негативної, а також зміст належної, наперед визначеної реальності як позитивної, нарешті засіб як поєднання першого та другого.

Ціль в контексті явища громадянської компетентності особистості цілком вписується в той контекст, який показаний вище. Громадянська ціль – по змісту це завжди результат суперечності людини, яка виникає в процесі її життєдіяльності і означає відмінність наявного стану громадянськості людини і суспільства, реалізації прав, свобод і обов'язків людини і суспільства, і належним ідеальним образом задоволення цих цінностей. Таким чином, як і потреба особистості в громадянській компетентності, як і інтерес в останній, ціль як спонукальна сила громадянської компетентності розгортає своїм змістом суперечність життєдіяльності особистості. Разом з тим, конкретний зміст цієї суперечності є відмінним від як змісту суперечності, що лежить в основі потреби, так і змісту суперечності, що лежить в основі інтересу. Якщо перша виражає різницю потенціалів наявного і належного в життєдіяльності людини, якщо друга виражає момент ставлення людини до власної потреби в контексті пошуку умов, способів, форм та шляхів її задоволення, то ціль особистості в громадянській компетентності – це вияв конкретних засобів для її задоволення потреби в громадянській компетентності і формування ідеального образу того результату, який має бути досягнутий.

Ціль особистості в громадянській компетентності своїм змістом завжди «забігає наперед» і «творить результат». На початку цього процесу наявний стан громадянської компетентності виявляє себе як негативний, що вимагає подолання. Тут проявляється невдоволеність людини своїм громадянським життям. Можна говорити про те, що останнє як об'єктивне, наявне виступає однобічним і якоюсь мірою чужинним для самої людини. Воно знімається шляхом самореалізації людини в мисленому об'єктивному, а саме як досягнення іншого рівня задоволення прав і свобод, виконання обов'язків як громадянина, однак тільки як образ. Таким чином, негативізм наявного громадянського життя людини у змісті цілі доповнюється позитивним зарядом та енергією у вигляді ідеального результату задоволення своєї потреби в громадянській компетентності. В подальшому внаслідок живої, практичної діяльності ця суперечність знімається на користь позитивного, яке враз переходить в розряд нового негативу як

наявного. Тоді формулюється нова громадянська ціль, яка виражає новий зміст доповнення негативного позитивним і процес цілепокладання та діяльності продовжується.

Важливо підкреслити, що діалектика наявного як негативного та належного як позитивного у змісті цілі зумовлена, насамперед, засобами. Ціль особистості в громадянській компетентності завжди, як і будь-яка ціль, опосередкована засобами. Саме останні створюють цей, суперечливий в основі своїй, динамізм цілі. Адже засоби завжди наявні, вони існують тут, в даний момент. Засоби не можуть бути з майбутнього, бо вони – реальні способи і знаряддя, за допомогою яких реалізується ціль. Такий статус засобів дає підстави стверджувати, що своїм змістом вони уособлюють наявне. З іншого боку, будь-який предметний зміст можна розглядати з позицій його майбутнього розгортання. Так само і у розрізі засобів. Вони – одночасно поєднання того, що є, і того, що може бути. Своїм реальним функціональним призначенням засоби виражають наявне як у аспекті онтологічному, так і у аспекті діяльнісному. Одночасно цим самим функціональним призначенням вони покладають свій наявний зміст як онтологічний, так і діяльнісний.

В структурі мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості особливе місце займають ідеали. В цілому ідеал визначається фахівцями як уявлення про найвищу досконалість, котра, як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дій людини [199, с. 217].

Так само, як потреба, інтерес, ціль – ідеал за своєю природою є відображенням суперечності життєдіяльності особистості. З цього боку його потрібно розглядати як спонукальну силу людської діяльності. Разом з тим, ідеал – завершальна ланка розвитку життєвих суперечностей людини, найвищий прояв їх гостроти та глибини і в цьому вимірі можна говорити про особливу спонукальну силу ідеалу. Недаремно більшість дослідників явища ідеалу називають його найвищою ціллю життєдіяльності людини.

Співвідношення ідеалів та цілей досить складне. З одного боку, ідеал виростає з цілі, без останньої не існує першого. З цієї позиції можна

стверджувати, що ціль формує відповідний ідеал, і це правильно. З іншого боку, не кожна ціль є ідеалом, для цього вона повинна володіти таким змістом, яким володіє ідеал. Як зазначає один з дослідників проблеми ідеалу Д. Черкашин, поняття цілі ширше, ціль ставиться людиною в будь-яких його соціальних діях по досягненню виникаючих потреб. Ідеал – основна ціль, пов'язана з перспективними потребами, можливості досягнення яких вже склалися, наявні в існуючій дійсності [216, с. 58].

Тут ми маємо зауважити, що ідеал має суттєву відмінність від цілі. Ідеал – це така людська ціль, яка має неабиякий ціннісний аспект. Ідеал – це, насамперед, певна цінність. Тому його природу потрібно розглядати з двох боків: з боку його як рушійної, спонукальної сили людської діяльності і з боку його як уособлення певної системи цінностей людини. Ідеал громадянської компетентності людини органічно поєднує своїм змістом ці дві взаємопов'язані і взаємозумовлені сторони його внутрішньої сутності. Компетентний громадянин в ідеалі – це людина, для якої громадянське життя є домінуючим в системі його життєдіяльності і в цьому плані воно є найвищою ціллю його життя, а тому володіє винятковою спонукальною силою його діяльності. З іншого боку, вказане громадянське життя людини є домінуючим в системі його життєдіяльності тому, що для нього ідея громадянина отримує найвищий смисл. Саме в рамках такого статусу людина прагне максимальної самореалізації.

Якщо ціль ширша від ідеалу в тому плані, що вона формується в умовах будь-якої діяльності людини по задоволенню своїх конкретних потреб, то ідеал ширший від цілі в плані світоглядного, смисложиттєвого охоплення людського буття. Ідеал може об'єднувати у своєму змісті багато цілей, вирізняти серед них найціннішу і формувати її як смисложиттєву. В цьому вимірі ідеал пов'язаний з певними закономірностями розвитку як свого суб'єкта, так і об'єктивних стосовно останнього умов. Мається на увазі те, що ідеал – це відображення реального стану мотиваційної системи діяльності людини, він – пряме відображення світоглядних підстав такої системи мотивацій. Звідси випливає, що ідеал – своєрідний систематизатор потреб, інтересів, цілей людини, інтегральне їх відображення як у

площині спонукальної сили, так і особливо в площині світоглядно-сміслових координат. Ідеал громадянської компетентності особистості – підсумок життєвих цінностей особистості, однак такий, що виступає винятковою рушійною силою її громадянських вчинків, орієнтує на освоєння певної ціннісної системи знань, умінь, навичок, громадянських потреб, інтересів, цілей, громадянських почуттів, волі тощо. Разом з тим, ідеал громадянської компетентності особистості – це такий підсумок, який постійно переходить у фундамент всієї ціннісної структури особистості. В результаті громадянської життєдіяльності людини ці дві ознаки ідеалу здійснюють взаємозустрічні дії: ідеал як підсумок всієї системи мотивацій громадянського життя людини рухається назустріч кожній з них (цілі, інтересу, потребі) і таким чином переходить у їх ціннісний фундамент, а світоглядний зміст кожного з мотивів як ціннісний фундамент накопичується і зосереджується у вигляді ідеалу як світоглядного підсумку мотиваційної структури громадянського життя людини.

В якості громадянської компетентності особистості ідеал визначається рядом особливостей. Важлива його так звана функція міри прогнозування об'єкта, яка полягає в тому, що ідеал в даному разі створює мислений образ тих належних якостей людини, які зумовлюватимуть її розвиток як громадянина. Тут важливо сказати, що ідеал як інтегратор всієї мотиваційної системи громадянської діяльності особистості не може бути відірваним від реального стану громадянського життя соціуму і самої особистості. Таким чином, можна говорити про своєрідну практичну підставу громадянського ідеалу як міри прогнозування людини як громадянина чи суспільства в його громадянських гранях. Відірваний від реальної практики ідеал компетентного громадянина так само негативно впливає на саму людську діяльність (в силу своєї необ'єктивності) як і несформований до кінця ідеал.

Важливою стороною ідеалу компетентного громадянина є його регулятивна функція. Ідеал є не просто світоглядним, ціннісним інтегратором мотиваційної системи діяльності громадянина. Він виступає також як система, яка коректує, корелює, змінює, посилює чи послаблює інтенсивність і напрямки

громадянського життя людини. Здійснюючи це, ідеал фактично регулює це життя. В цьому його нормативний зміст. Компетентний громадянин як ідеал – це певна нормативно – систематизуюча і програмна субстанція людини, в рамках якої здійснюються всі або більшість діяльних складових її громадянського життя. В залежності від конкретних умов життєдіяльності людини складові регулятивної функції ідеалу компетентного громадянина можуть перебувати в різних співвідношеннях. Так само відбувається і на рівні функцій ідеалу як прогнозування міри об'єкта та регулятивної. В одні періоди життя людини і суспільства перевагу отримує перша з них, в інші друга.

Висновки до другого розділу

Завершуючи даний розділ, зазначимо, що визначення сутності громадянської компетентності особистості та формулювання її поняття знаходяться в зародковому стані. Серед небагатьох дослідників цієї проблеми на Заході – Р. Даль та Х. Мюнклер, у вітчизняному просторі – О. Пометун, Т. Смагіна, М. Михайліченко, І. Єрмаков, Г. Несен, І. Тараненко тощо. При цьому абсолютна більшість з них розуміє дане явище як особливу ключову чесноту, яка дає можливість людині на достатньому рівні реалізовувати свої громадянські права і обов'язки (Р. Даль, Х. Мюнклер, О. Пометун та ін.). Основними складовими громадянської компетентності особистості називають когнітивну, процедуральну (процесуальну, діяльнісну, технологічну) та ціннісну (вольову, габітуальну).

На нашу думку, у визначенні сутності громадянської компетентності особистості необхідно відзначити чотири методологічних зрізи, кожен з яких дає можливість сформулювати відповідне поняття: за природою; за функціональним призначенням; за структурою; за широтою дії. За природою громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає певний стан людського індивіда, громадянське буття якого є адекватним стану соціуму, в якому цей

індивід здійснює власну життєдіяльність. За функціональним призначенням громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає стан індивіда як громадянина, рівень громадянськості якого дозволяє йому реалізовувати свої права і обов'язки, а також належно виконувати громадянські обов'язки. У структурному вимірі громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає здатність і готовність людини виявляти свій статус громадянина та рівень своєї громадянськості завдяки пізнавальним, діяльним, вольовим і цілепокладальним чеснотам. За широтою дій громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає ключову, поліваріантну, полівалентну, системну компетентність, яка дозволяє людині реалізовувати свої громадянські чесноти у всіх сферах діяльності, насамперед, у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній.

Серед основних чинників (факторів) громадянської компетентності особистості – політичний режим, громадянське суспільство, громадянська культура. Політичний режим – це система методів здійснення державної (політичної влади) яка відображає ступінь, міру задоволення прав і свобод громадян. Безпосередньо зачіпаючи питання прав і свобод, політичний режим є політичним обличчям будь-якого суспільства, визначальною сутнісною ознакою суспільного і політичного життя країни, яка характеризує рамки і якісний рівень життя, створене владою для громадян. Громадянське ж суспільство – сфера неполітичного функціонування суспільства, де громадяни діють у відповідності до своїх приватних інтересів. Разом політичний режим та громадянське суспільство створюють об'єктивний вплив на формування громадянської компетентності особистості.

Важливим чинником (фактором) громадянської компетентності особистості є громадянська культура. Вона – органічна частина культури як такої, а тому визначається як поле людських громадянських смислів та значень, як особливий зріз людського як громадянського з боку його людиностворювального змісту. Громадянська культура – результат, показник розвитку і практичного втілення людських сил у вимірах її громадянськості. В цьому плані вона – об'єктивна

основа формування громадянських чеснот людини, насамперед, громадянської компетентності. З іншого боку, громадянська культура – своєрідна «соціальна спадковість» процесу формування громадянських прав і свобод людини, її громадянської компетентності.

Громадянська компетентність особистості – явище, яке зумовлене не тільки системою зовнішніх чинників. Вирішальним чином воно детермінується індивідуальністю та особистістю людини як своєрідним її «Я», яке лежить в основі будь-якої внутрішньої детермінації людської діяльності, а тому зумовлює і структуру громадянської компетентності, її головні елементи. Якщо індивідуальність характеризує людину з боку її неповторності, унікальності, то особистість фіксує усталене соціальне.

Головними елементами структури громадянської компетентності особистості виступають пізнавальні (когнітивні), діяльнісні (процедуральні) та морально-вольові (ціннісні). В складі перших – громадянські уявлення, громадянські знання, громадянські переконання в найважливіших сферах життєдіяльності людини – політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній. До складу других (діяльнісних, процедуральних) входять громадянські здібності, громадянські уміння і навички. Стрижень третіх (морально-вольових) складають воля і система цінностей. Воля є рушійною силою втілення громадянських людських чеснот і завжди пов'язана з вибором та відповідальністю, а цінності виступають в якості світоглядно-модальних засад всієї людської життєдіяльності в цілому, громадянської компетентності зокрема.

Мотиваційний механізм громадянської компетентності особистості включає потреби, інтереси, цілі, ідеали. Серед всієї системи потреб особистості потреба в громадянській компетентності є визначальною. Вона є формою усвідомлення особистості суперечності між наявним станом свого громадянського буття та належним, бажаним рівнем її громадянськості, її знань, умінь, навичок, життєвого досвіду як громадянина країни. Потреба особистості в громадянській компетентності – одна з ключових потреб людини, основними властивостями якої є системостворювальний характер та полівалентність. Перша з них розкривається

через потенціал системності, здатності підпорядкування інших потреб та цілеспрямованості. Друга особливість потреби особистості в громадянській компетентності – полівалентність (поліфункціональність) – пояснює її як таку потребу, яка може бути задоволена завдяки реалізації багатьох інших потреб. Таким чином, вона створює своєрідний «фон», «атмосферу», кінцевий смисл громадянської життєдіяльності особистості. Полівалентність цієї потреби дає підстави уявляти її своєрідним «ліфтом», який курсує у величезному будинку потреб людини. На якому поверсі цей «ліфт» зупиниться, такі шляхи, способи і форми задоволення цієї базової потреби будуть домінувати в громадянському житті людини. Так реалізується ще одна ознака цієї потреби – її кумулятивний характер.

Інтерес в громадянській компетентності – це ставлення особистості до власної потреби в громадянській компетентності, а саме, усвідомлення цієї потреби як форми, в якій виражається головний зміст громадянського буття особистості, а також пошук умов, способів і форм її задоволення. Завдяки такому статусу інтерес в системі внутрішньої детермінації громадянської діяльності людини знаходиться ближче до предмета задоволення відповідної потреби, ніж сама ця потреба. Отже, інтерес в громадянській компетентності зумовлений не тільки ціннісними орієнтаціями людини, але і особливостями соціального середовища.

Ціль – безпосередня рушійна сила громадянських вчинків людини, оскільки в системі внутрішніх детермінант людської діяльності знаходиться найближче до предмета задоволення відповідної потреби і характеризується наявністю засобів свого задоволення. Завдяки цьому ціль в своїй сутності – ідеальний, наперед визначений результат громадянської діяльності людини, спрямований на перетворення суспільного життя у відповідності до усвідомленої потреби.

Завершальною ланкою мотиваційної структури громадянської компетентності особистості є ідеал. Це – уявлення людини про її найвищу досконалість як учасника громадянського життя. Громадянський ідеал – це, з одного боку, найвища і життєво необхідна ціль, з іншого – інтегратор,

кульмінаційна ланка всієї системи детермінацій в площині світоглядно-ціннісних її підстав. Найважливішими функціями ідеалу особистості в громадянській компетентності є прогнозування міри об'єкта, регулятивна як нормативно-систематизуюча і програмна.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Громадянська компетентність особистості в контексті цивілізаційних викликів сучасного світу

В третьому параграфі першого розділу вже було показано деякі об'єктивні суспільні чинники, дія яких привела до теоретичного конституювання проблеми громадянської компетентності особистості в гуманітарній науці. Однак потрібно зазначити, що вони, звичайно, не вичерпують перелік суттєвих чинників досліджуваної в даній роботі проблеми. Більше того, і прискорення суспільних процесів, і розгортання інформаційного суспільства, і інші визначальні фактори актуалізації громадянської компетентності особистості потрібно розглядати не тільки в якості чинників останньої, але й таких тенденцій, які, безумовно, можна кваліфікувати як знакові виклики сучасної цивілізації в цілому, явищу компетентного громадянина, зокрема.

Ще раз повернемося до відомої формули А. Тойнбі, яку він сформулював як механізм «Виклику – і – Відгуку». Насамперед, підкреслимо універсальність дії цього механізму, а саме те, що виклики – це постійні процеси в історії, які знаходять своє місце там і тоді, де і коли вичерпуються ресурси наявного, вже не здатного утримувати обсяги і темпи розгортання своїх сил. Наслідком такого стану речей є найрізноманітніші кризи, долати які можна тільки шляхом адекватної відповіді на запити історичного розвитку наявного. Однак для цього потрібно виявити знання, організаційні здібності, силу волі, твердість, уміння боротися до кінця, як пише сам А. Тойнбі, – «суспільство... в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем і ... кожна така проблема – це виклик, відповісти на який можна, тільки пройшовши через нелегкі випробування [191, с. 71-72]».

Зауважимо, що англійський вчений розглядав найрізноманітніші виклики в житті сучасної цивілізації, як наприклад: виклики від людського середовища, виклики гноблення, виклики зовнішнього тиску, виклики перенаселення, виклики від природного середовища, виклики безплідної землі, виклики високогір'я, виклики кліматичних змін, виклики моря, виклики холоду, виклики наступу посухи [191]. Разом з тим, він писав про виклики, які не пробуджують відгуку [191, с. 357, 529], надмірні виклики [191, с. 147], оптимальні виклики [191, с. 147, 152-154, 160,166].

Наведене вище дає підстави говорити про те, що механізм «Виклику – і – Відгуку» так само універсальним чином діє і на рівні життєдіяльності спільнот, і на рівні життєдіяльності окремих індивідів. Громадянська компетентність – не виняток в цьому переліку, її актуалізація і розгортання в історії так само підпорядковано певним викликам історії, на які людство в цілому і окремі люди, зокрема, вимушені адекватно відповідати. Громадянська компетентність особистості – результат дії механізму «Виклику – і – Відгуку» як у глобальному вимірі, так і в локальному.

На нашу думку, фундаментальним викликом в історії людської цивілізації є процес прискорення темпів людського життя. У першому розділі вже наводились аргументи на користь такого висновку. Якщо ж продовжувати їх перелік, варто звернутися до ще одного показового факту, який наводять відомі українські соціальні філософи В. Андрущенко та М. Михальченко у своїй спільній праці. Показуючи динаміку зростання населення Землі, вони стверджують, що воно на початку раннього палеоліту становило приблизно 100-200 тис. чоловік. На початку пізнього палеоліту налічувалось 1 млн. чоловік; на початку неоліту – 10 млн., а наприкінці його 50 млн. чоловік. Початок нашої ери позначений 230 млн. жителями планети. Далі людство зростало надзвичайно швидко: початок ХІХ ст. – 1 млрд. чоловік; 1930 р. – 2 млрд.; 1961 р. – 3 млрд.; 1976 р. – 4 млрд.; 1989 р. – 5 млрд.; 1992 р. – понад 5,5 млрд. [7, с. 121]. До цього доповнимо, що майже за 20 років від останньої показаної в посиланні дати Земля отримала шестимільярдного жителя, а зовсім недавно чисельність людства зафіксовано на

рубежі семі мільярдів. Таким чином, крива зростання жителів планети – одне з дуже багатьох свідчень не тільки ускладнення суспільної організації життя людей, але й зростання темпів його розгортання.

Не вдаючись більше до ілюстративної частини аргументації на користь факту значного прискорення суспільного життя, підійдемо до цієї проблеми з іншої позиції: просторово-часової. Нагадаємо, що простір і час є універсальними формами будь-яких процесів буття. Вони – обов'язкові атрибути матерії, без яких остання не існує як така. Час і простір як фундаментальні форми існування матерії давно визнані та доведені історією науки. При цьому під простором розуміють філософську категорію, що характеризує співіснування об'єктів, їх взаємодію, протяжність та структурність матеріальних систем [199, с. 545]. До основних властивостей простору відносять протяжність, однорідність, ізотропність, тривимірність. Час визначається як внутрішньо зв'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує послідовність, тривалість, ритми і темпи, відокремленість різних стадій розвитку матеріальних процесів [199, с. 757]. До основних ознак часу відносять тривалість, одномірність, незворотність, однорідність.

Простір і час як універсальні форми існування матерії мають як спільні риси, так і відмінні. При цьому вони є невіддільними одне від одного. Так, протяжність простору виявляється в тому, що матеріальні тіла можуть існувати одне поруч з іншим, тоді як тривалість часу проявляється в тому, що тіла можуть змінюватися у просторі та існувати одне після одного. Простір тривимірний, тоді як час одномірний. Це означає також і те, що вказана властивість простору передбачає рух в ньому в різних напрямках, в тому числі у зворотному. При цьому ізотропність простору – рівноправність усіх можливих напрямків руху. На відміну від простору, час вважається одномірним, а значить незворотним.

Сказане вище коротко характеризує класичні, давно усталені погляди на час і простір. Разом з тим, варто сказати, що в останні десятиліття фундаментальні дослідження у фізиці елементарних частин та інших науках роблять спробу спростувати цілий ряд істин про те, що, наприклад, простір має більше вимірів,

ніж три. Створюються найрізноманітніші, що нерідко вражають людську уяву, моделі багатовимірного світу. Наука сьогодні нерідко оперує такими поняттями, як множинність світів не тільки в позаземному вимірі, але й у рамках людського буття. Те ж саме стосується і часу, коли піддаються сумніву уявлення про його одновимірність та незворотність. Очевидно, з розвитком науки людство змінить своє знання з цих ключових форм буття матеріального світу. Однак в розрізі даного дослідження доцільно буде дотримуватися усталених поглядів на простір і час, а найновіші дискусії на цю тему не є завданням цієї роботи.

Звертаючись до питання про прискорення суспільних процесів як одного з викликів сучасної цивілізації, ми не випадково зачепили тему простору і часу. Справа в тому, що сам термін прискорення передбачає певні зміни, нарощування ритму і скорочення просторових величин тощо. З іншого боку, потрібно зауважити, що час і простір як об'єктивні, фундаментальні та іманентні форми буття є незмінними, безвідносними. Однак такими вони є лише у відношенні до процесів, в яких не задіяне людське буття.

Виникнення людського способу життя, а з ним і соціально організованої матерії пов'язано з формуванням нових, якісно інших та специфічних просторово-часових структур. Це зумовлено тим, що, наприклад, просторово-часові структури, які характеризують суспільне життя, не зводяться до рівня як неживої природи, так і живої біологічної. Як зауважують автори підручника з філософії за редакцією І.Т. Фролова «тут (в суспільному житті – Л.Н.) виникає та історично розвивається особливий тип просторових відносин, в якому відтворюється і розвивається людина як суспільна істота. Соціальний простір, вписаний в простір біосфери і космосу, володіє особливим людським смислом. Він функціонально розчленований на ряд підпросторів, характер яких та їх взаємозв'язок історично змінюються в міру розвитку суспільства [32, с. 90]».

Наведена цитата дуже важлива для розуміння простору і часу в суспільному житті. А саме тим, що констатує факт зміни простору. Отже, в рамках соціальної організації матерії простір і час, з одного боку, підпорядковуються буттєвим властивостям простору і часу як таких, з іншого – мають свою специфіку.

Остання полягає в тому, що вони є змінними величинами, і ця змінність виростає із специфіки саме людського способу організації життя.

В соціальній філософії соціальний простір і соціальний час достатньо досліджені, що відображено в довідниково-словниковій літературі. Так, соціальний простір подається як поняття, що конкретизує зміст категорії простір щодо природи соціальної форми руху матерії. Простір соціальний як сукупність відношень, що виражають координацію, упорядкованість співіснуючих матеріальних об'єктів, поряд з часом соціальним відображає особливу соціально-предметну природу історичної системи суспільних зв'язків [199, с. 547]. Важливо зазначити, що соціальний простір, тобто простір, освоєний людиною, тобто «олюднений» і простір, наприклад, природи з точки зору природних властивостей нічим не відрізняються. Тобто, така просторова одиниця як гектар і в людиномірному, і в природному смислах є однією і тією ж самою з точки зору її природної властивості як певної метричної одиниці. Відмінність полягає в тому, що гектар в соціальному просторі виступає як відношення людини до світу, до інших людей, до самої себе. Оброблений людиною гектар землі є таким простором, який характеризує соціальну сутність людини і обробленої нею землі. В соціальному просторі земля у вимірі одного гектара – це не тільки і не стільки метрична одиниця, як соціальна одиниця, що фіксує людські відносини, характер спільного проживання людей тощо. Ось чому соціальний простір вимірюється не в метричній системі, а в соціальній. В його основі лежать відносини між людьми, його цілісне уявлення формується лише в системі предметного світу, світу самої людини, відносин людини до себе, в системі людської свідомості. Звідси випливає, що соціальний простір визначається становищем людини у вказаній системі координат. А це означає історичний характер соціального простору.

Дійсно, якщо зануритися в історію, то ми можемо бачити зовсім різні моделі соціального простору в різних історичних умовах і навіть в різних суспільних системах, що існували одночасно. Так, соціальний простір стародавнього єгиптянина визначався тією системою суспільного буття, яка склалася в долині Нілу. Однак, наприклад соціальний простір середньовічного

європейця визначався зовсім іншими чинниками. А вже наступна за середньовіччям епоха Відродження відкрила європейцю Новий світ і соціальний простір став набагато ширшим, бо пов'язав людські відносини різних континентів. Очевидно, що соціальний простір сучасної людини не можна порівнювати з будь-якою епохою.

В контексті аргументації на користь факту прискорення суспільного життя сучасної цивілізації нам важливо зафіксувати дві позиції щодо соціального простору. Перша полягає в людській сутності цього явища, в тому, що соціальний простір – функція специфіки людського способу буття. Соціальний простір розкриває своєрідні властивості будь-яких проявів людської діяльності і в цьому плані він не є простором в класичному розумінні. Так, просторові характеристики, наприклад, будь-якого технічного пристрою, виготовленого людиною, з одного боку, визначаються в звичайній метричній системі. Остання фіксує висоту, ширину, довжину пристрою, його площу, об'єм тощо. З іншого боку, самі ці метричні просторові показники технічного пристрою (метри, сантиметри, дециметри, метри квадратні, метри кубічні тощо) зумовлені соціальним, людським смислом. Вони підпорядковані певним потребам, інтересам, цінностям людського способу буття. І в цьому смислі залежать від людини. Це виступає головним фактором постійного удосконалення не тільки техніко-технологічних, економічних, екологічних та інших параметрів вказаного технічного пристрою, але й його просторових показників, наприклад, зменшення в об'ємі з метою економії виробничого простору тощо.

Друга позиція впливає з першої і фіксує конкретно-історичний характер соціального простору. Оскільки він є фактично функцією людських відносин, характеру економічних, політичних, правових та інших підвалин життя людей, то і змінюється у відповідності до зміни цих підвалин. Це означає що соціальний простір – величина змінна в тій мірі, в якій змінюється суспільне буття. Таким чином соціальний простір може розширюватись, звужуватись, ущільнюватись і т. ін.

Соціальний простір проявляє свої специфічні властивості в органічній єдності з соціальним часом. У філософії соціальний час визначається як об'єктивна форма соціального буття, що характеризує тривалість, послідовність, ритми і темпи соціальних процесів [199, с. 758]. Соціальний час так само, як і соціальний простір, є своєрідним внутрішнім відліком суспільного життя і як би вписаним у зовнішній по відношенню до нього час природних процесів. З цих позицій суспільне життя протікає у двох часових характеристиках: в режимі звичайного часу і в режимі специфічного, людського часу. В режимі звичайного, природного часу життя людини характеризується метричною системою і вимірюється секундами, хвилинами, годинами, добами, місяцями, роками тощо. З іншого боку, в режимі соціального часу життя людини вимірюється подіями, періодами, зовнішніми по відношенню до людини епохами тощо. Ось чому одиницями виміру соціального часу є формації, епохи, стадії, етапи і т. ін. Кожна з них може включати різний природний час. Так, історична епоха Романових зайняла один природний час, а епоха Габсбургів – інший, однак обидва явища наука визначає історичною епохою як соціальним часом.

З вищесказаного випливає нерівномірність, асинхронність, своєрідна аритмічність соціального часу в глобальному вимірі. Це означає, що за показниками соціального часу різні народи в один і той самий природний час перебувають на різних стадіях розвитку, в різних епохах, розвиваються з різними соціальними ритмами. Так само відбувається і в житті окремих людей, коли за один і той самий календарний період різні люди проживають різне життя, різні періоди, з різною тривалістю і концентрацією подій. Відповідно, кожний соціально-часовий період в житті людини можна характеризувати як своєрідну підготовку виклику і відповіді на поставлені проблеми.

Кваліфікуючи соціальний час з позицій тривалості, послідовності, ритмів і темпів суспільних процесів, ми визнаємо той факт, що соціальний час, як і соціальний простір є функціями людського способу життя, людських відносин. Його носіями є особистість, індивідуальність, соціальні групи, класи, покоління, нації, народи, все людство. Кожен з них своєю діяльністю покладає свій

соціальний час, звідси асинхронія як суттєва властивість соціального часу. В її основі – індивідуальні ритми життя соціальних суб'єктів. Ритміка і аритмія соціального часу – важливі його характеристики, які дають ключ для розуміння мозаїки, всієї різноманітності соціально-часової атмосфери та історії суспільного буття.

Історичний характер соціального часу – одна з суттєвих його властивостей, яка безпосереднім чином зачіпає тему нашого дослідження в цілому, проблеми прискорення сучасного суспільного життя зокрема. Можна сказати, що соціальний час не має поділу на минуле, теперішнє і майбутнє в тому смислі, як він існує в природному часі. Минуле в соціальному часі – це не те, що було, наприклад, вчора або кілька років назад, або в інші часи. Минуле в соціальному часі – це те, що не актуально для даного часу, для даної справи зараз. Тому таким минулим може бути і те, що реально існує зараз і навіть те, що може реанімуватися в майбутньому. А саме майбутнє – це те, що завжди актуальне, навіть якщо воно взято з минулого у природному розумінні часу. Отже, в соціальному часі відбувається постійна взаємодія минулого, сучасного і майбутнього. Завдяки цьому в соціальному часі можуть мінятися епохи, періоди. Одні з них переходять з минулого календарного часу в актуальне соціально-часове теперішнє або майбутнє. Інші з актуальних теперішніх перетворюються в соціально-часове минуле. Таким чином, соціальний час – це своєрідний суспільний фільтр, який відкидає все, що не є актуальним і ефективним в конкретний історичний період, а тому не може бути фактором і засобом зростання соціуму, його бажання кращого і комфортнішого. Соціальний час в цьому розумінні – потужний та універсальний засіб удосконалення будь-яких результатів людської діяльності, він здійснює своєрідну соціальну селекцію найефективнішого для подальшого розвитку.

Перейдемо тепер безпосередньо до розкриття взаємозв'язку соціального просторово-часового явища та прискорення сучасного суспільного життя. Ми зафіксували той факт, що і соціальний простір, і соціальний час, на відміну від природно просторово-часового континіума, виникають разом з появою соціально

організованої матерії і в своєму розгортанні зумовлені особливостями людського як такого. Таким чином, соціальний простір і час фактично виступають функцією суспільного розвитку в його конкретно-історичному виразі. З іншого боку як зазначають В. Андрущенко та М. Михальченко, загальними необхідними умовами соціального виступають діяльність та спілкування [7, с. 97]. Саме вони в історичному аспекті створили людину як істоту не стільки адаптивну до природного середовища, скільки діяльну, практичну, прагматичну тощо. Разом з тим, в цій дуалістичності виникнення і зростання соціального стрижневим елементом виступає діяльність. Підкреслюючи той факт, що в історії філософії діяльність розглядали по-різному, вказані вище автори називають головне, що лишається сталим: майже в кожній філософській системі соціальність пов'язується саме з діяльністю, що розглядається як засіб, умова, рушійна сила й основне джерело формування соціальності [7, с. 107]. До цього доповнимо, що основними сутнісними властивостями людської діяльності є об'єктивність, свідомий та цілепокладальний її характер, предметність, практичність, перетворювальний характер.

Органічний взаємозв'язок діяльності та соціального дає можливість пов'язати соціальний простір і час з явищем прискореного розвитку соціуму. Виступаючи засобом, умовою, рушійною силою й основним джерелом формування соціального, людська діяльність виявляє таку саму свою якість і стосовно соціального простору і часу. Адже останні, як було показано вище, є усупільненими, олюдненими, об'єктивними формами розгортання соціально організованої матерії. Розуміння діяльності як умови соціального часу і простору означає, що поза діяльністю немає ні простору, ні часу як соціальних явищ. Саме за допомогою діяльності людина поборолла одновизначенність буття в природному часі і просторі і піднялась над нею, здобувши статус істоти, що має і свій власний, соціальний просторово-часовий континуум. В процесі історичного розгортання людської суспільності цей логічний зв'язок лише посилювався, призвівши в наш час до органічного взаємозв'язку діяльності та соціального простору і часу.

В процесі діяльності людина втручається в життя природи як істота, яка формує такі потреби, предмети задоволення яких в природі не існує. Цим покладається перетворювальний характер діяльності, результатом чого стає і перетворення природи, і на цій основі створення особливого світу – культури. З того часу, як людина створила перший зразок культури, остання стала засобом взаємозв'язку людини з природою. Розгортання діяльності розширювало і поглиблювало поле культури, яка стала і сьогодні є найважливішим показником людського розвитку на всіх рівнях соціальності: від глобального до індивідуального. Таким чином, діяльність стала засобом соціального часу і простору.

Варто зазначити, що насправді поняття діяльності, соціального простору і соціального часу відображають один і той самий процес суспільного буття, тільки з різних сторін. В даному ж дослідженні їх розрізнення є умовним, необхідним лише для того, щоб виявити внутрішні механізми розгортання глобального явища прискорення сучасних суспільних процесів. Це дає можливість виділити на методологічному рівні ключові елементи вказаного механізму. Саме таким, на нашу думку, є людська діяльність. З іншого боку, остання неможлива без соціального простору і соціального часу, бо за великим рахунком вони є одним і тим самим процесом буття людини. З цього випливає, що соціальний простір і соціальний час володіють таким самим набором сутнісних властивостей, як і діяльність. Незважаючи на те, що вони зумовлені людськими смислами, соціальний простір і час є об'єктивними в тому сенсі, що підпорядковують діяльність людини і соціуму певним ритмам, темпам, просторовим стандартам тощо. З цих позицій вказані явища людського буття є цілепокладальними, адже результати діяльності, в яких завжди виражається доцільність і цілепокладання, характеризуються як часовими, так і просторовими соціальними характеристиками. Це зумовлено тим, що соціальний простір і соціальний час, як і сама діяльність, характеризується предметністю. Вони завжди існують у вигляді культури як сукупності матеріальних і духовних надбань людини. Існуючи у вигляді прихованого смислу предмета культури (застиглого або живого),

соціальний простір і соціальний час вказують на ступінь його актуалізованості. Актуалізація предмета культури – це завжди актуалізація соціального простору і соціального часу, в якому цей предмет був створений, а також актуалізація соціального простору і соціального часу, в якому він адекватно може бути розпредметнений.

Однак чи не найважливішою сутнісною ознакою соціального простору і соціального часу в контексті прискорення суспільних процесів є їх селекційний характер. Соціальний простір і соціальний час – це просто простір і час, створені людським буттям. Вони – показові маячки суспільної ефективності, а тому актуальності того чи іншого суспільного явища, знаряддя праці, технології, наукової теорії тощо. Будучи ж об'єктивними формами соціально організованої матерії, соціальний простір і соціальний час вибракують неконкурентноздатне в суспільному розвитку, відкидають його в соціальне минуле. Натомість актуалізують соціальне сучасне і соціальне майбутнє. Цим вони здійснюють своєрідну «санацію» історичного досвіду і сприяють тому, щоб історія позбулася тягарів соціального минулого. Соціальний простір і соціальний час полегшують саму діяльність і надають їй додаткової динаміки, внаслідок чого розширюють поле і час її ефективного розгортання. В результаті суспільні процеси в цілому отримують додаткові стимули розвитку, що і проявляється в їх прискоренні.

Важливим наслідком селективного характеру соціального простору і соціального часу є розширення першого і ущільнення другого. Одним із показників розширення соціального простору є, безсумнівно, інтернаціоналізація всебічних відносин між людьми, народами, континентами, цивілізаціями. Аналіз історії показує, що з її розвитком цей процес набирає обертів, що проявляється зростанням ступеня спілкування між людьми в широкому сенсі цього слова. В основі такого процесу, звичайно, лежать показані вище умови соціальності як діяльності та спілкування. Одночасно таке розширення соціального простору призводить до швидшого бігу соціального часу, до ущільнення часу. І в цьому випадку основною причиною є діяльність та спілкування.

Селективний характер соціального простору і соціального часу, розширення першого з них і ущільнення другого створюють об'єктивні передумови прискорення історії. Разом з тим, потрібно сказати, що досить тривалий час в історії її прискорення не виявляло себе як проблему, як своєрідний виклик. Це починає відбуватися лише в наш час, в епоху появи якісно нових засобів розширення соціального простору і ущільнення соціального часу. До таких, на нашу думку, належать комунікаційні технології, вибух інформаційних засад суспільного буття, необхідність переходу людської цивілізації на якісно нові способи і форми соціальної організації.

Потрібно зазначити, що явище прискорення суспільного життя в умовах сучасної цивілізації неоднозначно відчувається у вимірах розширення соціального простору і ущільнення соціального часу. Факт першого не викликає, на нашу думку, особливого занепокоєння як на цивілізаційному рівні, так і на рівні окремих людей. Можна сказати, що логічно розширення соціального простору викликає навіть деякий оптимізм від надзвичайних можливостей, які він відкриває людині. Інша справа з соціальним часом, який з розвитком сучасних суспільних процесів неодмінно ущільнюється, створюючи феномен дефіциту часу. Це постає сьогодні як серйозний цивілізаційний виклик що для людства, що для окремої людини. Нестача часу для вирішення як глобальних проблем, так і проблем індивідуальної життєдіяльності в умовах, коли ці проблеми наростають з нечуваною швидкістю, гостро актуалізують проблему прийняття рішень. Якщо раніше, наприклад, 50-80 років назад для ефективних рішень був час (як в природному, так і в соціальному вимірі), то останні десятиліття демонструють гостру його нестачу. Нерідко рішення потрібно приймати дуже швидко, в умовах гострого цейтноту, а звідси – велика ймовірність помилки, неточності. Можна лише уявити, до яких наслідків це може призвести, наприклад, в міжнародному житті, на рівні глобалізаційних процесів! Для ілюстрації можна навести приклад колишньої Югославії, коли в умовах швидкозмінних подій приймалися політичні рішення очільниками багатьох країн світу. Те саме можна сказати і щодо рішення про введення американських військ в Ірак з метою, начебто, нейтралізації ядерної

програми С. Хусейна. А таке явище найновішої міжнародної політики як «арабська війна», очевидно, ще чекає свого детального аналізу. Очевидно одне – прискорення темпів розвитку сучасної цивілізації є фундаментальним цивілізаційним викликом людству, який об'єктивно актуалізує проблему компетентності взагалі, громадянської компетентності зокрема. Можна впевнено стверджувати, що питання громадянських прав і свобод, виконання громадянських обов'язків неймовірно загострюється з розвитком цивілізаційних процесів. Громадянська компетентність – це проблема, яка об'єктивно постала в наш час і набирає швидкої актуальності, насамперед, як проблема сучасної цивілізації, яка давно проголосила найважливішими пріоритетами демократію, соціальну справедливість, гарантію прав і свобод людини і громадянина.

Не менш гострою проблемою в умовах суспільного прискорення стає громадянська компетентність і для сучасної особистості. Її індивідуальна життєдіяльність розгортається так само на тлі цивілізаційного прискорення, вказаного вище розширення соціального простору і ущільнення соціального часу. Це викликає дисонанс проблем і часу для їх вирішення. В такому кругооберті проблем нерідко втрачається світоглядна орієнтація, коли «за деревами не видно лісу», коли за безліччю проблем не видно життєвої лінії, стратегії. Це створює феномен ситуативного буття. Такий серйозний життєвий виклик потребує адекватного відгуку, громадянської позиції. Тема громадянської компетентності висувається на передній план життєвої стратегії людини, оскільки саме вона дозволяє упорядковувати індивідуальне життя за певним єдиним світоглядним стрижнем.

Надзвичайно важливим цивілізаційним викликом сьогодні є глобалізація. Це явище настільки швидко і потужно ввійшло в наше життя, що про нього не говорять хіба що ліниві. Глобалізація як процес проявляє як свої позитивні, так і негативні сторони, викликаючи до життя різноманітні оцінки, аналізи, прогнози щодо перспектив сучасної цивілізації. За останні десятиріччя глобалізація стала настільки знаковим явищем, що створила потужні суспільні рухи як на своє виправдання і підтримку, так і на крайній спротив. В багатьох країнах світу

сьогодні діють десятки антиглобалістських організацій, які прагнуть якщо не зупинити, то хоч би стримати стрімкий рух як самої глобалізації, так і невпинне накопичення проблем, які вона принесла з собою. З іншого боку, об'єктивні процеси інтернаціоналізації економічних, політичних, соціально-культурних та інших відносин неухильно розгортають те явище, яке ми називаємо глобалізацією.

До сказаного вище доповнимо, що сьогодні явище глобалізації на серйозному рівні досліджують найрізноманітніші напрямки науки. Його сутність виявляється настільки різноплановою, що зумовлює до об'єднання зусиль різних сфер наукових розвідок. Як об'єкт дослідження глобалізація стала міждисциплінарним явищем, що призвело до виникнення глобалістики. Як зауважують О. Гужва та В. Овчаренко, вперше цей термін в науковий обіг ввів видатний польський письменник і мислитель Станіслав Лем у праці «Планета Земля. Століття XXI», опублікованій у 1992 році. Глобалістику він назвав методологією наддержавного розв'язання сучасних світових проблем. Ці проблеми примушують по-новому осмислити взаємовідносини Заходу і Сходу, країн – лідерів і країн, що розвиваються. На думку С. Лема, необхідність розвитку глобалістики пов'язана із загрозою існуванню людства (або всі ми спільними зусиллями врятуємося, або не врятується ніхто) [46, с.16].

Розуміння актуалізації та концептуалізації громадянської компетентності особистості в контексті глобалізаційних процесів як фундаментального виклику нашого часу вимагає, звичайно, характеристики самої глобалізації. Тут можна сказати про певний порядок. Він полягає в тому, що, з одного боку, про глобалізацію, попри дуже молодий її суспільний вік, сказано і написано надзвичайно багато, з іншого боку, навіть на рівні її сутності наука ще багато чого не може пояснити. Так нерідко буває, коли нове суспільнозначиме явище стрімко вривається в історичний контекст, викликаючи до себе надзвичайну увагу і соціуму, і науковців, залишаючи величезне поле невизначеного, неясного саме в силу швидкості свого розгортання. До цього ряду можна сміливо віднести і

глобалізацію, про яку можна сказати лише те, що про неї всі говорять, але ніхто не знає, що це таке, при всьому цьому всі впевнені в тому, що вона є в реальності.

З'ясування сутності глобалізації буде правильно пов'язати з питанням про її походження. Тут в наукових дослідженнях немає єдиної позиції. Одна частина авторів говорить про те, що це явище бере свої начала з глибини віків, ще з часів стародавності, але лише в наш час заявило про себе повною мірою. Таким чином, вся історія людства показується як єдиний процес поступового зближення народів, країн, національних економік, політичних систем тощо за рахунок розширення соціального простору економічних, політичних, соціально-культурних, правових відносин. Глобалізація ж як явище тут подана в якості своєрідного кульмінаційного моменту сучасної історії, де найбільш важливі сторони поступового створення цілісного світу набувають якісно нових рис, викликаючи до життя і такий новий етап історії як глобалізацію. Інша частина дослідників висловлює прямо протилежну думку про те, що глобалізація – це явище лише нашого часу. Так, російський вчений Ю.В. Яковець стверджує думку про те, що вказане явище виникає і стрімко розвивається в ХХ столітті. Він, зокрема, зазначає, що те, що відбувається на наших очах, дає підстави говорити про глобалізацію як об'єктивно якісний соціальний феномен, а не як давно створену тенденцію [223, с. 25].

Насправді ж, істина, очевидно, як завжди, знаходиться посередині. Цю позицію, на нашу думку, підсилює розуміння того, що є глобалізація в своїй сутності. Термінологічно глобалізація має своїм корінням французьке «global» і означає загальний, глобальний, взятий в цілому. З латинської «globus» перекладається як куля, диск, суцільна маса. Глобальний – це означає охоплюючий всю земну кулю, всесвітній, всезагальний, універсальний, повний [131, с. 92]. Таким чином термінологічно глобалізація виникає як позначення таких суспільних процесів, які в своїй основі спрямовані на створення всезагальності, універсальності, повноти і цілісності. В історичному розрізі це передбачає утворення всезагального світу, всезагального буття, цілісного соціуму у всіх його проявах. З цих позицій глобалізація дійсно є процесом, який має

давню історію, бо фактично вся історія людства – це приклад поступового зближення народів, країн, культур, їх економічних, політичних та інших підвалин. В одні періоди світової історії ці процеси відбувалися непомітно, надто повільно, в інші періоди швидше, однак тенденція очевидна: шлях до цілісного, універсального, сукупного людського світу.

З погляду на сказане вище можна погодитися з позицією тих дослідників, які говорять про так звані періоди глобалізації. Так М. Козловець наводить кілька таких підходів, зокрема концепцію Р. Робертсона, який розповсюдження глобальних норм пов'язує з розвитком Європейської цивілізації і у зв'язку з цим виділяє такі дати глобалізаційного процесу: 1) фаза зародження (з 1400 року по 1750 роки) – містить в собі розкол у християнстві, розвиток узагальнюючих уявлень про людину, перші мапи планети, прийняття універсального календаря на Заході, мандрівки, метою яких було вивчення Землі; 2) фаза становлення (від 1750-1875 роки) – охоплює розвиток постійних дипломатичних відносин між державами, громадянство і паспортну систему, становлення перших націй в Європі; 3) фаза піднесення (з 1875 року по 1925 рік) – складається з міжнародних зв'язків вже не тільки в економічному плані, а й культурному (загальносвітовий календар), у політичному (Перша світова війна), національному (міжнародні міграції і намагання їх обмежити). Цю фазу він ототожнює з початком прискореної глобалізації; 4) фаза боротьби за політичну та економічну гегемонію (з 1925 року по 1969 рік), яка містила утворення Ліги націй і ООН, Другу світову і «холодну» війни, загрозу ядерної війни, виникнення «третього світу»; 5) остання фаза – фаза невизначеності (від 1969 року по 1992 рік) – дослідження космосу, ускладнення міжнародних відносин, що стрімко змінювались, інтернаціоналізація засобів масової інформації, супутникове телебачення тощо [78, с. 115-116].

Інша періодизація процесу глобалізації подана в концепції російського дослідника А. Чумакова, який стверджує, що глобалізація бере витoki з XIX століття, і пов'язує її розвиток із досягненнями людства в технічній сфері, створенням нових засобів зв'язку, пересування тощо. Російський дослідник вважає, що глобалізація – це багатовіковий природний процес становлення

єдиних для всієї планети біосоціальних структур, взаємозв'язків і відносин. Він виокремлює такі фази глобалізації: реальна глобалізація (кінець XV ст. – середина XVIII ст.), фундаментальна глобалізація (кінець XIX ст. – середина XX ст. – початок «холодної війни») і багатоаспектна глобалізація. Остання вступила в активну фазу в 70 -х роках XX ст. і завершиться, можливо, приблизно в середині XXI ст. Особливістю цього періоду стало усвідомлення глобальних загроз, які породила глобалізація, а атож початок формування глобальної свідомості, культури і способу життя [78, с. 116].

Навіть побічний погляд на наведені вище концепції дає підстави для дискусії. Так, Р. Робертсон, називаючи третю фазу глобалізації, говорить не тільки про економічні її основи, але й політичні, що передбачає наявність перших (економічних основ глобалізації) вже на попередніх стадіях. Однак ми їх там не знаходимо. Але саме в цьому, як здається, і міститься суть проблеми глобалізації. Саме економічні процеси, що розгорнулися внаслідок кардинальних зрушень європейської людності в епоху Відродження, і лягли в основу формування тенденції, яка в подальшому дала світові глобалізацію.

Очевидно, потрібно виходити з того, що джерела глобалізації знаходяться у просторовому вимірі в Західній Європі, а в часовому в період Відродження. Звичайно, зустрічні процеси можна спостерігати і в інших частинах планети, однак Західна Європа є тим самим осередком, де були заґрунтовані процеси, що призвели до глобалізації як явища сучасного світу.

Варто сказати, що Відродження як історична епоха актуалізувало кілька засадних ідей, які лягли в основу найрізноманітніших процесів, що з часом сформували цілісний просторово-часовий континіум, який ми традиційно сьогодні називаємо західним світом, західною цивілізацією тощо. Насамперед, мова йде про такі європейські цінності як гуманізм, секуляризація знань про світ і людину.

Ключовим моментом ідеї гуманізму часів західноєвропейського Відродження, який має безпосереднє відношення до теми нашого дослідження, стала зовсім інша, ніж у попередні епохи, концепція людини. Остання трактується

вже не тільки як творіння Господнє, що безсиле перед ним. Навпаки, у поглядах видатних мислителів того часу (Ф. Петрарки, Д. Аліг'єрі, М. Фічіно, Л. Валли, П. д. Мірандолли та ін.) людина постає в якості Господнього творіння, яке має всі сутнісні риси свого Творця – розум, творчу природу, непереборне бажання нового, незвіданого тощо. Саме це дає людині підстави піднятися над природою і зробити вирішальні кроки для власного ствердження як істоти, здатної на найкращих гуманістичних засадах перебудувати світ.

Така постановка питання про людину та її сутність кардинально змінили тогочасні уявлення про диференціацію людей. Як відомо, до Відродження в Західній Європі було створено ієрархічне суспільство, де кожен поверх такої суспільної ієрархії мав своє місце і призначення. Характеризуючи такий принцип побудови суспільних відносин, В. Муляр зазначає, що «все існуюче здійснює сходження до центрального регулятивного принципу, перебуває з ним в гармонії і створює універсальне ієрархічне буття. Оскільки регулятивний принцип середньовічного світу – Бог – уявляється найвищим благом і досконалістю, то і вся ієрархія буття в цілому та її елементах одержує моральний смисл. В середньовічній картині світу нейтральних явищ стосовно добра чи зла немає. Як і немає їх у відношенні до істини. Адже Бог, в якого вірили всі (або майже всі) громадяни середньовічного суспільства, виступав не лише найвищою досконалістю, але і абсолютною істиною. З нею всі мали зв'язати власні уявлення, ідеї та поведінку, з нею мали бути співвіднесені культурні та суспільні цінності тієї епохи [121, с. 36]».

Розуміння сутності людини як істоти божественної не тільки у вимірах творіння, але й особливо у вимірах сутності та існування призводять в часи Відродження до формування такої оригінальної концепції як «нерівна усім рівність». Зміст її полягав у обґрунтуванні думки про природну нерівність та людську рівність усіх людей. Всі люди від природи оголошувались нерівними (за фізичними даними, психологічними, фізіологічними тощо), однак всі подавалися рівними за людським виміром, бо кожному Господь дає можливість повної самореалізації. А далі питання за самою людиною. Той, хто, маючи здібності і

таланти (а від природи всі їх мають), не розвинув їх, навіть загубив у процесі життя, не мав права на суспільне схвалення. І лише той, хто все життя працював, ставив високі цілі і вперто йшов до них, заслуговував найвищої оцінки як самих людей, так і Господа.

Тут ми бачимо прямий зв'язок засадних ідей західноєвропейського Відродження з проблемою людської компетентності. Адже сама логіка нового обґрунтування сутності людини ставила питання про обов'язкові умови реалізації цієї сутності. Щоб стати успішним в житті і реалізовувати свої таланти і здібності, потрібно було проявити волю, розвивати власний розум, набувати компетентності, свідомим чином діяти. А це можна було в той час (як і в будь-який час історії) здійснювати, насамперед, через практичну діяльність у сфері матеріального виробництва, пошуку нових видів діяльності, які змогли б кардинально розширити горизонти соціального простору. Ось чому саме в епоху Відродження ми бачимо таке якісно нове явище в суспільній діяльності європейської людини як пошук нових земель, географічні відкриття. Саме вони стали уособленням розширення природного середовища, в якому діяла людина того часу. Разом з тим, встановлювалися нові, раніше небачені форми суспільних відносин.

Варто сказати і ще про один аспект епохи Відродження, особливо у розрізі відкриття нових земель. Саме той час виявив перші джерела диференціації західноєвропейської народності в державницькі, етнонаціональні одиниці. Починається зародження національних особливостей народів тогочасної Європи, яке згодом, через 100-200 років ознаменується процесом оформлення в державницькому просторі. Національні і державницькі процеси – однопорядкові в Західній Європі і вони співпали з процесом Відродження. Це дало новий поштовх для формування явища патріотизму, відданості вітчизні, громадянській відданості, громадянства в цілому як явища. Недаремно більшість відкриттів того часу подавалися відкривачами як набуття нових земель для свого монарха, власної країни і власного народу. Відомо, наприклад, що перші три експедиції Х. Колумба на пошуки нових земель були організовані з допомогою іспанської

корони. Особливо це стосується другої експедиції в 1493 році, коли після відкриття нових земель великий мореплавець повернувся до Іспанії із звісткою про відкриті землі та невеликою кількістю золота, кількома туземцями, небаченими рослинами, плодами тощо. Відкриті землі зразу ж були оголошені іспанською територією, а нова експедиція була організована вже за півроку.

Отже, можемо твердо говорити про те, що епоха західноєвропейського Відродження дала перший потужний заряд такому явищу сучасного світу як глобалізація. Бо саме вона відкрила шляхи нової економічної, політичної, соціально-культурної інтернаціоналізації суспільних відносин. В подальшому на шляху розгортання об'єктивних підстав глобалізації виявилися процеси XIX-XX століть, коли капіталістична система господарювання входить в імперіалістичну фазу і здійснюється реальна інтернаціоналізація капіталів. До того згадаймо агресивний характер останньої, що виразилося в перших війнах за переділ світу (англо-бурська війна як перша серед них) і закінчилася Першою світовою війною. Серед вузлових процесів, що актуалізували глобалізацію – середина XX століття, коли підсумки Другої світової війни були закріплені в ряді важливих політично-правових документах і угодах, що зумовило фронтальну інтеграцію зусиль різних країн та регіонів світу в політичній, економічній, соціально-культурній сферах. Серед вказаних документів – Загальна декларація прав людини 1948 року, створення ООН, через деякий час – Спільний ринок (перший прообраз ЄС). Нарешті, останні десятиріччя XX століття виявили дійсну, реальну глобалізацію світового розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, тотальної масовізації та уніфікації культури, регіоналізації світових співтовариств та утворення всіяких союзів та міжнародних об'єднань.

Більшість експертів сходяться в думці про те, що найважливішими передумовами глобалізації в сучасному її варіанті можна вважати кілька. Насамперед, це інформаційна революція, яка за своєю суттю є модернізацією технічної і технологічної бази для створення глобальних комунікаційних мереж. Інформаційна революція призвела до інформаційного суспільства, яке до необмеженості розширює соціальний простір сучасної людини, одночасно

максимально звужуючи, прискорюючи соціальний час. Далі, інтернаціоналізація капіталу та крайнє загострення конкурентної боротьби на світових ринках. Останнє зумовлено такими важливими явищами сучасного світового життя, як дефіцит природних ресурсів, їх агресивне використання і як наслідок – кардинальне загострення екологічних проблем. Їх ряд в останні роки поповнюється неймовірно швидко, що викликає закономірну потребу в компетентному підході до побудови філософії взаємин людини і природи. На тлі розростання прірви екологічної ситуації в світі сьогодні ми є свідками швидкого наростання демографічних проблем, які проявляються не тільки в кількісному зростанні населення Землі. Неозброєним оком можна бачити і інші аспекти цієї гострої проблеми – нерівномірне розселення людей, невідповідність кількості людей в певному регіоні планети і наявності природних ресурсів (переселений Китай чи Індія і незаселений Сибір і Далекий Схід) тощо. Нарешті, ще однією серйозною передумовою глобалізації є інтенсивний розвиток високих технологій.

Отже, глобалізація – це якісно нове явище на нинішньому етапі розвитку людства. В своїй сутності вона трактується як процес формування світового ринку капіталів, товарів, послуг та робочої сили, планетарного інформаційного простору, єдиного для більшості регіонів і країн світу. Глобалізація – це зростаюча економічна взаємозалежність країн цього світу і ця взаємозалежність є об'єктивним явищем. З іншого боку, глобалізація – це зростаюча взаємозалежність громадян Землі, не тільки у вимірах економіки як основи, але й у всіх сферах життєдіяльності соціуму. І це є головним: глобалізація – це, насамперед, об'єктивний процес формування кардинально нової людської спільноти. Такої, яка базується на інтеграції і транснаціоналізації економічної, інформаційної, політичної, правової, соціокультурної діяльності різних країн; етнотериторіальних комплексів сучасного світу. Народжується соціум так званого другого порядку – мегасоціум, мегасупільство, що зберігаючи формальні характеристики національних об'єднань, разом з тим створює наднаціональні корпоративні системи і форми особистісної, громадянської ідентифікації в них.

Зазначимо, що глобалізація невіддільна від проблеми національного. На цей аспект глобалізації далеко не всі дослідники звертають увагу. Насправді ж, неможливо вивчати процеси глобалізації поза зв'язком з еволюцією інтересів (потреб), світоглядів і форм свідомості взаємодіючих просторово локалізованих колективних суб'єктів історії, які в процесі міграцій торгівельних, фінансово-економічних, військово-політичних і духовно-культурних взаємодій піддаються різноманітним трансформаціям і поглинанням, в ході яких утворюються нові, чисельно і просторово більш крупні соціальні, політичні та соціокультурні цілісності: об'єктивно і суб'єктивно – символічно інтегровані в «суспільства» (соціуми), «держави» та «цивілізації» об'єднання людей [160, с. 181]. Звідси випливає, що глобалізація вже в першому наближенні може бути інтерпретована як «мегатенденція до поетапного об'єднання цивілізаційно, економічно, культурно, політично та інакше розділеного людства в потенційно можливу глобальну (планетарну) суспільність», виражену в «предметно-практичній та духовній організації / реорганізації зовнішнього та внутрішнього соціального (економічного, політичного та іншого) простору спільного життя інтегрованих і таких, що інтегруються в соціуми («ради», «племена», «етноси», «нації»), держави та цивілізації індивідів [160, с. 181-182].

Процитоване вище дає підстави говорити про те, що глобалізація поряд зі своїми позитивами, створює об'єктивно і ряд проблем, уникнути яких неможливо, а значить і ігнорувати не варто. Особливо це стосується такої важливої сфери як національне, громадянське. Фактично, говорячи про глобалізацію як виклик історії в контексті теми даного дослідження, ми маємо мати на увазі саме ті проблеми, що з'являються у вимірі громадянськості. Адже глобалізація так чи інакше стикається з проблемою громадянства як політичної, національної, етнічної, державницької субстанції.

На сказане вище наведемо приклад з Європейським Союзом. Об'єднана Європа – один з можливих перших плодів глобалізації. Незважаючи на очевидні в останній час проблеми ЄС, пов'язані з світовою економічною кризою,

європейський соціум сповнений рішучості продовжувати унікальний процес об'єднання народів. Громадянство в цьому процесі – одна із серйозних проблем.

Перші розмови щодо європейського громадянства з'явилися відразу, як з'явилася тенденція політичної інтеграції західноєвропейських країн (70-ті роки ХХ ст.). Цей процес був прискорений після Маастріхського договору 1992 року, який закріпив ряд громадянських прав і свобод. Серед них і свобода пересування та місця проживання в будь-якій країні – учасниці Союзу; право обирати та бути обраним на муніципальних виборах у країні проживання незалежно від громадянства; право обирати та бути обраним під час виборів до Європейського парламенту у будь-якій державі учасниці незалежно від громадянства; право користуватися послугами та захистом консульських і дипломатичних установ будь-якої держави – учасниці; право звертання до Європейського суду; право отримувати відповіді на запити на будь-який із офіційних мов Союзу за вибором заявника.

Немає сумнівів, що забезпечення навіть цього, доволі короткого на той час (1992 рік) списку прав і свобод громадян об'єднаної Європи вимагає цілого ряду умов. Одна з них ментальна. Адже попри дуже споріднену історію, єдину територію, близькість соціально-політичних систем і ринкову економіку, народи Європи мають досить значні духовно-психологічні, побутово-економічні та інші відмінності. Разом з тим, самі європейці впевнені в тому, що вони мають спільну ментальність. Згідно з результатами соціального опитування, проведеного в 2003 році службою моніторингу Європейської комісії «Eurobarometer» задля визначення ідентичності громадян ЄС, 57 % респондентів вважають, що вони мають загальноєвропейську ідентичність; країнами – рекордсменами за результатами стали Італія (72 %) і Люксембург (75 %) [77, с. 19].

Криза, яку зараз переживає Європейський Союз, крім усіх вже відомих економічних, фінансових та інших причин, виявила, як думається, ще й кризу, пов'язану з єдиним громадянством. Виявилось, що не тільки в економічному, але й у вимірі громадянськості різні народи об'єднаної Європи мають різні уявлення. Так, греки (одна з країн найгострішого прояву кризи поряд з Італією, Іспанією)

мають громадянські права і свободи ширші, ніж, скажімо німці або французи. Їм, наприклад, дозволено законом три дні на протести проти діючої влади, при тому, що ці дні оплачені державою Греції. Таких соціальних гарантій не мають, наприклад, французи або бельгійці.

Очевидно, що така болюча проблема об'єднаної Європи як різні соціальні права і свободи в різних країнах – причина знецінення самої ідеї єдиного громадянства і розбалансування інших громадянських цінностей – поваги до прав людини, верховенства права. До цього можна сказати і про відповідальність за єдиний громадянський простір ЄС: в кожного народу він може бути різний, аж до критичного для існування самого Союзу. Разом з тим, аналіз тривалої спільної історії народів Європи, історії Європейського Союзу від «Спільного ринку» до нинішнього часу дає підстави оптимістично дивитися на цей процес.

У зв'язку з сказаним вище можна висловити думку про те, що глобалізація як всеохоплюючий процес розширення соціального (в тому числі і громадянського) простору усіх країн світу і їх поступового об'єднання у світове суспільство об'єктивно буде актуалізувати питання про формування єдиного громадянства, певних приближених стандартів громадянського життя, а тому тією чи іншою мірою єдиних цивілізаційних стандартів прав і свобод громадянина, його обов'язків. Це актуалізує таке, на перший погляд фантастичне сьогодні явище як громадянин світу з усіма його правами, свободами, і головне, обов'язками. Очевидно, глобалізація рано чи пізно так само поставить питання про компетентність людини як члена світової спільноти, як колись епоха Відродження поставила питання про компетентну людину в кожній окремій країні. Це ще більше буде стосуватися громадянської сфери як такої, яка пронизує собою практично всі інші сфери різноманітної суспільної діяльності сучасного світу. Адже бути компетентним громадянином – значить не тільки знати і робити, але й відповідати за всіх на планеті. Очевидно, що цей процес лише зароджується, однак можна не сумніватися, що проблема громадянської компетентності людини як громадянина світу, буде все більше виявляти свої об'єктивні підстави.

3.2 Громадянська компетентність особистості: сучасний український контекст

Формування громадянської компетентності особистості в сучасному українському суспільстві є процесом достатньо складним і тривалим. Така складність та тривалість зумовлені цілим рядом факторів, які діють з різною інтенсивністю, напрямком, ціннісним змістом і, таким чином, створюють своєрідну мозаїку розгортання громадянської компетентності особистості.

Розглянемо основні «зрізи», виміри процесу формування громадянської компетентності особистості в сучасному українському соціумі. Безсумнівно, очевидним серед них є цивілізаційний. В попередньому підрозділі цивілізаційні виклики сучасного світу були розглянуті детально в контексті посилення їх ролі в актуалізації громадянської компетентності особистості. Тому тут нема потреби повертатися до цієї проблеми. Зазначимо лише те, що українська суспільність з часу розпаду СРСР і відновлення самостійного державницького статусу, проголосивши шлях сучасного українського демократичного розвитку на зразок кращих світових демократій, об'єктивно «відкрилася» і поступово стає органічною частиною світового історичного процесу. Двадцять років незалежності, хоч і відзначені певним короткотривалими відхиленнями від цього магістрального шляху, в цілому є яскравим свідченням того незаперечного факту, що Україна все швидше і глибше залучається до міжнародного життя. А це в рамках даного дослідження означає лише одне: всі позитивні та негативні як сторони, так і наслідки світового порядку, тенденції сучасного світу рано чи пізно, більшою чи меншою мірою зачіпають і сучасний український соціум, як в цілісних його характеристиках, так і в окремих.

Проблема актуалізації та створення адекватних умов для формування громадянської компетентності особистості не є винятком в цьому ряду. Навпаки, видається, що в сучасних українських реаліях вона стає, можливо, навіть гострішою, ніж для представників інших соціумів.

При обґрунтуванні такого висновку варто виходити з того, що як західноєвропейський, так і деякі інші (наприклад, північноамериканські) територіально-суспільні регіони формування передових зразків громадянства, громадянськості та громадянської компетентності особистості пройшли тривалий шлях, поки не стали такими, якими вони сьогодні є. Особливо це стосується Західної Європи. Як зазначають фахівці, європейський громадянський простір був створений не за одне століття. Він започаткований ще унікальними цивілізаційними досягненнями давньогрецьких полісів та Римської імперії, які в ході історії дбайливо зберігалися, вдосконалювалися і крізь непрості випробування дійшли до наших днів, створивши в наші дні єдиний громадянський простір в рамках Європейського Союзу. Найголовнішими пронизуючими «лініями» цього історичного ходу, безумовно, є римське право як висхідна спроба процесу раціоналізації суспільних порядків, повага до особистості та мультикультурність. Цікаво, що навіть в часи величезної Священної Римської імперії представники різних європейських народів вважали себе громадянами одної держави з усіма правами і обов'язками.

Тривалий шлях формування єдиного громадянського простору західноєвропейського соціуму зумовив ту стабільність в громадянських відносинах, якою пишається європеєць. Навіть останні сплески соціального незадоволення, які ми спостерігаємо в останні роки в західноєвропейських країнах (Греція, Іспанія, Італія тощо) на тлі світової економічної кризи, не похитнули основ громадянських прав і свобод. А відтак не обмежили можливостей громадянськості та громадянської компетентності. Звідси зрозуміло, чому і цивілізаційні виклики сучасності не загострюють настільки тему громадянської компетентності особистості, як це відбувається в країнах трансформаційного характеру.

В сучасному українському соціумі поки що немає тих об'єктивних, тривало діючих і сталих історичних підстав для стабільного розгортання громадянської сфери на рівні світових зразків. Великою мірою це зумовлено відсутністю власної державницької історії, яка виховує не тільки такі людські чесноти як

державницьке мислення, патріотизм, повага до особистості, дотримання загальних, побудованих на достоїнстві людини, правил поведінки, але й такі дуже важливі для сьогоденного державницького розвитку українського соціуму, як громадянська позиція, громадянська активність, знання громадянських прав і свобод, а також обов'язків, громадянська компетентність врешті. Фактично, ставши на шлях незалежності, український народ все починає з нуля. Це накладає відповідний відбиток на процес як актуалізації, так і створення відповідного середовища для формування громадянської компетентності особистості.

На тлі відсутності достатніх історичних підстав для сталого розвитку громадянської сфери сучасне українське суспільство зазнає відчутних впливів цивілізаційних викликів нашого часу. Особистість в сучасному українському суспільстві кинута у вирій життя, де повною мірою задіяні механізми прискорення життєвих ритмів та глобалізації. Неймовірно розширюються не тільки можливості соціального простору української людини, але й ущільнюється соціальний час. Це створює, з одного боку, оптимальне підґрунтя соціальних очікувань в розширенні можливостей громадянської сфери, з іншого – дезорієнтує особистість, яка наштовхується щоразу на недостатність цивілізаційних способів побудови громадянських відносин як з боку української держави, так і самих громадян. Українці спостерігають за атмосферою функціонування громадянських інституцій в країнах Заходу та в Україні і таке порівняння викликає не тільки запитання, але й деморалізує. Можна стверджувати, що цивілізаційний вимір формування громадянської компетентності особистості в сучасному українському суспільстві є найбільш загальним тлом, разом з тим він є таким, що з ходом історії буде все більше виявляти свій неоднозначний вплив на розвиток громадянської сфери в Україні в цілому та формування громадянських якостей особистості зокрема.

Поряд з цивілізаційним виміром на формування громадянської компетентності особистості значний вплив мають два інших чинники сучасної української дійсності – політичний режим та громадянське суспільство. В порівнянні з ним (цивілізаційним виміром) політичний режим та громадянське

суспільство є значно вужчим у часово-просторовому розумінні. І в цьому плані вони виступають менш фундаментальними причинами формування громадянської сфери українського суспільства. З іншого боку, сучасні політичні реалії та громадянське суспільство в Україні знаходяться значно ближче до української людини, до особистості. Цим пояснюється саме те, що ці вказані зрізи формування громадянської компетентності особистості є надзвичайно вагомими для особистості. Їх дія на життєдіяльність українця безпосередня, щоденна і постійна. В силу цього в порівнянні з цивілізаційними викликами політичний режим і громадянське суспільство відіграють нерідко суттєвішу роль в становленні громадянської сфери українського суспільства в цілому, особистості зокрема. Зауважимо також, що як політичний режим, так і громадянське суспільство у своїй сутності зачіпають одну і ту саму фундаментальну проблему життєдіяльності суспільства – права і свободи громадянина.

В другому розділі даної роботи говорилось про те, що політичний режим – це система методів здійснення державної влади, яка визначає міру, рівень, ступінь реалізації прав і свобод громадян. Скажемо також про те, що політичний режим – органічна, навіть стрижнева частина політичної системи будь-якого суспільства, в тому числі і сучасного українського. Як така, вона має свій вираз через право як систему законодавства. Це логічно, адже будь-яка влада прагне закріпити себе законодавчим чином – завдяки, насамперед, конституції країни та сукупності законів.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [80, с. 4]. Разом з тим, утвердження вказаної статті Основного закону країни відбувалося з перемінним успіхом в залежності від характеру політичної системи в Україні, особливо політичного режиму. Можна сказати, що до проголошення Конституції і в перші роки після її прийняття

вказані гарантії прав і свобод українців були більше добрим побажанням, ніж реальним процесом. Це видно навіть по кількості та силі впливу правозахисних організацій в Україні, які могли надавати правову допомогу громадянам у відстоюванні своїх прав. На той час їх можна було порахувати на пальцях двох рук.

Ситуація, здавалася б кардинально повинна була змінитися з приходом до влади «помаранчевої команди» на чолі з Президентом В. Ющенком. Адже вона отримала неабияку підтримку українців під час революції. Дійсно, загальна атмосфера в країні стала гуманнішою. Про права і свободи людини почали говорити частіше, з високих трибун. В багатьох сферах життя, в яких реалізується громадянськість українців зростає їх громадянська компетентність – в сфері свободи слова та інформації, в сфері створення та діяльності асоціацій, в сфері права на вільне волевиявлення, в сфері вільного підприємництва тощо – можна було спостерігати значне послаблення негативного втручання держави та її органів.

З іншого боку, «помаранчевий» період запам'ятовувався значним протистоянням всередині владної еліти, включаючи найвищі ешелони влади (Президента та Прем'єр-Міністра). Висунення на перший ряд власних, нерідко суто егоїстичних своїх інтересів та інтересів найближчого оточення призвело до того, що справжні інтереси країни, народу і держави були відсунуті на маргінесі діяльності очільників країни. Все це негативно відбилося на головному обов'язку держави у відповідності до вказаної вище статті Конституції, особливо в частині відповідальності перед громадянами за свою діяльність і гарантування їм прав і свобод. Фактично політичний режим в Україні часів Президента В. Ющенка – це режим безвідповідальності влади, яка до забезпечення гідних прав і свобод людини мала найменше відношення. Громадяни ж добивалися своїх законних прав і свобод поза рамками державної допомоги. Варто погодитися з думкою відомого правозахисника Євгенія Захарова про те, що там, де держава була зобов'язана щось робити для поліпшення ситуації (виконувати так звані позитивні зобов'язання, наприклад, забезпечувати доступ до правосуддя, виконання судових

рішень, належне розслідування випадків катувань, створення нових робочих місць тощо), поліпшення не було, оскільки держава в цілому залишилася бездіяльною [67]. Цим було зумовлено і те, що тема громадянськості, громадянського співжиття і громадянської компетентності не стали темою державницького характеру. Держава не заохочувала українця до якісного освоєння статусу громадянина, не впливала системно і позитивно на формування українського патріотизму і громадянства. Ті ж сфери суспільного життя людей, де «помаранчева» команда пропагувала громадянськість і громадянську компетентність («мистецький арсенал», культурно-просвітницькі заходи тощо) не належали до базових для формування справжніх засад громадянської компетентності. А такими, безперечно, є соціально-економічні, політико-правові сфери, однак саме в їх царині держава виявилась бездіяльною.

Важливим наслідком громадянської бездіяльності української держави періоду В. Ющенка, стало глибоке розчарування громадян в ефективному домаганні своїх справжніх прав і свобод, в реалізації громадянських обов'язків. Великою мірою саме цим пояснюється громадянська апатія українців в останні роки «ющенківського періоду» і після нього до сьогодні. Якщо ж враховувати, що після президентських виборів 2010 року оптимізму в питанні забезпечення прав і свобод громадян України не додалося, то зовсім не складно пояснити цілий ряд соціологічних досліджень які говорять про сталу тенденцію втрати довіри до української влади на всіх її рівнях. Так, за рік перебування на посаді Президента України В. Януковича його рейтинг упав втричі, а довіра до нього знизилася в чотири рази! У травні 2010-го майже 40 % українців підтримували його діяльність на вищій державній посаді, а в кінці 2011 року таких людей – лише 6 % [224, с. 3]. Заради справедливості потрібно сказати, що падіння довіри до діючої влади – традиція української дійсності. Так само рівень довіри падав у В. Ющенка після першого року правління. Зигзагами рухалась крива довіри і у Л. Кучми. До того скажемо, що низький рівень довіри українців до вищих посадових осіб не є винятковим. Те ж саме можна сказати і про рівень довіри до інших державних та політичних інституцій України впродовж всього періоду незалежності. Так, за

даними загальноукраїнського соціологічного опитування, проведеного в липні 2000 року на замовлення Фонду держмайна Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» на питання, – «Хто, на Вашу думку, може найкраще висувати і обстоювати Ваші інтереси перед владою?», – в категорії «Народний депутат» опинилось 14, 21 % позитивних відповідей, в категорії «Політична партія чи об'єднання» – 11, 04 %, в категорії «Авторитетний лідер» – 16, 39 % [137, с. 639].

Важливим відображенням політичної системи та політичного режиму в сучасній Україні як важливих чинників формування громадянської сфери є судова система. Вона – барометр справедливості у будь-якій країні, за будь-якого політико-правового устрою. Одночасно вона – дзеркало забезпечення громадянських прав і свобод, виконання громадянських обов'язків, своєрідний показник громадянської зрілості влади і людей, їх громадянської компетентності.

Громадянський розвиток в сучасній Україні в контексті функціонування судової системи має доволі проблематичні перспективи. Фактично в нашій країні до останнього часу залишається судова система, яка успадкована від радянської епохи. Остання, як відомо, була побудована без урахування одного з найважливіших своїх принципів – презумпції невинуватості – і відкрито проявляла свою антигромадянську сутність. Ставши на шлях незалежності і проголосивши демократизацію всього життя суспільства і влади Україна не зуміла модернізувати судову систему у відповідності до світових зразків. Недавня реформа судової системи, започаткована новою владою в контексті реформування всього суспільства, не дала кардинальних змін. В цілому, як здається, вона виконана під політичну кон'юнктуру, а судова влада в нашому суспільстві і досі не є незалежною, як це практикується в передових країнах світу.

Про якість функціонування судової системи в сучасній Україні свідчать цілий ряд фактів. Так, на сьогодні наша країна – один із світових рекордсменів за кількістю ув'язнених на душу населення. За даними газети «Свобода», кількість в'язнів в Україні складає аж 250 тисяч осіб (на 100 тисяч більше, ніж, скажімо, кількість вояків української армії!) [50, с. 6]. Кількість виправдувальних вироків в судовій практиці незалежної України майже ніколи не перевищувала 0,35 %.

А кількість санкцій апеляційних судів на зняття інформації з каналів зв'язку, наприклад, в 2002 році в Україні досягла 40 тисяч, тоді як у Європі більше 1000 санкцій за цей рік було тільки у Франції та Голландії [67]. Ці факти – дзеркало відношення української держави до своїх громадян, символ радянської традиції підозрілого ставлення влади до людини, бачення в ній потенційного порушника і злочинця. Ці факти – одночасно дзеркало роботи силових служб незалежної української держави на шляху стеження за громадянами і обмеження їх в своїх правах, в тому числі і в праві на громадянську компетентність.

За останні роки як в Україні, так і країнах Євросоюзу заговорили про появу в нашій країні політичних переслідувань. В першу чергу це проявилось у відкритті кримінальних справ проти високопосадовців колишнього уряду України, включаючи колишнього прем'єр-міністра. Спостерігачі пов'язують такі процеси з намаганням діючої влади усунути явних конкурентів з політичного простору сучасного українського суспільства, розчистити собі шлях до монопольних владних повноважень за тим, щоби потім на свій розсуд управляти країною, в тому числі і провести непопулярні в українському народі реформи. Разом з тим, з'являються факти переслідувань людей за політичними мотивами, які мають свою громадянську позицію, проявляють її, відстоюючи громадянські права. Так, на думку одного з представників Харківської правозахисної групи Аркадія Буценка вітчизняні правозахисники, що опублікували доповідь «Про політичні переслідування в сучасній Україні в 2010-2011 роках», почали фіксувати політичні переслідування відразу після зміни владної команди на політичному Олімпі України. Тоді ж був створений громадський комітет захисту від політичних переслідувань, до якого ввійшли правозахисники радянського та сучасного періоду, такі як Василь Овсієнко, Євген Сверстюк, Євген Захаров, Володимир Яворський, Мирослав Маринович та інші. Вони вважають, що політичне підґрунтя мають кримінальні справи проти колишніх урядовців, а також проти блогера Олени Білозерської, учасників «підприємницького Майдану», членів ВО «Тризуб» (за нищення погруддя Сталіна) тощо. За словами А. Буценка за півтора року нової влади з політичних мотивів порушено

кримінальні справи проти 50 активістів і 11 організацій, а осіб, яких незаконно переслідують з політичних міркувань, стає дедалі більше [128, с. 5].

Не викликає особливого оптимізму і розвиток громадянської сфери в контексті базової частини життєдіяльності українського соціуму – економічної. На протязі всього періоду незалежності українська влада так і не зуміла виявити волю, знайти способи і форми впровадження сучасних механізмів економічного зростання. Такий висновок посилюється, якщо враховувати стартові можливості України при розпаді СРСР у порівнянні з іншими союзними республіками. Наші переваги були незаперечними: Україна знаходилась серед лідерів майже з усіх найважливіших показників. Так, за виробництвом м'яса серед усіх союзних республік колишнього СРСР в 1990 році Україна займала перше місце (4513,5 тисяч тон), за виробництвом яєць – друге (9803,1 млн. штук) [182, с. 308]. Перед розпадом СРСР (за підсумками 1989 року) серед найбільших промислових підприємств СРСР були і такі українські, як Донецьке виробниче об'єднання по видобутку вугілля чисельністю в 90 тисяч працюючих і обсягом продукції в 582 млн. крб., Макіївське виробниче об'єднання по видобутку вугілля чисельністю в 55 тисяч працюючих і обсягом продукції в 351 млн. крб., Шахтарське виробниче об'єднання по видобутку антрациту чисельністю в 40 тисяч працюючих і обсягом продукції в 326 млн. крб.. Криворізький металургійний комбінат ім. В.І. Леніна («Криворіжсталь») мав 29 тисяч працюючих і обсяг продукції в 1715 млн. крб., Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча нараховував 27 тисяч працюючих з обсягом продукції в 1474 млн. крб. [182, с. 302-304]. Загальновідомі тогочасні провідні позиції України в сільському господарстві, ракетно-космічній галузі, машинобудуванні, авіабудуванні. Україна мала також досить розвинену освітньо-наукову сферу, маючи найбільший відсоток вчених у порівнянні з колишніми республіками. В забезпеченні житлом вона ділила 4-7 місця, поступаючись лише прибалтійським республікам [182, с. 308].

За двадцять років після розпаду СРСР ситуація для України змінилася в негативний бік. Так, наприклад, за умовами ведення бізнесу, що є важливим показником рівня громадянських прав і свобод в економічній діяльності, наша

країна сьогодні скотилася на 149 місце серед 180 країн світу, де проводився моніторинг. Пасе задніх Україна і за рівнем корупції. До цього потрібно враховувати надзвичайно «живучий» високий рівень бюрократизації українського суспільства. В результаті іноземні інвестиції значно скорочуються, західні компанії не поспішають на досить привабливий в цілому український ринок.

Такий стан речей в сфері бізнесу вкрай негативно відображається на забезпеченні цілого ряду соціально-економічних прав людини, прописаних в Конституції. Серед них – право приватної власності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю, на вибір професії та сфери діяльності (ст. 43), право на належні, безпечні і здорові умови праці, на справедливу оплату праці (ст. 43), права споживача (ст.42) тощо. Адже обмеження вказаних та інших суттєвих прав і свобод означає, насамперед, обмеженість об'єктивних і суб'єктивних умов життєдіяльності особистості. А це означає, що людина не отримує достатнього доступу як до інформації щодо факторів гідного людського життя, так і до них самих. Така ситуація об'єктивно може зумовлювати незнання життєвої ситуації або цілого життєвого періоду, невміння аналізувати і робити правильні висновки, приймати компетентні рішення як професійного, так і громадянського рівнів. Таким чином, звуження основних соціально-економічних прав і свобод українця логічно тягне за собою, як мінімум, неможливість розвивати свої громадянські якості, а нерідко і таке явище як втрату актуалізації громадянської компетентності взагалі.

Звичайно, не можна сказати що українська влада нічого зовсім не робила для того, щоб економічна модель України ступала в ногу з часом. Однак на протязі практично всього періоду незалежності ці дії держави були одномоментними, короткотривалими, тобто таким, що давали короточасний ефект. Прикладом таких дій може бути введення гривні в 1996 році, яке відобразилось своєрідним «золотим роком» 90 -х. Курс гривні був стабільний. Ціни на основні групи товарів не росли, а в деяких випадках навіть знижувались. Показова для добробуту країни ціна на бензин А-92 була всього біля 60 копійок. Однокімнатна квартира в центрі Києва коштувала в середньому 25 тисяч доларів,

на околиці – 12-15 тисяч доларів. Це був час не тільки стабільності, але й непоганих заробітків [196, с. 8].

Ще одним прикладом деякого поживлення в розвитку економічних громадянських прав і свобод став відомий Указ Президента Л. Кучми, що дозволяв малий та середній бізнес, єдиний податок. В умовах досить відчутного в той час безробіття як серед працівників виробничих професій, так і працівників державних установ (особливо учителів) він відкривав можливості професійного перепрофілювання величезних мас людей, пошуку ними нових власних людських фізичних та інтелектуальних можливостей, а відтак годувати свої родини і підтримувати хоч мінімальний, а нерідко і досить пристойний, рівень життя. Одночасно люди, вимушено зійшовши зі шляху державного патерналізму як такі, що покинуті державою на призволяще, навчилися не тільки заробляти на себе, але й формували самостійне мислення, відчуття впевненості в своїх силах, здатності відстоювати своє право на гідне існування. Таких людей вже не можна було «купити» державними чи партійними подачками в ході, наприклад, виборчих кампаній чи політико-партійних агітацій. Бо вони почали розуміти людську гідність, в тому числі і громадянську. Можна сказати, що це був непоганий шанс в історії України для певних груп людей актуалізувати і формувати власну громадянську компетентність.

Час розвитку і громадянського змушнення дрібного і середнього бізнесу дав свої певні наслідки під час так званого Податкового майдану. 22 листопада 2010 року в центр Києва почали з'їжджатися тисячі підприємців, які протягом майже двох тижнів вимагали від Президента В. Януковича вотувати новий Податковий кодекс, не підвищувати податки для «спрошенців», не розширювати повноваження податківців і не нав'язувати касових апаратів. За різними оцінками, на Площі Незалежності протестували біля 10 000 людей, але і цього було достатньо для того, щоб Президент і Верховна Рада дослухались до їх думки. В результаті Новий Податковий кодекс вступив в силу з 2011 року, але без змін для «спрошенців». Для них зміни уточнювались більшу половину 2011 року, що в цілому задовольнило вимоги дрібного і середнього бізнесу.

Завершуючи аналіз стану розвитку громадянського виміру громадянської компетентності особистості в таких сферах життєдіяльності українського соціуму, як політико-правова та економічна, зазначимо таке. Ситуація є неоднозначною. В цілому функціонування політичного режиму, політичної системи, держави на протязі всього періоду незалежності не сприяють глибокому і цілісному розгортанню громадянських якостей українців, актуалізації та зростанню їх громадянської компетентності. В цьому контексті взаємини української держави і громадян можна уявити як такі, де перша не зацікавлена не тільки у вихованні своїх громадян як активних будівничих демократичного устрою в країні, а навіть не сприяє утвердженню об'єктивних умов для затребування громадянських чеснот в життєдіяльності особистості. Держава не зробила проблему громадянської компетентності особистості (до речі, як і свою компетентність у громадянському вимірі) предметом своєї системної діяльності. Цим вона породила для своїх громадян кілька варіантів вирішення проблеми задоволення громадянських прав і свобод. Перший з них полягає в активній самостійній роботі людини по актуалізації та формуванню власної громадянської компетентності шляхом вибору активного громадянського життя, опору державній монополії на прийняття рішень, які зачіпають базові людські права і свободи. Приклади: студентської «революції на граніті», страйків шахтарів, Помаранчевої революції 2004 року, згадуваного вище Податкового Майдану 2010 року, численних протестів і виступів «афганців», чорнобильців, пенсіонерів тощо, яскраво свідчать про те, що значна частина українців обирає такий варіант обстоювання своїх громадянських прав і свобод, своєї громадянської компетентності.

Другий варіант передбачає нижчу соціальну активність людини у відстоюванні своїх громадянських прав і свобод. Свою суспільну відповідальність і громадянську позицію, а отже громадянську компетентність вони вбачають не на вулицях і майданах, а шляхом тверезого аналізу усіх можливих політичних способів і форм досягнення мети. При цьому головна особливість полягає в глибокій недовірі до давно вже діючих основних акторів політико-державного життя і пошуку нових, не заплямованих минулою діяльністю у владі. Яскравими

прикладом тут може слугувати підвищення рейтингу довіри громадян до Віталія Кличка. Так, за даними опитування громадської думки, проведеної Фондом «Демократичні ініціативи» та соціологічною службою «Юкрейніан Соціолоджі Сервіс», якби вибори до парламенту відбулися в період 15-22 грудня минулого року, до парламенту пройшло б п'ять політичних сил: «Батьківщина» (18,8 %), Партія регіонів (17,8%), «Фронт змін» (11,4 %), Комуністична партія (8,4 %) та «УДАР» (5,8%). При цьому зазначається, що аналогічне опитування в березні минулого року (тобто на півроку раніше – Н.Л.) дало партії В. Кличка тільки 2 % [17, с. 4].

Третій варіант умовно можна назвати еміграційним. Він передбачає, що українець відмовляється від активного, видимого обстоювання своїх громадянських прав. Це своєрідне відчуження від власної держави, ігнорування її діяльності в найрізноманітніших формах. Одна з них – еміграція внутрішня, вона полягає в тому, що людина живе своїм внутрішнім громадянським життям, а там, де воно не вдається максимальною мірою, людина використовує «тіньові» схеми. Їх можна простежити буквально всюди – від своєрідного нарцисизму та аскетизму до «конвертних» форм. Іншою формою громадянської еміграції є зовнішня еміграція, фізична, виїзд за кордон. Цим людина робить спробу зберегти свою громадянську гідність, громадянську компетентність, яку в умовах діяльності сучасної української держави реалізувати неможливо повною мірою. Нерідко цю категорію людей складають громадяни з високим почуттям власного достоїнства, навіть глибоко патріотичні люди, які з болем в душі спостерігають за тим, що відбувається в їх рідній країні, але в силу певних причин не готові до інших форм громадянської активності, а особливо гострі з них вважають неприйнятними з огляду на пусту трату часу. Цікаво, що серед справжніх патріотів і одночасно потенційних фізичних емігрантів левову частку складають молоді люди. Так, за словами Голови правління Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременко О. Балакіревої в результаті опитування виявилось, що 62 % молоді до 35 років пишаються своїм громадянством, громадянами України себе вважають більше 90 % молоді, а у віці від 14 до 17 років ця цифра вище 95 % [217, с. 2].

З іншого боку, за даними найновішого дослідження «Research & Branding Group», виїхати за межі України готові вже 49 % опитаних [195, с. 12]. Серед них велика частка молодих людей.

Особливого статусу проблема громадянської компетентності особистості набуває в одній з найважливіших складових соціально-культурної сфери – в освіті. В першому розділі вже йшла мова про ті теоретичні розробки, зокрема в частині сучасної української педагогічної науки, яка закладає сьогодні теоретичний та методологічний фундамент реформування української школи на компетентнісних засадах, так і розробку і впровадження державної програми компетентної особистості.

Зазначимо, що процес впровадження в освітянський простір сучасної України проблематики громадянськості, громадянської компетентності має кілька складових частин, які органічно взаємопов'язані. Насамперед скажемо про розробку і прийняття цілого ряду документів, які впроваджують цю тематику. Насамперед, це стосується сфери освіти. За роки незалежності України в галузі освітнього законодавства було прийнято низку законів та урядових постанов, які стали підставою для розроблення та впровадження сучасного змісту освіти: Закони України «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», постанови Кабінету Міністрів України в галузі освіти. На основі цих та інших документів розроблені державні стандарти освіти на їх різних рівнях: середній, професійно-технічній, вищій. В розвиток і конкретизацію компетентнісного підходу в освіті 2003 року було здійснено експертизу Державних стандартів загальної середньої освіти, що були підготовлені для всенародного обговорення. Цей захід ґрунтувався на матеріалах спільного проекту Міністерства освіти та науки України і ООН «Інновація та становлення освіти для покращення добробуту та зниження рівня бідності» та МВФ «Мережа освітньої політики» (2001-2003pp). Проаналізувавши завдання окремих освітніх галузей з погляду компетентнісного підходу, було зроблено висновки щодо відображення теми компетентностей у змістових галузях, зокрема

в таких, як «Людина і світ», «Мистецтво», «Технологія», «Мова і література», «Іноземні мови», «Суспільствознавство», «Математика».

До цього додамо, що спільні проекти Міністерства освіти та науки України і ООН проводились і в 2004-2006 роках за тематикою «Освітня політика та освіта «рівний-рівному».

Одним з кроків до актуалізації ідеї громадянської компетентності особистості стала Концепція громадянського виховання, затверджена Постановою Президії Національної Академії педагогічних наук України від 19.04.2000 року. Цей документ проголошує актуальні проблеми громадянського виховання, формулює його сутність. Подається таке важливе поняття як громадянськість, стверджуються засади громадянської освіти як головного шляху громадянського виховання. Концепція громадянського виховання виділяє такі основні принципи громадянського виховання як гуманізм та демократизація, самоактивність та саморегуляція, системність, комплексність та безперервність, культуровідповідальність тощо.

В контексті вищесказаного зазначимо про особливе місце компетентності в громадянському вихованні. Цей документ прямо зазначає, що мета громадянського виховання – сформулювати свідомого громадянина, який поряд з низкою важливих якостей повинен володіти умінням діяти компетентно і технологічно. Таким чином, фактично формулюється остаточна ціль такого виховання – компетентна особистість, особистість, яка володіє громадянською компетентністю. Тому треба погодитися з думкою О. Пометун, яка аналізуючи Концепцію громадянського виховання, висловлює думку про ключовий характер громадянської компетентності особистості [151, с. 18].

Протягом восьми років в Україні за фінансового сприяння Європейського Союзу здійснювався проект, спрямований на впровадження громадянської освіти. В 2000 – 2002 роках проект під назвою «Освіта для демократії в Україні» ставив за завдання надання базових знань про громадянство та громадянськість засобами впровадження в школах предмета «Громадянська освіта».

В березні 2005 року і до березня 2008 року Міністерство освіти і науки України реалізувало проект «Громадянська освіта – Україна». Своїм завданням проект мав розробку національної навчальної програми з громадянської освіти у педагогічних університетах з метою формування в учнів громадянської культури в цілому, громадянської компетентності зокрема. По завершенні проекту був прийнятий «Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна», перший розділ якого «Теоретико-методологічні засади громадянської освіти й формування громадянської компетентності молоді в умовах розбудови української державності», як видно прямо зачіпає тему даного дослідження. В ньому поряд з іншим сформульовано структуру громадянства, визначено поняття компетентності, громадянської компетентності, показані складові громадянської освіти в Україні [65, с. 4-11].

Одним з кроків практичного втілення ідеї громадянської компетентності особистості в освітній галузі сучасної України є введення в програми середньої школи навчальної дисципліни «Громадянська освіта: основи демократії» для учнів випускних класів. А в 2007 навчальному році в ряді педагогічних університетів України пройшов апробацію навчальний курс «Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його викладання». Ініціатором цього виступили такі провідні педагогічні університети, як Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Київський міський педагогічний університет ім. Б.Г. Грінченка, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини та інші. Нарешті, в 2009 році в межах Українсько-Канадського проекту «Розбудова демократії» та за фінансової підтримки Канадського Агентства Міжнародного Розвитку (CIDA) в Україні вийшов підручник для студентів «Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання» за авторством відомих фахівців цієї справи Т.В. Бакка, Т.В. Ладиченко, Л.В. Марголіної та інших. В цьому контексті важливо зазначити, що підручник фактично починається з розділу «Формування

громадянської компетентності особистості» (перший розділ є вступним). В ньому формулюється компетентність як педагогічне явище, показана система освітніх компетентностей, висвітлюється сутність громадянської компетентності особистості та шляхи її розвитку тощо [220].

Розглянемо тепер питання про стан актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості та перспектив її розгортання в контексті громадянського суспільства в сучасній Україні. Такий аналіз видається логічним, якщо розуміти громадянське суспільство як один з виняткових чинників громадянської компетентності особистості взагалі, в будь-якому суспільстві. Вище в другому параграфі першого розділу та другому параграфі другого розділу були показані контексти громадянського суспільства в площині теоретичної актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості, а також як одного із важливих чинників останньої. Зараз розглянемо питання детальніше, в площині практичного розгортання явища громадянської компетентності особистості.

Громадянське суспільство потрібно розглядати як досить складний феномен, який розкриває свою сутність у найрізноманітніших вимірах. Однак будь-який з таких вимірів по суті зводиться до двох засадних принципів: принципу приватного інтересу людини як громадянина та принципу обслуговуючої ролі держави в реалізації людиною своїх інтересів. Йдеться про те, що держава розуміється як організація влади в суспільстві, яка ставить собі за мету не суто свої власні корпоративні інтереси, а своєю діяльністю створює необхідні, для всіх однакові економічні, політичні, духовно-культурні умови з тим, щоб громадяни мали рівний доступ до найрізноманітніших ресурсів суспільства в досягненні своїх приватних інтересів. Тому все те, що сприяє впровадженню в життєдіяльність соціуму та індивіда вказаних вище принципів, об'єктивно працює на створення та розгортання громадянського суспільства. Справа політичної системи, політичного режиму, держави в такому суспільстві – законодавчо та організаційно сприяти актуалізації та практичній інституалізації людських інтересів. Ось чому найрізноманітніші громадянські інституції,

тенденції їх розвитку, перспективи, відносини з державою показують фактичний стан та перспективи розвитку громадянського суспільства.

Отже, громадянське суспільство є системою самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів, які передбачають і забезпечують рівноправну та рівновелику участь усіх категорій та прошарків громадян в побудові таких умов життя, за яких повною мірою задовольнялися б інтереси як самих громадян, так і всього суспільства, а також держави. Громадянське суспільство здатне повноцінно виконувати свої функції при наявності всіх його атрибутів. Серед них такі, як: 1) наявність публічного простору, засобів та центрів комунікації, наслідком чого є формування громадського (цивільного, позадержавного) життя і громадської думки; 2) організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних громадян, чий права захищені конституцією і законам; 3) незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівнях; 4) зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва [166, с.54].

Найбільш поширеними інститутами громадянського суспільства виступають громадські організації. В цивілізованих країнах вони виконують роль проміжної ланки між державою та громадянином. Громадські організації покликані захищати законні соціальні, економічні, творчі, вікові, національно – культурні, спортивні та інші спільні інтереси, що створені на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. В цьому сенсі громадські організації потрібно усвідомлювати в якості найпростішого і найпопулярнішого способу виразу сутності громадянського суспільства як інтегратора особистісних начал [42].

Перші громадські організації в історії незалежної України почали виникати ще в кінці 80-х років. Цьому сприяла оголошена ще в рамках СРСР кампанія на так зване прискорення і перебудову. Так, у 1987 році в Україні було створено 7 незалежних організацій, серед яких такі відомі як Правозахисна організація «Українська Гельсінська група» (відновила свою діяльність після повернення

В. Чорновола та М. Гориня), Студентське об'єднання «Громада» (створене при КДУ ім. Т. Шевченка), «Товариство Лева» (виникло у Львові як неформальна організація), УКК – Український культурологічний клуб та інші. З часом процес створення недержавних організацій в Україні наростав. Наприклад, наступного 1988 року було зареєстровано 8 таких організацій, 1989 року – вже 14, а 1990 – 18 [137, с. 627-630]. Ряд з них вирости в загальноукраїнські організації, на базі інших були створені політичні партії. Серед останніх – такі відомі в історії незалежної України, як НРУ – Народний рух України за перебудову (8-10 березня 1989 р.), ПЗУ – партія зелених України (28-30 вересня 1990 р.), ОСДПУ – Об'єднана соціал-демократична партія України (23-27 травня 1990 р.) УСДП – Українська селянсько-демократична партія (червень 1990), НПУ – Народна партія України (22-23 вересня 1990 р.), СДПУ – Соціал-демократична партія України (1990 р) тощо [137, с. 627-630].

Незважаючи на досить малу чисельність громадських організацій в переднезалежницький період, вони в цілому відіграли надзвичайну роль у справі пробудження громадянської свідомості українців, проростання перших паростків громадянської активності та громадянської компетентності. Діяльність громадських та суспільно-політичних організацій цього періоду сприяла становленню всеукраїнського громадянського руху, формуванню україноцентристського змісту суспільно-політичних виступів людей за реалізацію своїх прав і свобод. Серед найвизначніших подій того часу, які продемонстрували не тільки громадянську ініціативу та ентузіазм українців, але й досить високий рівень громадянської компетентності, можна віднести перший масовий несанкціонований мітинг у Львові (червень 1988 р.) з вимогою створення Демократичного фронту, загальні збори київської письменницької організації (31 січня 1989 р.), де були зачитані проект програми Народного руху України за перебудову та Звернення до народів України; живий ланцюг єднання між Києвом і Львовом (21 січня 1990 р.), що був організований Рухом в День соборності України. І звичайно, найвиразнішою подією в цьому ряду стало студентське голодування («революція на граніті»), що почалася 1 жовтня 1990 року і

закінчилася прийняттям компромісної щодо студентських вимог постанови Верховної Ради України.

Надалі зростання кількості недержавних організацій йшло досить високими темпами і не середину 90-х років вимірювалося сотнями. За даними відомого правозахисника Є. Захарова, на 1 січня 1996 року в Україні налічувалось 829 громадських об'єднань, що мали республіканський та міжнародний статус, у тому числі 574 громадських організацій, 216 благодійницьких фондів та 39 партій [67]. А на 1 січня 2010 року за даними Державного комітету статистики в Україні легалізовані Міністерством юстиції 3280 об'єднань громадян. З них всеукраїнський статус мали 2 595, міжнародний – 685. Політичні партії налічували 172 (5,2% від усіх об'єднань), громадські організації – 3108 (94,8%). Серед громадських організацій громадських рухів легалізовано 10 (0,3%), національних та дружніх зв'язків – 172 (5,5%), молодіжних організацій – 208 (6,7%), об'єднань ветеранів та інвалідів – 90 (2,9%), професійної спрямованості – 584 (18,8%), оздоровчих та фізкультурно-спортивних – 376 (12,1%), об'єднань по захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС – 37 (1,2%) тощо [44, с. 14-15].

Отже, на перший погляд в сучасній Україні створена достатня база для розгортання громадянської сфери та актуалізації проблеми громадянської компетентності особистості. Таке враження буде ще більше ствердним, якщо звернути увагу на перелік законодавчих актів Української незалежної держави. До Конституції України, про яку вже йшла мова вище, можна додати такі Закони України щодо регулювання у сфері громадянського суспільства, як, наприклад, «Про об'єднання громадян», «Про політичні партії в Україні», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про соціальні послуги», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про благодійництво і благодійні організації», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», «Про доступ до публічної інформації». В своїй сукупності вони вводять в обіг такі важливі поняття громадянської термінології, як громадськість, громадянська культура, громадянська освіченість, громадянська компетентність, громадянська зрілість,

громадянське суспільство, громадянські права, інститут громадянського суспільства та інші.

Разом з тим, практично неможливо знайти експерта з проблем громадянського суспільства, прав і свобод громадян, який би лише позитивно оцінював стан та перспективи цього процесу. Те ж саме можна сказати і про пересічних громадян, які найбільш зацікавлені в демократичному розгортанні громадянської сфери в Україні. І це не дивно, бо насправді доволі непогана кількісна картина стану громадянської сфери приховує в собі ряд серйозних недоліків, які прямо чи опосередковано зумовлюють явище громадянської компетентності особистості. Очевидно, найважливішою рисою громадянських організацій в сучасній Україні є поверхневий характер демократичних перетворень, які були започатковані ще в кінці минулого століття. Лише перші об'єднання громадян (що було показано вище) створювались на дійсних інтересах людей, на їх зацікавленості в результатах тих чи інших процесів, на які вони хотіли впливати. Однак відсутність глибоких в цілому демократичних зрушень в країні призвели до того, що в подальшому громадські організації створювались нерідко суто формально, для тих чи інших конкретних цілей. Як зазначає Є. Захаров, часто це були організації, що були створені як громадські лише для того, щоб отримувати різні податкові пільги. Як тільки ці пільги скасовувалися, організації фактично припиняли працювати [67].

«Несправжність» демократичних перетворень в незалежній Україні одним із своїх наслідків мала «несправжність» громадянського середовища, що виразилося у фіктивному характері функціонування громадських організацій. Велика кількість з них існують лише на папері, а тому працюють лише формально. Цим зумовлено в цілому незалученість потенціалу широкої громадськості до дійсно державницьких справ. Можна впевнено сказати, що половина існуючих сьогодні в Україні громадських об'єднань реально не працює. Із зареєстрованих на останній час більше як двох сотень політичних партій реально функціонують і певним чином впливають на життя країни не більш двох десятків. Звідси суттєва недовіра громадян до громадських організацій і політичних партій, звідси ж і певна апатія,

втрата інтересу до діяльності цього надзвичайно важливого сегмента громадянського простору українців. Цим, очевидно, пояснюється той факт, що попри неналежну динаміку зростання кількості громадських об'єднань їх кількість в Україні потенційно залишається дуже низькою. Для порівняння наведемо дані по Угорщині, де чисельність населення приблизно в п'ять разів менша, ніж в Україні, а чисельність громадянських асоціацій складає більше 27 тисяч, благодійних фондів близько 14500 [67]. Таке порівняння – прямий доказ втрати довіри громадян до недержавних (а до державних – і поготів) об'єднань, а значить і втрати бажання вступати до їх лав. Фактично відбувається блокування громадянського простору, яке не сприяє розвитку громадянської компетентності особистості.

Другою серйозною «больовою точкою» функціонування громадських організацій в Україні є характер діючої влади. Про політичні чинники формування громадянської компетентності особистості мова йшла вище. Зараз лише зазначимо, що і в контексті діяльності громадських об'єднань як важливого фактора громадянської компетентності особистості політична складова українського соціуму має суттєве значення. Як зазначає В. Степаненко, – «однією з центральних проблем розвитку громадянського суспільства в Україні є традиційно авторитарний спосіб функціонування владних відносин у суспільстві... На десятому році української державності (як і на двадцятому – Л.Н.) проблеми цивілізованих взаємовідносин влади і суспільства, відмови від зверхнісного «менторсько-терапевтичного» стилю функціонування влади і традиційного режиму її «закритості», а також пов'язані із запровадженням режиму «прозорості» проблеми незалежного громадянського контролю за діяльністю всіх гілок влади (включаючи центральну виконавчу), її підзвітності громадськості та, більш широко, громадянського залучення до процесів прийняття політичних рішень – усі ці проблеми є як ніколи актуальними [184, с.7]».

Проблема влади в Україні яка не демократизована, не модернізована у відповідності до сучасних стандартів влади, має для громадянської сфери в

цілому, для громадянської компетентності особистості, зокрема, кілька наслідків. Вона, по-перше, здійснює своєрідне попереднє блокування процесу розгортання громадянського простору. Таким чином, політична складова впливу громадських об'єднань на розвиток громадянської компетентності особистості опосередкованим чином закріплює, консервує обмеженість рамок доступу українця до потенційних можливостей розширення своїх прав і свобод через обмеження рамок громадянської компетентності. По-друге, своїм блокуванням можливостей зростання громадянської компетентності політична, державна влада об'єктивно готує для себе самої громадян некомпетентних. А значить таких, які не часто вдаються до розуму як головного аргументу у відносинах з владою. Таким чином, не демократизована, не модернізована українська влада на протязі всіх років незалежності не зуміла зростити зерна для суспільного діалогу з громадянами. Адже саме такий діалог – запорука компетентного зростання як громадянина, так і самої влади.

По-третє, в умовах фактичної відсутності з боку політичної влади зацікавленості в стимулюванні громадянської компетентності момент актуалізації та впровадження останньої перебирає на себе сам громадянин. Він щоразу активніше включається в процес усвідомлення того, щоб відбувається в його життєдіяльності, особливо в розрізі задоволення власних прав і свобод. Великою мірою цей процес відбувається стихійно, без підготовки, з емоціями. Події останнього року в Україні яскраво підтверджують висловлену думку. Приклади соціальних протестів різних категорій громадян України – чорнобильців, «афганців», пенсіонерів тощо – вказують на те, що процес розгортання громадянських прав і свобод, пошуки громадянськості, здобуття громадянських знань, умінь, навичок, формування громадянської волі та ініціативи – ці дуже важливі сторони громадянської компетентності особистості в сучасній Україні стають справою самих громадян. На нашу думку, це особливо стає відчутним на тлі двох принципових обставин, які, як зауважує В. Степаненко, мають спонукати саму владу зробити перший крок і всіляко заохочувати ініціативи громадської самоорганізації, зокрема в такій сфері, як формування системи зовнішнього

громадського контролю та, більш широко, громадянської залученості у публічну політику. Перша з них полягає у об'єктивному виснаженні ресурсів (економічних, політичних, психологічних) та засобів (передусім, ідеологічно-пропагандистських), які вможливають владне маневрування у режимі «закритої політики». Друге – у відчутному посиленні тенденції розвитку державної політики як «закритого акціонерного підприємства» для небагатьох званих [184, с.7-8].

Висновки до розділу 3

Сучасна людська цивілізація функціонує в органічній єдності з низкою серйозних цивілізаційних викликів, серед яких – прискорення темпів людського життя та глобалізація.

Фундаментальним викликом даної епохи є прискорення темпів людського життя. Крім своїх ілюстративних доказів цей процес можливо аргументувати в просторово-часовому розрізі. Будучи сталими субстанційними властивостями матерії як такої, простір і час отримують особливий статус в людських відносинах. Це зумовлено особливістю існування людини як істоти, а саме діяльністю і соціальним характером людського буття. Ось чому в рамках людських відносин час і простір можуть змінюватись у відповідності до того, як здійснюється людська діяльність і як становиться соціальність. Тому соціальний простір і час володіють тим самим набором сутнісних властивостей, що і діяльність, а саме – цілеспрямованістю, доцільністю, предметністю.

Розвитком історії цивілізації відбувається розширення соціального простору та ущільнення соціального часу, що характеризує постійне накопичення змісту діяльності. Це неоднозначно відчувається сучасною цивілізацією в цілому і окремими індивідами, зокрема. Логічно перше викликає оптимізм від надзвичайних можливостей, які відкриває розширення соціального простору сучасній людині. Друге ж (ущільнення соціального часу) створює феномен

дефіциту часу – серйозний виклик для людини, бо рішення потрібно приймати дуже швидко, а звідси проблема компетентності. Тому можна впевнено стверджувати, що прискорення темпів розвитку сучасної цивілізації є фундаментальним цивілізаційним викликом людству, який об'єктивно актуалізує проблему компетентності особистості взагалі, громадянської компетентності зокрема.

Другим важливим цивілізаційним викликом є глобалізація. Як і будь-яке явище людської історії, вона проявляє свої як позитивні, так і негативні сторони. Джерела глобалізації знаходяться у просторовому вимірі в Західній Європі, а в часовому – у періоді Відродження, коли було актуалізовано ряд цінностей, які лягли в основу європейського світу – гуманізм, секуляризація знань про світ і людину та інше. Таким чином епоха Відродження дала глобалізації перший потужний заряд, відкривши шлюзи нової економічної, політичної, соціально-культурної інтернаціоналізації суспільних відносин. В подальшому таких «вузлових» точок в розвитку світу було багато, які створили в наш час підґрунтя того процесу, що називається глобалізацією.

Глобалізація особлива тим, що поряд з формуванням світового ринку капіталів, товарів, послуг і робочої сили, планетарного інформаційного простору, єдиного для більшості регіонів зумовила зростаючу взаємозалежність громадян Землі. Не тільки у вимірах економіки як основи, але й в усіх сферах життєдіяльності соціуму. Глобалізація – це процес формування кардинально нової людської спільноти, яка базується на інтеграції і транснаціоналізації всієї діяльності різних країн. Народжується соціум так званого другого порядку – мегасоціум, мегасуспільство, яке, зберігаючи формальні характеристики національних об'єднань, разом з тим створює наднаціональні корпоративні системи і форми особистісної, громадянської ідентифікації в них. Тут потенційно – питання про спільне, єдине громадянство, а відтак громадянську компетентність. Глобалізація рано чи пізно питання про громадянськість, громадянську сферу, громадянську компетентність внесе в число провідних теоретичних і практичних проблем світової цивілізації.

Проблема громадянської компетентності в сучасному українському суспільстві зумовлена двома головними контекстами: зовнішніми (цивілізаційними) та внутрішніми (суто українськими). Цивілізаційний контекст зумовлений стрімким входженням України в світовий процес, а тому поширенням світового порядку на внутрішньоукраїнські реалії. Особливості такої взаємодії із західними зразками громадянства, громадянського простору, громадянської компетентності полягають у відсутності в українців історичного досвіду набуття вказаних явищ. Звідси – нестабільність українського поступу в досягненні міжнародних стандартів щодо забезпечення громадянських прав і свобод.

Серед внутрішніх чинників формування громадянської компетентності особистості в сучасній Україні виділені два основних – політичний (в цілому політична система, держава, політичний режим) та громадянський (громадянське суспільство). Аналіз діяльності незалежної української держави в сфері гарантування конституційних прав і свобод громадян показує, що ця діяльність є недостатньою. Потрібно констатувати, що у політико-правовому та економічному вимірах взаємини української держави і громадян можна уявити як такі, де перша не проявляє зацікавленості у зростанні своїх громадян як активних будівничих демократичного устрою в країні, а тому і не сприяє утвердженню об'єктивних умов для забезпечення громадянських чеснот в життєдіяльності особистості. Держава не зробила проблему громадянської компетентності особистості (до речі, як і свою компетентність у громадянському вимірі) предметом своєї системної діяльності. Цим вона зумовила для громадян кілька варіантів вирішення проблеми задоволення громадянських прав і свобод: варіант активної самостійної роботи людини по актуалізації та формуванні власної громадянської компетентності; варіант формування громадянської компетентності не на вулицях і майданах, а шляхом тверезого, беземоційного аналізу усіх можливих шляхів досягнення своїх прав і свобод, глибокої недовіри до давно вже діючих основних акторів політичної сцени і пошуки нових, не заплямованих минулою діяльністю у владі; варіант еміграційний як відмову від активної, видимої боротьби з державою за

свої громадянські права як у внутрішньому смислі (внутрішня еміграція), так і у зовнішньому смислі (зовнішня, фізична еміграція).

Відносного оптимізму набуває аналіз проблеми формування громадянської компетентності в одній з найважливіших складових соціально-культурної сфери – в освіті (особливо на прикладі середньої школи), де зроблено багато для впровадження компетентнісного підходу до навчання і виховання як теоретично, так і законодавчо і практично.

Аналіз громадських об'єднань як ще одного чинника у формуванні громадянської компетентності особистості виявляє низку прихованих ризиків для формування справжньої, цивілізованої громадянської сфери. Мова іде про нерідко формальний, фіктивний статус громадських організацій. Це фактично є блокувальним фактором у актуалізації та розгортанні громадянських чеснот українців. До цього додаються політичні впливи на громадські організації, що також обмежує можливості людей в реалізації свого громадянського потенціалу. Цим зумовлена невелика як для 46-мільйонного народу кількість громадських об'єднань та низький рівень довіри до них з боку українців, що пояснює таку серйозну проблему, як незалученість широкої громадськості до державотворчих процесів. Цей аспект діяльності громадянських об'єднань можна було повною мірою спостерігати лише в перший період незалежності та самостійності України.

ВИСНОВКИ

Головним висновком дисертаційного дослідження є той, що громадянська компетентність особистості виступає в якості стрижневого елемента громадянського буття людини, а відтак і фундаментальною проблемою суспільного розвитку. Це зумовлює особливу актуальність громадянської компетентності особистості в історії людської цивілізації. Починаючи з періоду, коли людство ввійшло в стадію виникнення і розвитку політичного, державницького життя, громадянська сфера стала однією з важливих складових суспільних відносин. А відтак з'явився, і протягом історії завжди є гострим попит на людей, які володіють знаннями з громадянських прав і свобод, а також своїх громадянських обов'язків, уміннями втілювали їх в життя держави і суспільства, мають навички і вольові якості в питаннях управління суспільними процесами.

Аналіз методологічних засад дослідження громадянської компетентності особистості доводить, що це явище не тільки є затребуваним в усі часи, але й виступає предметом найрізноманітніших наукових досліджень. Без перебільшення можна стверджувати, що проблема громадянської компетентності особистості – це наскрізна проблема гуманітарного знання в цілому, соціально-філософського, методологічного, зокрема. Разом з тим, її теоретична гострота залежить від суспільно-політичних процесів, державного правління, політичних режимів, стану розгортання громадянських інститутів. Будучи складним, багатовимірним явищем, громадянська компетентність особистості як проблема «виблискувала», «поверталася», виявляла себе в різних ракурсах, парадигмах, вузлових лініях. Такими домінуючими в соціально-філософських розвідках були парадигма людських чеснот, зокрема громадянських чеснот (період стародавньої філософії), парадигма природного права (від Арістотеля до кінця Відродження в західноєвропейській філософії), парадигма громадянського суспільства (від Нового часу до ХХ століття). Кульмінаційним моментом стала середина

минулого століття, коли проблема громадянської компетентності особистості була теоретично конституційована як самостійна проблема гуманітарного знання.

В своїй сутності громадянська компетентність особистості – явище складне, багатовимірне, внутрішньо єдине та цілісне. Це означає, що його науковий аналіз має передбачати різні «кути зору», а відповідно і різні визначення в поняттях. Зокрема, сутність вказаного явища можна розглядати в чотирьох вимірах: за природою, за функціональним призначенням, за структурою, за широтою дії. За природою громадянська компетентність особистості визначається як певний стан людського індивіда, громадянське буття якого є адекватним стану соціуму, в якому цей індивід здійснює свою життєдіяльність. За функціональним призначенням громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає стан індивіда як громадянина, рівень громадянськості якого дозволяє реалізовувати свої права і свободи, а також виконувати громадянські обов'язки. У структурному вимірі громадянська компетентність особистості – це поняття, яке відображає здатність і готовність людського індивіда виявляти свій статус громадянина та рівень громадянськості завдяки пізнавальним, діяльнісним, вольовим та цілепокладальним чеснотам. Нарешті, за широтою дії громадянська компетентність особистості – це поняття, яке фіксує ключову, поліваріантну, полівалентну, системну компетентність, яка дозволяє людині цілісним чином реалізовувати свої громадянські чесноти практично у всіх сферах своєї життєдіяльності, насамперед, у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній.

Будучи складним, багаторівневим, але одночасно внутрішньо єдиним, цілісним явищем, громадянська компетентність особистості функціонує під дією низки важливих зовнішніх по відношенню до життєдіяльності людини чинників. Основними серед них є політичний режим, громадянська культура, громадянське суспільство. Політичний режим – це система методів здійснення державної (політичної) влади, яка відображає ступінь, міру задоволення прав і свобод громадян. Він є політичним обличчям будь-якого суспільства, визначальною сутнісною рисою суспільного і політичного життя, що характеризує рамки і

якісний рівень життя, створені владою для громадян. Це означає, що характер громадянського життя людини, громадянська компетентність по своїй сутності, структурі та конфігурації головних елементів певною мірою зумовлюється політичним режимом.

Громадянська культура як один з чинників громадянської компетентності особистості виступає органічною складовою всієї системи культури того чи іншого соціуму. Громадянська культура визначається як поле людських громадянських смислів та значень, як особливий зріз людського як громадянського з боку його людиностворювального змісту. Громадянська культура – результат, показник розвитку і практичного втілення людських сил у вимірах її громадянськості. Вона – об'єктивна основа формування громадянських чеснот людини, насамперед, громадянської компетентності. З іншого боку, громадянська культура – своєрідна «соціальна спадковість» процесу формування громадянських прав і свобод людини, її громадянської компетентності. Зміст, характер, направленість останньої зумовлюють також такі сегменти культури, як політична, економічна, правова культура, культура соціальної сфери.

Не менш важливим чинником громадянської компетентності особистості є громадянське суспільство. Воно визначається як простір неполітичного, недержавного життя суспільства, як сфера життєдіяльності людини, в якій індивідуальне начало домінує над загальним, державним, політичним. Громадянське суспільство заґрунтоване на двох взаємодоповнюючих принципах. Перший з них фіксує примат приватної особи, приватного інтересу громадянина як засадничого мотиву здійснення його життєдіяльності. Другим принципом визначена обслуговуюча по відношенню до громадянина роль держави, коли остання покликана юридично і фактично створити умови для реалізації громадянином своїх приватних інтересів. Громадянське суспільство – об'єктивно існуючий чинник формування громадянської компетентності особистості, який за своєю сутністю є протилежним політичному режиму. Таким чином, обидва вказані чинники потрібно уявляти такими, що здійснюють свій безпосередній вплив на громадянську сферу людини, її громадянську компетентність. На відміну

від них громадянська культура – довготривалий, системостворювальний чинник громадянської компетентності. Вона не тільки формується в процесі функціонування соціуму на протязі багатьох поколінь, але й так само тривалий час впливає на виховання громадянських чеснот людини, в тому числі її громадянської компетентності.

Громадянська компетентність особистості – явище, яке зумовлене не тільки системою відносно зовнішніх чинників. Вирішальною мірою воно детермінується самою людиною як сутністю активною, творчою, самодостатньою. Стрижневим внутрішнім елементом структури громадянської компетентності особистості є її «Я» як органічне взаємопоєднання індивідуального та особистісного начал. Індивідуальність – це сфокусоване відображення цілісності людини в поєднанні її найрізноманітніших складових. Вона виражає в індивідові його унікальність, неповторність, своєрідність. Особистість – соціально-творча сутність людського індивіда, зріз на рівні окремого індивіда сукупних людських сил певного суспільного утворення. На відміну від індивідуальності, особистість фіксує в людині усталений соціальний зміст.

Головними елементами структури громадянської компетентності особистості виступають пізнавальні (когнітивні), діяльнісні (процедуральні) та морально-вольові (ціннісні). У змісті перших – громадянські уявлення, громадянські знання в найважливіших сферах життєдіяльності людини (політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній), громадянські переконання. До складу других (діяльнісних, процедуральних) входять громадянські здібності, громадянські уміння і навички. Стрижень третього, морально-вольового (ціннісного) елемента громадянської компетентності особистості складають воля і система цінностей. Воля, актуалізуючи свободу людини, є рушійною силою процесу втілення громадянських чеснот і завжди пов'язана з вибором та відповідальністю, а цінності виступають в якості світоглядно-моральних засад всієї системи людської життєдіяльності в цілому, громадянської компетентності особистості, зокрема. Серед базових

громадянських цінностей – гуманізм, людяність, толерантність, любов до Батьківщини тощо.

Мотиваційний механізм громадянської компетентності особистості включає потреби, інтереси, цілі, ідеали. В цьому ряду потреби є базовим елементом. Природа потреби та її функціональне призначення в своєму поєднанні характеризують останню як відображення суперечності життєдіяльності особистості між наявним буттям та бажаним, належним, яка зумовлює потребу як спонукальну силу людської діяльності. Серед всієї системи потреб особистості її потреба в громадянській компетентності є визначальною. Вона є формою усвідомлення особистістю суперечності між наявним та належним, бажаним станом свого громадянського буття, рівнем актуалізації та розгортання громадянських знань, умінь, навичок, громадянського досвіду. Основними сутнісними ознаками потреби особистості в громадянській компетентності є системостворювальний характер та полівалентність. Перша розкривається через потенціал системності, її здатності до підпорядкування інших потреб, а також через потенціал цілеспрямованості. Друга сутнісна особливість потреби особистості в громадянській компетентності – полівалентність (поліфункціональність) – пояснює її як таку потребу, яка може бути задоволена завдяки реалізації багатьох інших потреб, а практично будь-яких. Таким чином, потреба особистості в громадянській компетентності створює своєрідний «фон», «атмосферу», кінцевий смисл громадянської життєдіяльності особистості. Вона – своєрідний «ліфт», який курсує у величезному «будинку» потреб людини. Зупиняючись на певному «поверсі» цих потреб, потреба в громадянській компетентності надає відповідним потребам громадянського змісту, визначає способи, шляхи і форми власного практичного втілення. Тут – і кумулятивний характер вказаної потреби особистості.

Потреба особистості в громадянській компетентності як базовий елемент внутрішньої диференціації її громадянської діяльності накладає відбиток на характер інших складових мотиваційного механізму громадянської компетентності особистості. Зокрема, інтерес за своєю природою є

відображенням сутності життєдіяльності людини між змістом потреби особистості в громадянській компетентності і наявними умовами її задоволення. Він виражає ставлення особистості до власної потреби громадянської компетентності, а саме, усвідомлення цієї потреби як форми, в якій виражається головний зміст громадянського буття особистості, а також варіанти умов, способів і форм її задоволення.

Ціль громадянської компетентності особистості – безпосередня рушійна сила громадянських вчинків людини. Це зумовлено тим, що в системі внутрішніх детермінацій людської діяльності вона знаходиться найближче до предмета задоволення відповідної потреби, а тому характеризує суперечність цієї діяльності в її найгострішій формі. Завдяки цьому ціль в своїй сутності – це ідеальний, наперед визначений результат громадянської діяльності людини, спрямований на перетворення суспільного життя у відповідності до усвідомленої потреби.

Ідеал – завершальна ланка мотиваційного механізму розгортання громадянської компетентності особистості. Це – уявлення людини про її досконалість як учасника громадянського життя. Громадянський ідеал – це, з одного боку, найвища і життєво необхідна ціль людини, з іншого – інтегратор, кульмінаційна ланка всієї системи внутрішньої детермінації громадянської компетентності особистості в площині світоглядно-ціннісних її підстав.

Особливістю актуалізації та розвитку громадянської компетентності в сучасних умовах є те, що цей процес органічно вписаний в низку цивілізаційних викликів, найважливіших серед яких є прискорення темпів людського життя та глобалізація. Крім суто ілюстративних вимірів обґрунтування явища прискорення суспільних процесів, суттєвим виміром в ньому є просторово-часовий. Це видно на таких його (прискорення) наслідках як розширення соціального простору і ущільнення соціального часу. Перше логічно викликає оптимізм щодо надзвичайних можливостей, які розширення соціального простору дає сучасній людині. Друге ж (ущільнення соціального часу) створює феномен дефіциту часу – серйозний виклик для людини, пов'язаний з необхідністю приймати рішення, в

тому числі і в сфері громадянського життя. Звідси пряма залежність від явища громадянської компетентності особистості прискорення суспільних процесів.

Другим цивілізаційним викликом є глобалізація. Крім формування світового ринку капіталів, товарів, послуг і робочої сили вона зумовлює створення планетарного інформаційного простору, єдиною для більшості регіонів. Глобалізація – це зростаюча взаємозалежність громадян Землі, а відтак процес формування кардинально нової людської спільноти. Вона (глобалізація) народжує соціум так званого другого порядку – мегасоціум, мегасуспільство, яке, зберігаючи формальні характеристики національних об'єднань, разом з тим створює наднаціональні корпоративні системи і форми особистісної, громадянської ідентифікації в них. Тут потенційно – питання про спільне, єдине громадянство, громадянську компетентність.

Аналіз стану та перспектив розвитку громадянської компетентності в сучасному українському суспільстві засвідчує, що цей процес зумовлюється двома головними контекстами: зовнішніми (цивілізаційними) і внутрішніми (суто українськими). Перші з них пов'язані зі стрімким входженням України в світовий цивілізаційний процес, однак мають свої особливості в силу відсутності низки факторів (зразків громадянства, громадянського простору, громадянської компетентності), які притаманні західному світу.

Серед внутрішніх чинників формування громадянської компетентності особистості в сучасній Україні виділені два основних: політичний (в цілому політична система, держава, політичний режим) та громадянський (громадянське суспільство). Аналіз дії першого (на прикладах політичного, правового, економічного життя українця) говорить про те, що українська незалежна держава ще не зробила проблему громадянської компетентності особистості (до речі, як і свою компетентність у громадянському вимірі) предметом своєї системної і послідовної діяльності. Цим вона зумовила для громадян кілька варіантів вирішення проблеми задоволення громадянських прав і свобод. Такими є: 1) варіант активної самостійної роботи людини по актуалізації та формуванню власної громадянської компетентності; 2) варіант формування громадянської

компетентності не на вулицях і майданах, а шляхом раціонального осмислення усіх можливих шляхів досягнення своїх прав і свобод, глибокої недовіри до давно діючих основних акторів політичної сцени і пошуку нових, не обтяжених минулою діяльністю у владі; 3) варіант еміграційний як відмову від активної, видимої боротьби з державою за свої громадянські права як у внутрішньому вимірі (внутрішня еміграція), так і в зовнішньому (зовнішня, фізична еміграція).

Єдиним «острівцем» оптимізму є освітня сфера, де проблема громадянського виховання, громадянської компетентності є предметом діяльності як владних інституцій, так і громадських об'єднань. Аналіз діяльності останніх на предмет актуалізації та розвитку громадянської компетентності взагалі (не в сфері освіти) засвідчує низку прихованих ризиків, які заважають формуванню справжньої, цивілізаційної громадянської сфери, а нерідко перетворюють цю важливу складову громадянського суспільства на процес формальний, нерідко фіктивний. Це вже гостріше ставить питання про громадянську компетентність особистості як важливу проблему життєдіяльності сучасного українського соціуму.

У зв'язку з вищесказаним можна констатувати, що проблема громадянської компетентності особистості має добрі перспективи як наукова тема не тільки для світової гуманітарної науки, але, насамперед, вітчизняної. У зв'язку з цим методологічні, соціально-філософські дослідження вказаної проблематики набувають особливої як теоретичної, так і практичної ваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Авдеева Н. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Н. Авдеева // Педагогика. – 2003. – № 5. – С. 34-39.
3. Алкиной. Учебник платоновской философии // Платон. Законы ; [пер. с древнегреч. Ю. А. Шичалина] ; А. Ф. Лосев, В. Ф. Асмус, А. А. Тахо-Годи; авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – С. 625-663.
4. Альбин. Учебник платоновской философии // Платон. Диалоги ; [пер. с древнегреч.] ; сост., ред. и авт. вступ. статьи А. Ф. Лосев; авт. примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 2000. – С. 437-475.
5. Андрущенко В.П. Освітня політика (огляд порядку денного) / Віктор Петрович Андрущенко, Володимир Леонідович Савельєв. – К. : «МП Леся», 2010. – 368 с.
6. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / Віктор Петрович Андрущенко. – 2-ге вид., доповнене. – К. : Знання України, 2008. – 870 с.
7. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія : [курс лекцій] / Віктор Петрович Андрущенко, Микола Іванович Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
8. Анікін В. Державна етнополітика та формування громадянського суспільства / Володимир Анікін // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5(8). – С. 63-70.
9. Антология мировой философии: Методический сборник философских текстов. / сост. М. А. Парнюк, В. И. Даниленко. – К. : УМК ВО, 1991. – Т. 1., Ч. 1. – 1991. – 292 с.

10. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25-31.
11. Аренд Г. Становище людини / Ганна Аренд. – Л. : Літопис, 1999. – 254 с.
12. Аристотель. Политика // Сочинения в 4 – т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч] ; общ.ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – (Философ. наследие. АН СССР. Ин-т философии). – Т. 4. – 1983. – 830 с.
13. Аристотель. Никомахова Етика // Сочинения в 4 – т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч. Н. В. Брагинской] ; общ.ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – (Философ. наследие. АН СССР. Ин-т философии). – Т. 4. : Никомахова Етика. – 1983. – С. 53-295.
14. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
15. Асмус В.Ф. Античная философия : [учеб. пособие] / В. Ф. Асмус. – изд. 2-е, доп. – М. : Высшая школа, 1976. – 543 с.
16. Афионов А.П. Социализация индивида как субъективно-объективный процесс / А. П. Афионов. – Донецк : Дон ГУЭТ, 2001. – 231 с.
17. А може, Кличко допоможе. Вибірчий рейтинг партії боксера стрімко зростає // Експрес. – № 141. – 15 грудня–22 грудня 2011 року. – С. 4.
18. Байденко В.И. Модернизация профессионального образования: современный этап / В. И. Байденко, Дж. Ван Зантворт ; изд. 2-е допол. и перераб. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2003. – 674 с.
19. Байрачний С.М. Ідея правової особистості в контексті формування громадянського суспільства / С. М. Байрачний // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 3. – С. 161-165.
20. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамен Барбер ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 254-262.

21. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л. М. Баткин. – М. : Наука, 1989. – 270 с.
22. Бахтин М.М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники : Ежегодник 1984-1985. – М., 1986. – С. 80-160.
23. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорії, методологія, практика : [монографія] / Валерій Михайлович Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
24. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 47-53.
25. Білокобильський О.В. Чи можна вважати поняття громадянського суспільства релігійно нейтральним / О. В. Білокобильський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 3. – С. 100-104.
26. Боббіо Н. Майбутнє демократії / Норберто Боббіо ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 105-119.
27. Богайчук В.Ж. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в Україні / В. Ж. Богайчук // Нова парадигма. – 2007. – № 64. – С. 164-172.
28. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов. В мире мудрых мыслей / Э. Борохов. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. – 672 с.
29. Брегеда А.Ю. Основы политологии : [навчальний посібник] / Анатолий Юхимович Брегеда. – вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2000. – 312 с.
30. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / Сідней Верба ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943-982.

31. Воробьев Ю.Л. Природа человеческой активности (философский аспект) / Юрий Лукьянович Воробьев. – Курск : Издательство КГСХА, 2000. – 234 с.
32. Введение в философию : [учебник для вузов] / И. Т. Фролов, Э. А. Араб-Огли, Г. С. Арефьева и др. ; В 2 ч. – Ч. 2. – М. : Политиздат, 1990. – 639 с.
33. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 18-23.
34. Гак Г.М. Диалектика коллективности и индивидуальности / Г. М. Гак. – М. : Мысль, 1967. – 167 с.
35. Гарник О.В. Філософія права: предметна специфіка, місце та значення в системі соціально-гуманітарного знання : [монографія] / Олександр Васильович Гарник. – Дніпропетровськ : Вид. Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 160 с.
36. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. Б. Столинера, М. Левиной] ; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц ; авт. вступ ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
37. Гегель Г.В.Ф. Философия религии / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. П. П. Гайденко и др.] ; в двух томах ; общ. ред. А.В. Гулыги. – М. : Мысль, 1977. – Т. 2. – 1977. – 573 с.
38. Гелд Д. Демократія і глобальний порядок / Девід Гелд ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 985-1024.
39. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. – К. : Основи. – 2004. – 100 с.

40. Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х томах / Томас Гоббс ; [пер. с англ. А. Гутермана] ; ред. и вступ. статья Е.М. Вейцмана. – М. : Мысль, 1965. – (Философ. Наследие. АН СССР. Ин-т философии). – Т. 2. – 1965. – 748 с.
41. Горак Г.І. Стратегія життя (філософський, етичний та психологічний вимір) / Г. І. Горак., І. В. Березко., Я. М. Ніколаєнко. – К : Український центр духовної культури, 2001. – 169 с.
42. Горак Г. Громадянське суспільство як інтегратор особистісних начал / Ганна Горак, Георгій Федін // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 62-73.
43. Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Сімферополь 6-8 жовтня 2011 р.). – Сімферополь : ЦРОНІ, 2011. – 72 с.
44. Громадські організації в Україні : Статистичний бюлетень за 2009 рік. – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – С. 14-15.
45. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций ; [пер. с лат. А. Л. Сакетти] ; под ред. С. Б. Крылова. – М. : Гос. изд-во юр. лит-ры, 1957. – 868 с.
46. Гужва О. Глобалізація і футурологія: концептуалізація понять / О. Гужва, В. Овчаренко // Віче. – 2011. – № 20. – С. 16-21.
47. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу. XVII-XVIII ст. : [підручник.] / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 1998. – 368 с.
48. Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности [Электронный ресурс] / Роберт Алан Даль ; Антологии. Пределы власти. Т. 1. – Режим доступа до статті : <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm>. – Назва з екрану.
49. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69-75.

50. Degradation.gov.ua – домен України – 2011 // Свобода. – 2011. – № 48. – 26 грудня. – С. 6.
51. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы хорошо направлять свой разум и отыскивать истину в науках // Антология мировой философии : Методический сборник философских текстов. / сост. М. А. Парнюк, В. И. Даниленко. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 67-91.
52. Демократія : [антологія] / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – XXVIII + 1108 с. – (Політичні цінності. Вип. 1).
53. Делор Ж. Образование: сокровище [Электронный ресурс] / Жак Делор : Доклад международной комиссии по образованию для XXI века, представленный ЮНЕСКО. – М. : ЮНЕСКО, 1996. – <http://www.ifar.ru/library/book201.pdf>. – Назва з екрану.
54. Державні стандарти базової і повної середньої освіти // Директор школи. – 2009. – 2-03. – № 6-7. – С. 3-17.
55. Дилегенский Г.Г. В защиту человеческой индивидуальности / Г. Г. Дилегенский // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 31-45.
56. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; общ. ред. и вступит. статья А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1979. – 620 с. – (Философ, наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии).
57. Докторович М. Компетенція та компетентність особистості: аналіз наукових джерел / М. Докторович // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2006. – № 4. – С. 21-26.
58. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – 2-е изд., доп. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
59. Драмо А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание / А. Драмо // Полис. – 1995. – № 3. – С. 48-57.
60. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
61. Єрмаков Т.І. Індивідуальне розуміння концепту «Я» як ключова компетентність особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства /

Т. І. Єрмаков // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей. – Вип. 6(9). – К. : Міленіум, 2002. – С. 200-207.

62. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро ; [пер. с польск.]. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – 428 с.

63. Життєва компетентність особистості : [науково-методичний посібник] / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Нессен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.

64. Диагностика и развитие компетентности в общении / Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растенников П. В. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 104 с.

65. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти / Підсумковий документ робочої групи з розробки навчальних планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» // Історія в школах України. – 2006. – № 8. – С. 4-11.

66. Загальна Декларація Прав Людини (10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй затвердила і проголосила Загальну декларацію прав людини) // Все для вчителя. – 2002. – № 22 . – С. 35-38.

67. Захаров Є. 20 років добрих намірів. Огляд розвитку прав людини в Україні [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – № 29. – 19.08.11. - http://dt.ua/LAW/20_rokiv_dobrih_namiriv__oglyad_rozvitku_prav_lyudini_v_ukrayin_i-86409.html. – Назва з екрану.

68. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.

69. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / Ирина Алексеевна Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.

70. Злобіна О.Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : СтилоС, 2001. – 73 с.

71. Зубов В. Глобалізована соціальність / Вадим Зубов // Вища освіта України. – 2012. – № 3. – С. 9-13.

72. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості : [аналітична доповідь] / Ожеван М. А., Гнатюк С. Л., ; під кер. Дубова Д. В. – К. : НІСД, 2010. – 29 с.

73. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант // Сочинения в 6-ти томах. – М. : Мысль, 1963. –

Т. 3. : Критика чистого разума. – 1963. – С. 69-799.

74. Кант И. Новое освещение первых принципов метафизического разума / Иммануил Кант // Сочинения в 6-ти томах. – М. : Мысль, 1963. –

Т. 1. – 1963. – С. 263-314.

75. Карась А. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : [монографія] / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 520 с.

76. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Дж. Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К. : К. І. С., 2000. – 191 с.

77. Ковальчук Т. Формування європейського громадянства як особливого феномену об'єднаної Європи / Т. Ковальчук // Віче. – 2011. – № 20. – С. 19-21.

78. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : [монографія] / Микола Адамович Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 558 с.

79. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 111 с.

80. Конституція України (Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 20 червня 1996 р.). – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

81. Концепція громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrcivnet.iatp.kiev.ua/Concept.html>.

82. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади, соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / Антонина Колодій. – Л. : Червона калина, 2002. – 276 с.

83. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : [навчальний посібник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 334 с.
84. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: [підручник] / А. М. Колодій, А. Ю.Олійник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
85. Краевский В.В. Предметное и общепредметное в общеобразовательных стандартах / В. В. Краевский, А. В. Хуторской // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 3-10.
86. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : [науково-методичний збірник] / ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков, та ін. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
87. Кузмин М.Н. Человек гражданского общества как цель образования в условиях полиэтнического российского социума / М. Н. Кузмин, О. А. Артеменко // Вопросы философии. – 2006. – № 6. – С. 40-51.
88. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Мысль, 1990. – 119 с.
89. Лавриченко Н. Педагогіка соціалізації: європейські обриси / Н. Лавриченко. – К. : Віра інсайт, 2000. – 444 с.
90. Лазуріна Н. Толерантність як складова соціальної компетентності / Наталія Лазуріна // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2008. – № 38. – С. 19-22.
91. Лазуріна Н. Компетентність: витоки проблеми та освітній простір / Наталія Лазуріна // Нова парадигма. – 2010. – № 94. – С. 205-213.
92. Лазуріна Н. Компетентність особистості: до питання конституювання проблеми / Наталія Лазуріна // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2010. – № 54. – С. 22-26.
93. Лазуріна Н. Громадянське суспільство: до питання соціально-філософського аналізу / Наталія Лазуріна // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Філософія». – 2011. – Вип. 8. – С. 441-451.

94. Лазуріна Н. Громадянські чесноти як стрижневий елемент філософських концепцій людини Платона і Арістотеля, як витоки сучасної проблеми формування громадянської компетентності особистості / Наталія Лазуріна // Гілея (науковий вісник) : [зб. наук. пр.] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – 2011. – Випуск 53 (№ 10). – С. 349-355.

95. Лазуріна Н. Громадянська компетентність особистості: конституювання проблеми в сучасній гуманітарній науці / Наталія Лазуріна // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В. П. Бех]. – 2011. – № 101. – С. 102-111.

96. Ларцев В.С. Социокультурный генезис личности. Социально-философский анализ / В. С. Ларцев. – К. : Каравела, 2002. – 360 с.

97. Ленин В.И. Философские тетради / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1978. – 752 с.

98. Лобер В.Л. Проблема демократии в политической философии Норберто Боббио / В. Л. Лобер // Социально-политические науки. – 1991. – № 6. – С. 86-95.

99. Лозовой В.О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.

100. Лок Джон. Два трактати про врятування / Джон Лок ; [перекл. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К. : Основи, 2001. – 265 с.

101. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор / Платон ; [пер. с древнегреч.]; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – С. 3-63.

102. Максимов С. Особистість і суспільство : [конспект лекції] / С. Максимов. – Х. : Українська юридична академія, 1993. – 20 с.

103. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность / Владимир Аронович Малахов. – К. : Наукова думка, 1984. – 118 с.

104. Мартин Г.П. Западная глобализации. Атака на процветание и демократию / Г. П. Мартин, Х. Шуманн ; [пер. с нем.]. – М. : Издательский дом «Альпина», 2001. – 335 с.

105. Маслак О.О. Ідея природного права в західній філософській традиції (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття канд. філос. наук : спец. 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії / О. О. Маслак. – К., 2010. – 16 с.

106. Маслоу А. Мотивация и личность. / Абрахам Маслоу ; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина] ; 3-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

107. Маслоу. А. Психология бытия / А. Маслоу ; [пер. с англ.]. – М. : Редл-бук, Ваклер, 1997. – 299 с.

108. Матусевич В. Громадська думка: критерії ідентифікації / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 5-19

109. Миллс Р. Компетенции. Карманный справочник / Роджер Миллс ; [пер. с англ.]. – М. : НИРО, 2004. – 128 с.

110. Мистецтво життєтворчості особистості : [науково-методичний посібник у 2-х частинах] / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (кер. авторського колективу) та ін. – Ч. 1 : Теорія і технологія життєтворчості особистості – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.

111. Мистецтво життєтворчості особистості : [науково-методичний посібник у 2-х частинах] / ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (кер. авторського колективу) та ін. – Ч. 2 : Життєтворчий потенціал нової школи. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.

112. Мир мудрых мыслей / сост. Л. Л. Ермолинский, Т. Ф. Ермолинская. – Иркутск : Символ, 1995. – 608с.

113. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал / Л. М. Митина. – М. : Республика, 1994. – 230 с.

114. Михайліченко М.В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. – теорія та методика професійної освіти / М. В. Михайліченко. – Кіровоград, 2007. – 25 с.

115. Михайліченко М.В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Микола Васильович Михайліченко. – К., 2007. – 229 с.

116. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (16 грудня 1966) // Все для вчителя. – 2002. – № 22. – С. 73-75.

117. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (16 грудня 1966) // Все для вчителя. – 2002. – № 22. – С. 75-78.

118. Милль Дж. Представительское правление / Джон Стюарт Милль. – СПб. : Издательство Федора Павленкова, 1897. – 345 с.

119. Москаленко А.Т. Личность как предмет философского познания / А. Т. Москаленко, В. Ф. Сержантов. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1984. – 319 с.

120. Мотрошилова Н.В. О современном понятии гражданского общества / Н. В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С.12-32.

121. Муляр В.І. Проблема становлення особистості в системі «індивід-суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / В.І. Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с.

122. Муляр В. До витоків громадянського суспільства: теоретичні моделі Т. Гоббса і Дж. Локка / Володимир Муляр // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2002. – № 28. – С. 31-35.

123. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) : [монографія] / В.І. Муляр. – Житомир : ЖІТІ, 1997. – 214 с.

124. Муляр В.І. Політологія : [курс лекцій] / В.І. Муляр. – Житомир : ЖІТІ, 1999. – 214 с.

125. Мюнклер Х. Гражданская компетентность [Електронний ресурс] : Политическая активность и участие в ней граждан Германии, *Возможности и Границы*. – Ансгар Кляйн, Райнер Шмальц-Брунс – Бонн : Центр политического

образования, 1997. – С. 153-172 / Херффрид Мюнклер ; [пер с нем.]. – Режим доступа до статті: www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml. – Назва з екрану.

126. Мялкин А.В. Способности и потребности личности: диалектика формирования / Алексей Васильевич Мялкин. – М. : Мысль, 1983. – 260 с.

127. 62 % молодежи – патриоты // Аргументы недели. – № 51. – 22 декабря 2011 года. – С. 2.

128. Мамо, а це не репресії? // Експрес. – № 132. – 24 листопада – 1 грудня 2011 року. – С. 5

129. На шляху до суспільної злагоди / [упорядник Ю. Ж. Шайгородський]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2001. – 144 с.

130. Навроцький В.В. Логіка соціальної взаємодії / В. В. Навроцький. – Х. : Консум, 2005. – 204 с.

131. Надель-Червинская М.А. Толковый словарь иностранных слов. Общеупотребительная лексика : [для школ, лицеев, гимназий] / М. А. Надель-Червинская, П. П. Червинский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 608 с.

132. Нарсесянц В.С. Личность и государство в политико-правовой мысли (Из истории идей) / В. С. Нарсесянц. – М. : Знание, 1980. – 64 с.

133. Нарсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нарсесянц. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 552 с.

134. Низовских Н.А. Человек как автор жизни / Н. А. Низовских. – Киров : Сфера, 2000. – 116 с.

135. Николов Л. Структуры человеческой деятельности / Любен Николов ; [пер. с болгар. Л. В. Блинниковой] ; под общ. ред. и с предислов. доктора философских наук, профессора Л. П. Бугеовой. – М. : Прогресс, 1984. – 176 с.

136. Овчарук О.В. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. / О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.

137. Основи демократії : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / автор. колек.: М. Бессонова, А. Бірюков, С. Бенірчук та ін.. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України – НИ, Україна-Канада проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.

138. Петровская Л.А. Компетентность в общении / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

139. Печчи А. Человеческие качества / Аурелиано Печчи ; [пер с англ. О. Захаровой]. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.

140. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч] ; общ. ред. А. Ф. Лосев, В. Ф. Асмус, А. А. Тахо-Годи ; авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосева ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.

141. Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид / Платон ; [пер. с древнегреч] ; общ. ред. А. Ф. Лосев, В. Ф. Асмус, А. А. Тахо-Годи ; примеч. А. Ф. Лосева, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 528 с.

142. Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор / Платон ; [пер. с древнегреч] ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 864 с.

143. Платон. Государство / Платон ; [пер. с древнегреч] ; сочинения в 3 – х томах ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1971. –

Т. 3., Ч. 1. : Государство. – 1971. – С. 89-454.

144. Платон. Горгий / Платон ; собрание сочинений в 4 – х т. ; [пер. с древнегреч. В. С. Соловьева, М. С. Соловьева, С. Я. Шейнман-Топштейн] ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. ; авт. вступ. статьи А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1990. –

Т.1. : Горгий. – 1990. – С. 477-574.

145. Политика как научная дисциплина по Д. Хелду // Полис (Политические исследования). – 1991. – № 5. – С. 146-151.

146. Політологія : [підручник] / за заг. ред. професора Кремень В. Г., проф. Горлача М. І. – Харків : Друкарський центр «Єдіногор», 2001. – 640 с.

147. Політологія : [підручник для вищих навчальних закладів] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2001. – 528 с.

148. Поліщук О.С. Громадянське суспільство та його відповідальність / О. С. Поліщук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 1. – С. 142-148.

149. Пометун О.І. Теорія і практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 16-25.

150. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 66-72.

151. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 23. – С.18-20.

152. Пометун О. Формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання історії / Олена Пометун, Нестор Гупан // Історія в школах України. – 2008. – № 4. – С. 3-10.

153. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер ; Т. 1. ; [перекл. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994.–

Т. 1. : У полоні Платонових чарів. – 1994. – 444 с.

154. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер ; Т. 2. ; [перекл. з англ. О. Буценка]. – К. : Основи, 1994. –

Т. 2. : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. – 1994. – 494 с.

155. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – 158 с.

156. Прокопов Д.Є. Співвідношення «природного права» і «природних законів» в концепції Т. Гоббса / Д. Є. Прокопов // Бюлетень Міністерства юстиції України, 2009. – № 2. – С. 51-60.

157. Пушкіна О. Інститути громадянського суспільства; захист прав людини в Україні / О. Пушкіна // Право України. – 2010. – № 7. – С. 51-58.

158. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен ; [пер. с англ.]. – М. : КоГито-Центр, 2002. – 396 с.

159. Разумная организация жизни личности: проблемы воспитания и саморегулирования / Л. В. Тихонович, О. А. Киселева и др. ; ред. кол. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович, Н. И. Михальченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 328 с. – (Ан. УССР, Ин-т философии).

160. Разумов А. Е. Ю. Д. Гранин. Глобализация и национализм: история и современность. Социально-философский анализ / А. Е. Разумов // Вопросы философии. – 2011. – № 8. – С. 81-84.

161. Резаев А.В. Парадигмы общения: Взгляд с позиции социальной философии / А. В. Резаев. – СПб. : Издательство С-Пб, 1993. – 210 с.

162. Резвицкий И.И. Личность. Индивидуальность. Общество : Проблема индивидуализации и её социально-философский смысл / Иван Иванович Резвицкий. – М. : Политиздат, 1989. – 141 с.

163. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 68-79.

164. Роздобудько О.М. Соціальний час як об'єкт соціологічної рефлексії / О. М. Роздобудько // Нова парадигма. – 2007. – № 63. – С. 182-195.

165. Розумний М. Політичний вибір України / Максим Розумний. – К. : Смолоскип, 1999. – 118 с.

166. Рокицька О.Ю. Громадянське суспільство і держава: проблеми взаємодії та функціонування / О. Ю. Рокицька // Громадський рух та становлення

громадянського суспільства в Україні : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (6-8 жовтня 2011 р.). – Сімферополь : ЦРО-НІ. – С. 52-56.

167. Руссо Ж-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Жан-Жак Руссо. – М. : Гос. социаль.-эконом. издат, 1938. – 123 с. – (Акад. наук СССР. Ин-т философии. Гос. социаль.-эконом. издат.)

168. Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / Джованні Сарторі ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 135-142.

169. Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Джованні Сарторі ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 486-532.

170. Сарторі Дж. Теорія ухвалення рішень за демократії / Джованні Сарторі ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О.Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 715-750.

171. Себайн Д.Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; [пер. з англійської М. Габлевич, І. Гарник, В. Івашко та ін.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

172. Сен Амартья. Демократія як універсальна цінність / Амартья Сен ; [переклад Ю. Мельник, П. Таращук та ін.] // Демократія : антологія ; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 120-132.

173. Сіган Б. Створення Конституції для народу чи республіки, які забули свободу / Берnard Г. Сіган ; [пер. з англ.]. – К. : Ін-т демократії ім. П. Орлика, 1993. – 348 с.

174. Смагіна Т.М. Громадянська компетентність у контексті особистісного виміру / Т. М. Смагіна // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2005. – № 25. – С. 229-231.

175. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства / Т. М. Смагіна // Історія в школах України. – 2007. – №8. – С. 32-34.

176. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13. 00. 02. – теорія та методика навчання / Т. М. Смагіна. – К., 2007. – 20 с.

177. Смагіна Т.М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : дис. канд. пед. наук : 13.00.02 / Таїсія Миколаївна Смагіна. – К., 2007. – 267 с.

178. Сохань Л.В. Талисман души. Размышления о тайнствах души и превратностях человеческой жизни / Л. В. Сохань. – К., 1996. – 203 с.

179. Сохань Л.В. Драма життєвої нереалізованості: соціологічний дискурс / Л. В. Сохань // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2003. – С. 461-473.

180. Сохань Л. Соціальна мімікрія: конструктивна адаптація чи деструктивне пристосування / Л. Сохань // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 177-180.

181. Спиноза Б. Избранные произведения / Бенедикт Спиноза. Политический трактат ; [пер. с лат. С. М. Роговина и Б. В. Чередины] ; ред. Ф. Стронгина. – М. : ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1957. – 727 с.

Т. 2. – 1957. – С. 285-383.

182. Справочник необходимых знаний. – Пермь : РИА «Вся Пермь», 1994. – 512 с.

183. Степаненко В. Глобальне громадянське суспільство: концептуалізації та посткомуністичні варіації / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 157-175.

184. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 5-20.

185. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К. : «К. І. С», 2003. – 296 с.

186. Тараненко І. Громадянська освіта в Україні: стан та перспективи розвитку / Ірина Тараненко // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 15-18.
187. Таранов П.С. Анатомія мудрости: 120 філософів ; в 2-х т. / Павел Сергеевич Таранов. – Симферополь : Реноме, 1997. – 624 с.
188. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста / Ю.Г. Татур // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 3. – С. 20-27.
189. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден ; [пер. с француз.]. – М. : Прогресс, 1965. – 296 с.
190. Теплов Б.М. Проблема индивидуальних различий / Б.М. Теплов. – М. : АН РСФСР, 1961. – 534 с.
191. Тойнбі А. Дослідження історії / Арнольд Тойнбі ; [пер. з англ. В. Шовкуна] ; Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 614 с.
192. Тофлер Е. Третя хвиля / Е. Тофлер. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.
193. Тугаринов В.П. Личность и общество / В. П. Тугаринов. – М. : Мысль, 1965. – 91 с.
194. Тульчинський Г.Л. Разум, воля, успіх : о философии поступка / Григорий Львович Тульчинский. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1990. – 216 с.
195. Тікати туди чи навчитися жити тут? // Експрес. – № 105. – 22 вересня – 29 вересня 2011 року. – С. 12.
196. Україна. 20 лет спустя // Сегодня. – 11 мая 2011. – С. 8.
197. Філософія права : [навчальний посібник] / О. О. Бандура, С. А. Бублин, М. Л. Заїнчковський та ін. ; за заг. ред.. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
198. Філософія права : [навчальний посібник] / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
199. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – 2 вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

200. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1988. – 815 с.
201. Філософський словник соціальних термінів. – Х. : Корвін, 2002. – 672 с.
202. Фромм Э. Иметь или Быть? / Эрих Фромм ; [пер. с нем.] – М. : Прогресс, 1986. – 240 с.
203. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Юрген Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 35-40.
204. Хандруев А. А. Гегель и политическая экономия / Александр Андреевич Хандруев. – М. : Экономика, 1990. – 127 с.
205. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Новый мир. – 1991. – № 7. – С. 177-183.
206. Хайдеггер М. Що таке метафізика / М. Хайдеггер // Читанка з історії філософії ; Т. 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. – К. : Довіра, 1993. – С. 83-100.
207. Холл Б. Уэллинг. Труд души и гражданское взросление / Б. Уэллинг Холл // Полис (Политические исследования). – 1992. – № 3. – С. 46-51.
208. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С.58-64.
209. Цалін С.Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права : [монографія] / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998. – 329 с.
210. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : [навчальний посібник] / В. Т. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 150 с.
211. Циганков А.П. Политология Роберта Даля / А. П. Циганков // Социально-политические науки. – 1990. – № 10. – С. 87-97.
212. Цимбал Т.В. Буттєве укорінення людини / Т. В. Цимбал. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 220 с.

213. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон ; [пер с лат.]. – М. : Наука, 1966. – 320 с.
214. Чанышев А.Н. Аристотель / Арсений Николаевич Чанышев. – М. : Мысль, 1981. – 200 с.
215. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии / Древний мир – эпоха Просвещения. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
216. Черкашин Д.С. Образ высшего совершенства / Дмитрий Сергеевич Черкашин. – К. : Политиздат Украина, 1987. – 152 с.
217. Шварцман К.А. Западная этика и проблема добродетелей / К. А. Шварцман // Философские науки. – 1991. – № 11. – С. 65-79.
218. Шварцман К.А. Современная буржуазная этика: иллюзии и реальность / К. А. Шварцман. – М. : Мысль, 1983. – 215 с.
219. Шинкарук В.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / Владимир Илларионович Шинкарук, Александр Иванович Яценко. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 255 с.
220. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання : [підручник для студентів] / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 254 с.
221. Школа життєтворчості особистості : [Науково-методичний збірник]. / ред. кол. : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), І. Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. – К. : ІСДО, 1995. – 480 с.
222. Ядов В.А. Личность как субъект и объект социальных отношений: Социология и современность / В. А. Ядов. – М. : Наука, 1977. – 239 с.
223. Яковець Ю.В. Цивілізаційні аспекти глобалізації / Ю. В. Яковець / Глобалізація або діалог цивілізацій? – М., 2002. – С. 25 – 30.
224. Якийсь дивний такий рік // Експрес. – № 146. – 28 грудня 2011 року – 4 січня 2012 року. – С. 3.
225. Bourdieu P. La distinction, critique sociale de jugement / Pierre Bourdieu. – Paris, 1975. – 112 p.

226. Civil Society and Social Reconstruction. Ed. By George McLean. The Council for Research in Values and Philosophy. – Washington : IEEE – Press, 1997. – 336 p.
227. Civil Society and State: New European Perspective. – London and New York : WILEY, 1988. – 435 p.
228. Civil Society: Theory, History, and Comparison. – Ed. By J. Hall. – Polity Press: Cambridge, MA, USA, 1995. – 336 p.
229. Cohen Jean L., Arato Andrew. Civil Society and Political Theory / Theory / Jean L. Cohen, Andrew Arato. – The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England. – 1995. – 770 p.
230. Cohen Jean L. American Civil Society Talk / Jean L. Cohen // Philosophy and Public Policy. – 1998. – Vol. 18. – P. 14-19.
231. Dubois J. Le vocabulaire politique et social en France de 1869 a 1972 / Jean Dubois. – Paris, 1978. – 235 p.
232. Duverqer M. Les parties politiques / Maurice Duverqer. – Paris, 1951. – 200 p.
233. Gabriel Almond & Sidney Verba. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / Gabriel Almond, Sidney Verba. – Princeton : Princeton University Pres, 1963. – 328 p.
234. L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international / Sous la direction de Anne de Tinguy. – Bruxelles-Paris, 2000. – P. 283-302.
235. Traits de sciencepolitique / [red. Madeleine Gravitz, Jean Leca]. – Paris, 1985. – 345 p.
236. The Encyclopedia of Government and Politics / [red. Mary Hawkesworth, Maurice Kogan]. – London-New York : ELSEVIER, 2004. – 524 p.
237. Webster Comprehensive Dictionary. – Intern. Ed. – Chicago : J. G., Ferguson Publ. Co., 1992. – Vol. 1: Athorough – T. – p. 1- 746.
238. Webster Comprehensive Dictionary. – Intern. Ed. – Chicago : J. G., Ferguson Publ. Co., 1992. – Vol. 2: Lobate – Z. – p. 747 – 1514.